

BALTĀ GRĀMATA

OKUPĀCIJAS REŽĪMU RADĪTIE ZAUDĒJUMI IGAUŅU TAUTAI

1940. - 1991.

Igaunijas Enciklopēdijas izdevniecība

Šis materiāls ir Igaunijas Valsts komisijas represīvās politikas izvērtēšanai darba rezultāts. Darbu atbalstīja Igaunijas Republikas parlaments, Igaunijas Republikas valdība un Tieslietu ministrija.

Autori:

Jāks Kangilaski, Tartu Universitātes vicerektors

Virve Kaska, bijusī Tartu Universitātes lektore

Kalevs Kuks, bijušais Igaunijas parlamenta deputāts

Jāns Lāss, Eirouniversitātes pasniedzējs

Heino Nors, Igaunijas Medicīniskās un juridiskās palīdzības centra represiju upuriem konsultants

Aigi Rahi-Tamma, Tartu Universitātes lektore

Reins Ratass, Tallmac Ltd attīstības direktors

Anto Raukass, Igaunijas Zinātņu akadēmijas loceklis, Igaunijas Jūras akadēmijas profesors

Enns Sarvs, Bijušo politiešlodziņu apvienības valdes loceklis

Pēps Varju, Igaunijas Valsts komisijas represīvās politikas izvērtēšanai priekšsēdētāja vietnieks

Redaktori:

Vello Salo, galvenais redaktors

Ilo Ennuste, Tallinas Tehniskās universitātes Igaunijas Ekonomikas institūta rīkotājdirektors

Erasts Parmasto, Igaunijas Zinātņu akadēmijas loceklis, Igaunijas Lauksaimniecības akadēmijas Zooloģijas un botānikas institūta vecākais zinātniskais līdzstrādnieks

Pēps Varju, Igaunijas Valsts komisijas represīvās politikas izvērtēšanai priekšsēdētāja vietnieks

Tulkotāji:

Mari Etsa, Tīna Koitla, Marta Paberita, Mari Vihuri

Redaktors: Tīna Koitla

Māksliniece: Rīna Uiska

Datorsalicēja: Margita Plinka

© Igaunijas Republika, 2005

Saturs

Pārskats par okupācijas režīmiem
(Enns Sarvs, Pēps Varju)
9

Iedzīvotāji
Cilvēku zaudējumi
(Aigi Rahi-Tamma)
25

Veselības aprūpe
(Virve Kaska)
47

Neatgriezenisks kaitējums veselībai
(Heino Nors)
58

Kultūra
Augstākā izglītība un zinātniskais darbs
(Jāns Lāss)
74

Māksla
(Jāks Kangilaski)
113

Vide
Kaitējums videi
(Reins Ratass)
126

Milzīgais okupācijas armijas kaitējums videi
(Anto Raukass)
133

Ekonomika
Kaitējums ekonomikai
(Kalevs Kuks)
141

Priekšvārds

1992. gadā Igaunijas Republikas parlaments izveidoja Igaunijas Valsts komisiju represīvās politikas izvērtēšanai (IVKRPI) un uzdeva tai "sagatavot zinātnisku pētījumu par visiem zaudējumiem un postījumiem, ko igauņu tautai nodarījuši okupācijas režīmi"¹.

Tikai tagad, pēc 12 gadus ilga izmeklēšanas darba, IVKRPI publicē pētījumu, kurā ir apkopotas mūsu šībrīža zināšanas astoņu rakstu veidā, kas veltīti šādām tēmām: iedzīvotāji, kultūras dzīve, vide un ekonomika. Raksti ir balstīti uz Igaunijā saglabājušos arhīvu materiāliem, jo vēl šodien nav iespējams izmantot okupācijas režīmu arhīvu materiālus. Tomēr šajā analīzē ir ņemti vērā visi publicētie avoti².

Tāpēc šajos rakstos ir ietverti divu veidu dati:

- 1) zinātniski dokumentēti zaudējumi un postījumi;
- 2) uz tiem balstīti aptuveni aprēķini.

Raksti šajā *Baltajā grāmatā* ir līdzīgi pēc struktūras: tie sākas ar īsu kopsavilkumu, kam seko teksts, kurā ir sniegts sīkāks pārskats par zaudējumiem, to nozīmi un izmeklēšanu. Sīkas ziņas ir atrodamas atsaucēs minētajos dokumentos; avoti un monogrāfijas ir norādīti izmantotās literatūras sadaļā.

Komisija pateicas visiem, kas palīdzēja šī pētījuma veikšanā.

Vello Salo
Komisijas priekšsēdētājs

¹ Riigi Teata Nr. 40/1993, 591. pants, 20.§.

² IVKRPI laikā no 1994. līdz 2002. gadam ir publicējusi 20 zinātniskus rakstus. Tāpēc tagad ir iespējams tikai aptuveni novērtēt to Igaunijas pilsoņu skaitu, kuri gāja bojā, cīnoties Padomju Savienības armijā. Igaunijas „Baltā grāmata” par padomju okupācijas režīma radītiem zaudējumiem

Pārskats par okupācijas režīmiem

Enns Sarvs, Pēps Varju

1939. gadā neatkarīgā un neitrālā Igaunijas valsts saskārās ar pasaules karam gatavojošos lielvalstu spiedienu, tiešu agresiju un okupāciju. Trīs cits citam sekojoši okupācijas režīmi ilga vairāk nekā 50 gadus.

Igaunijas Republika bija parakstījusi neuzbrukšanas līgumus gan ar Padomju Savienību, gan Vāciju. Padomju Savienība tāpat kā Igaunija bija pievienojusies starptautiskiem līgumiem, kas aizliedz agresiju. Šie līgumi līdz ar Tartu Miera līgumu veidoja sistēmu, kas noteica šo divu valstu savstarpējās attiecības¹.

1939. gada 17. septembrī Padomju Savienība iebruka Polijā, ko tobrīd bija gandrīz sagrāvusi Vācijas armija, un kļuva skaidrs, ka ar 1939. gada 23. augustā parakstīto Staļina – Hitlera līgumu (plašāk pazīstams kā Molotova – Ribbentropa pakts) abas lielvalstis ir savstarpēji sadalījušas Austrumeiropu divās ietekmes sfērās. Drīz Padomju Savienība iesniedza ultimātus trim Baltijas valstīm: Igaunijai, Latvijai un Lietuvai. Pēc apmēram pusotra mēneša arī Somija saņēma līdzīgu ultimātu, kam sekoja Ziemas karš. Līdz ar tiešiem draudiem Padomju Savienība pieprasīja atļauju izveidot Igaunijā Sarkanarmijas militārās bāzes un parakstīt t.s. *savstarpējās palīdzības līgumu*, kas legalizēja šo militāro operāciju. Pirms šī līguma parakstīšanas notika brutāla spēka demonstrēšana: Padomju Savienības jūras spēki bloķēja Igaunijas robežu, padomju lidmašīnas pārkāpa Igaunijas gaisa robežu, pie Igaunijas robežas bija koncentrēti lieli sarkanarmijas spēki un padomju zemūdene provokācijas nolūkiem Narvas līcī nogremdēja padomju kuģi *Metalist*.

Igaunijas Republika 2. pasaules karā, kas bija sācies 1939. gada 1. septembrī, deklarēja neitralitāti, bet šis solis nekavēja Padomju Savienību iesniegt agresīvas prasības. Igaunija nokļuva izolācijā. Neviena kaimiņvalsts negribēja būt pirmā, kas piedāvātu atbalstu Igaunijai, kas bija kļuvusi par agresijas upuri.

Šajā situācijā Igaunijas valdība un parlaments bija spiesti pieņemt militāro bāzu līgumu, lai novērstu asinsizliešanu un Igaunijas iedzīvotāju bojāeju. Līgums tika parakstīts Maskavā 1939. gada 28. septembrī, un 1939. gada oktobrī Igaunijā tika ievesti padomju bruņotie spēki, kas vairākkārt pārsniedza Igaunijas regulāro armiju. Pēc Sarkanarmijas ieviešanas bāzēs un padomju karakuģu ierašanās Tallinas un Paldisku ostās Igaunija vairs nebija neatkarīga valsts.

Cenšoties izvairīties no konfliktiem un pārpratumiem starp abām līgumslēdzējām pusēm, Igaunijas valdība precīzi ievēroja visas no līguma izrietošās saistības. 1939. gada 12. oktobrī tika izveidota jauna valdība premjerministra Jiri Iluotsa vadībā. Tika pat daļēji ierobežotas pamata pilsoņu tiesības, lai tikai izvairītos no iespējamām provokācijām. Tajā pat laikā Padomju Savienībai nebija nodomu ievērot līgumu, un tika izprovocēta virkne konfliktu. Krievu militārais personāls, kas strādāja kopējās komitejās, iesniedza jaunas prasības, kas neatbilda parakstītajam līgumam, mēģināja palielināt bāzēs izvietoto militārpersonu skaitu (PSRS faktiski to darīja vienpusēji) un pieprasīja papildu teritorijas savam karaspēkam.

Ziemas kara laikā ar Somiju sarkanarmijas bumbvedēji izmantoja neitrālās Igaunijas lidlaukus, lai bombardētu Somijas pilsētas. Tas bija smags līguma pārkāpums, jo tas paredzēja Igaunijas suverenitātes ievērošanu. Karu, ko Padomju Savienība uzsāka pret Somiju, pamatoti nosodīja Tautu Savienība kā agresijas aktu. 1939. gada 14. decembrī Padomju Savienību izslēdza no šīs starptautiskās organizācijas. Padomju lidmašīnas, kas piedalījās Ziemas kara operācijās, nometa bumbas arī Igaunijas teritorijā, uzbruka Igaunijas lidmašīnai, kas lidoja virs Tallinas un izdarīja citus noziegumus, piemēram, nogremdēja Igaunijas tirdzniecības kuģi *Kassari* Baltijas jūrā 1939. gada 10. decembrī, kas būtu izraisījis tūlītēju suverēnas valsts spēku pretuzbrukumu. Nekas tāds nenotika, un mūsu aizsardzības spēki parādīja savu disciplīnu un bezgalīgo pacietību, paklausot virspavēlnieka pavēlēm.

Tajā pat laikā Padomju ģenerālštābs gatavoja slepenu militāro operāciju Baltijas valstu okupēšanai. Ar 1940. gada 9. jūnija rīkojumu Nr. 02622 tika uzsākta šī plāna īstenošana². 1940. gada 14. jūnijā, kad Parīzē iegāja vācu karaspēks, Padomju Savienība sāka īstenot savu plānu Baltijas valstu okupācijai. Igaunija tika bloķēta no visām pusēm – gaisa, sauszemes un jūras. Igaunijas lidmašīna *Kalev*, kas veica regulārus lidojumus starp Tallinu un Helsinkiem, tika notriekta bez brīdinājuma virs Somu jūras līča 1940. gada 15. jūnijā, un tika sagrābti visi Igaunijas tirdzniecības kuģi.

1940. gada 14. jūnijā Padomju Savienība iesniedza ultimātu Lietuvai, un padomju karaspēks iegāja tās teritorijā, tādējādi iznīcinot pēdējo sauszemes saikni starp Igauniju un Latviju un rietumiem. 16. jūnijā plkst. 15:20 līdzīgu ultimātu ar 8 stundu izpildes termiņu saņēma Igaunija. Ultimātā tā tika apvainota savstarpējās palīdzības līguma neievērošanā, un tika pieprasīta atļaut Igaunijā ienākt sarkanarmijas vienībām, kas gaidīja pie robežas, kopskaitā apmēram 100 000 vīriem, kas it kā tika sūtīti aizsargāt militārajās bāzēs esošās vienības no it kā esošām briesmām. Tāpat tika pieprasīta jaunas, Maskavas diktētas, Igaunijas valdības izveide. Tajā pat laikā karabāzēs esošās vienības bija gatavas doties uz galvaspilsētu. Tās sāka pārvietoties jau pirms ultimāta īsā termiņa beigām.

Igaunijas Republikas valdība tai dotajā laikā piekrita visiem nosacījumiem, un Maskava par to tika laicīgi informēta. Taču, kad Bruņoto spēku komandieris ģenerālis Johans Laidoners 1940. gada 17. jūnija rītā Narvā satikās ar padomju armijas ģenerāli Mereskovu, lai parakstītu vienošanos par papildu padomju spēku izvietojumu, padomju karaspēka lielākā daļa jau bija dzīji Igaunijas teritorijā, un vienības no esošajām bāzēm bija gandrīz sasniegušas Tallinu.

No 1940. gada 17. jūnija Igaunijas Republika bija pilnībā okupēta un bija faktiski zaudējusi jebkādas neatkarīgas valsts pazīmes. Visus politiskos, ekonomiskos un citus pārkārtojumus diktēja Padomju Savienība – PSRS vēstniecība, padomju militārā pavēlniecība vai padomju valdības īpašais komisārs Andrejs Ždanovs, kurš Tallinā ieradās 1940. gada 19. jūnijā. Tajā pat dienā Ždanovs tikās ar Igaunijas prezidentu un informēja viņu par saviem plāniem. Saskaņā ar šiem plāniem par premjerministru tika iecelts rakstnieks Johanness Vares – Barbaruss, kurš sadarbojās ar padomju izlūkdienestiem. Slepenajā ziņojumā par Varesa piekrišanu bija minēti arī viņa ierosinātie valdības kandidāti³. Visi prezidenta Peta piedāvātie kandidāti tika strupī noraidīti. J. Vares atkārtoti apspriedās ar PSRS vēstniecību, lai saskaņotu valdības deklarācijas tekstu un valdības sastāvu, un tikai tad informēja iedzīvotājus pa radio vēlu 21. jūnija vakarā par valdības stāšanos amatā.

1940. gada 21. jūnijā 4., 5., un 6. Igaunijas parlamenta sasaukuma deputāts Maksims Unts, kurš arī bija padomju izlūkdienestu aģents, pēc A. Ždanova norādījumiem organizēja t.s. “strādnieku demonstrācijas” Tallinā, t.i., organizēja apvērsumu. Kopā ar padomju armijas tankiem un karavīriem demonstranti devās uz valdības ēku un pēc tam uz Valsts prezidenta rezidenci, pieprasot jaunas valdības izveidošanu.

Demonstrantu vidū ar savu neraksturīgo apģērbu un dziesmām izcēlās liels skaits iebrukušo krievu strādnieku no padomju militārajām bāzēm. Ar padomju tanku palīdzību no cietuma tika atbrīvoti t.s. politieslodzītie, kas patiesībā bija parasti kriminālnoziedznieki. Vispazīstamākais no tiem bija kapteinis Nikolajs Trankmans, kurš bija nodevis Igauniju, pārdodot krieviem Narvā esošo militāro objektu plānus. Tajā laikā Igaunijā bija tikai nedaudzi politieslodzītie, no kuriem lielākā daļa bija ar kriminālu pagātni. Pēc jaunās konstitūcijas pieņemšanas politieslodzītie, gan komunisti, gan neatkarības cīņu dalībnieki, kuri bija mēģinājuši izdarīt valsts apvērsumu, 1938. gada 5. maijā bija amnestēti.

Saskaņā ar A. Ždanova norādījumiem 1940. gada 14. un 15. jūlijā tika organizētas t.s. Deputātu palātas vēlēšanas, kas notika okupācijas armijas uzraudzībā. Vēlēšanas notika pretrunā konstitūcijai un 1937. gada vēlēšanu likumam saskaņā ar steigā pieņemtiem nelikumīgiem valdības noteikumiem. Vēlēšanas tika oficiāli izsludinātas 5. jūlijā. Tajā pat dienā Padomju Savienības vēstniecība Tallinā nosūtīja Staļina sekretāram Poskrebševam apstiprināšanai t.s. “Uzsaukumu tautai”. Šo pašu tekstu, ko faktiski bija sastādījusi PSRS vēstniecība, 6. jūlijā publicēja laikrakstos kā Igaunijas Strādnieku savienības vēlēšanu platformu⁴. Nacionāli orientētās organizācijas mēģināja piedalīties vēlēšanās, izvirzot 78 opozīcijas kandidātus uz 80 vietām un dažu dienu laikā savācot 6000 parakstus. Okupācijas spēki to nebija gaidījuši, un 9. jūlijā pēc Ždanova rīkojuma Varesa valdība pieņēma lēmumu izslēgt no vēlēšanu sarakstiem visus kandidātus, kas neietilpa komunistiskajā Igaunijas Strādnieku savienībā. Tas tika izdarīts 10. jūlijā. Vienīgais izņēmums bija Jiri Rajuks – Līvaks, kurš palika sarakstā kā opozīcijas deputāts. Viņam izdevās izvairīties no aresta pirms vēlēšanām, bet vēlāk viņš tika arestēts tāpat kā citi opozīcijas kandidāti. Nelegāli no saraksta izslēgtie kandidāti iesniedza protestu, bet Vēlēšanu ģenerāļkomiteja to izskatīja tikai 1940. gada 17. jūlijā, t.i., jau pēc vēlēšanām, un noraidīja jebkādus protestus⁵.

Pēc šīm “vēlēšanām” Deputātu palāta pieņēma lēmumu nodibināt padomju varu Igaunijā un pievienoties Padomju Savienībai. Šie lēmumi nebija minēti Igaunijas Strādnieku savienības vēlēšanu platformā, un tos pēc Ždanova iniciatīvas nodiktēja tikai 17. jūlijā, kad bija paziņoti

viltotie vēlēšanu rezultāti. Visās trīs Baltijas valstīs notikumi risinājās pēc identiska scenārija, ko īstenoja trīs emisāri Andrejs Ždanovs, Andrejs Višinskis un Vladimirs Dekanozovs.

1940.gada 17.jūlijā šie īpašie komisāri, Baltijas valstu neatkarības apspiedēji, tikās Tallinā, lai kopīgi plānotu turpmāko rīcību.

Labākais apliecinājums, ka vēlēšanas faktiski bija fiktīvas, ir Londonas laikrakstos publicētie rezultāti vairākas stundas pirms to oficiālas paziņošanas Igaunijā. Daži Parlamenta deputāti (Paul Rummo, Lembit Līss un citi, kas pārstāvēja t.s. Jaunos komunistus, jo viņi pasludināja sevi par komunistiem tikai 1940.gada jūnijā) vēlāk atzina, ka viņiem tika draudēts, piespiežot balsot par pievienošanos Padomju Savienībai, kas kā ārpuskārtas jautājums tika iekļauts Parlamenta sesijas dienaskārtībā. Līdzīgā veidā prezidents K.Petsu, ko svešā vara bija ieslodzījusi un pilnīgi izolējusi viņa Kardiorgas rezidencē, piespieda parakstīt nelikumīgu dokumentus.

1940.gada 6.augustā Padomju Savienības Augstākā Padome legalizēja Igaunijas aneksiju. Šajā nolūkā Maskavā ieradās valdības delegācija J.Varesa vadībā, lai iesniegtu lūgumu uzņemt Igauniju Padomju Savienībā. Tādējādi Igaunija kļuva par Igaunijas Padomju Sociālistisko Republiku un milzīgās komunisma impērijas daļu. Saskaņā ar Igaunijas likumiem visi Varesa valdības locekļi, nelikumīgi ievēlētā parlamenta un citi Jauno komunistu pārstāvji, kā arī ikviens, kas kopā ar okupantiem no Padomju Savienības īstenoja Igaunijas demokrātiskās valsts sagraušanu, uzskatāmi par valsts nodevējiem.

1989.gada 12.novembrī, atbilstoši A.Kērna komitejas ziņojumam, tā laika IPSR Augstākā Padome pasludināja visus 1940.gadā pieņemtos Parlamenta lēmumus par spēkā neesošiem.

J.Varesa fiktīvās valdības uzdevums bija demokrātiskas republikas sagraušana un igauņu nācijas izglītotākās un uzņēmīgākās daļas pakāpeniska izolēšana un fiziska iznīcināšana. Turpmākajos masu terora gados arestēja un iznīcināja daudzus cilvēkus. 1940.gada sešos mēnešos tika arestēti vismaz 1082 cilvēki. Viens no pirmajiem arestētajiem bija bruņoto spēku virspavēlnieks ģenerālis Johans Laidoners un Igaunijas prezidents Konstantīns Petss. Viņus deportēja uz Krieviju 1940.gada jūlijā. M.Unts, ko Ždanovs bija iecēlis par Iekšlietu ministru, bija viens no tiem, kas izmeklēja gan šo noziegumu, gan Igaunijas demokrātiskās valsts sagraušanu pirmajā okupācijas gadā. Pateicībā par paveikto, pēc gada, 1941.gada 21.maijā, NKVD viņu arestēja un vēlreiz notiesāja uz nāvi, lai gan Krievijā viņš, neizdarot nekādu noziegumu, jau bija notiesāts uz nāvi Pilsoņu kara laikā 1919.gadā. Spriedums tika izpildīts 1941.gada 30.jūlijā.

Pirmā padomju okupācijas gada genocīda noziegumos igauņu tauta cieta lielus cilvēku zaudējumus. Vispirms tika iznīcināta politiskā un nacionālā elite. Tika arestēta visa valsts vadība, arī prezidents un bruņoto spēku virspavēlnieks,

izņemot Ministru prezidentu Jiri Uluotu, kuram izdevās paslēpties. 1941.gada 12.martā VDK Tartu birojs cēla apsūdzību pret J.Uluotu. 1941.gada 10.jūnijā tika izdota pavēle par viņa ģimenes izsūtīšanu uz Sibīriju.

Iznīcināto skaitā ir 10 valsts augstākās amatpersonas un 68 Igaunijas parlamenta deputāti, no kuriem 36 tika nošauti. Vienam parlamenta priekšsēdim un 28 pēdējā parlamenta sasaukuma deputātiem izdevās aizbēgt uz Rietumiem. No bijušajiem ministriem 65 palika okupācijas važās un tikai trīs no viņiem netika pakļauti represijām. Šī laika dramatiskākie notikumi bija 1941.gada 14.jūnijā, kad notika pirmās masveida deportācijas. Tūkstošiem igauņu ģimeņu, tajā skaitā arī bērni, veci cilvēki un sievietes stāvoklī, tika izsūtītas nomirstāšanai necilvēcīgos dzīves apstākļos Kirovā un Novosibirskas apgabalos. Operācija tika īstenota atbilstoši Padomju Savienībā jau 1930.gadu sākumā izstrādātai shēmai. 1939.gadā šādas augstākās slepenības pakāpes pavēles tika izdotas par Baltijas valstīm, Polijas austrumu reģioniem un Besarābiju, kas bija Rumānijas sastāvdaļa. Lai gan tā sauktajā Serova dokumentā par Baltijas valstīm norādīts nepareizs datums, tas nemaina pašu faktu. Visas šīs teritorijas tika okupētas pēc Sarkanās armijas iebrukuma Polijā 1939.gada 17.septembrī. Polijā deportācijas sākās 1940.gada februārī. Igaunijā gatavošanās tā saukto bīstamo elementu masu deportācijām sākās ar NKVD 1940.gada 28.novembra dekrētu Nr. 288.⁶

Padomju valdība un Komunistiskās partijas Centrālā Komiteja apstiprināja dekrētu par masu deportācijām Igaunijā Latvijā un Lietuvā 1941.gada 14.maijā. Plānotais deportējamo skaits Igaunijā bija 14471 cilvēki, taču faktiskais 14.jūnija izvešanas upuru skaits atbilstoši visjaunākajai informācijai bija 9267.⁷ Vairums deportēto tika nolemti iznīcībai Krievijas cietumos, Sibīrijas lēģeros vai necilvēcīgos dzīves apstākļos izsūtījumā. Arestētos vīriešus nošķīra no ģimenēm jau dzelzceļa stacijās un nosūtīja uz lēģeriem Sibīrijā. Daļa no viņiem tika nošauti: fiktīvas tiesas, katrā no kurām bija trīs locekļi jeb 'troikas', izdeva *post factum* nāves spriedumus

tūkstošiem nevainīgu cilvēku. 1941.gadā tika reģistrēti 1622 nāves spriedumi, bet 1942.gada aprīlī un maijā – 787. Nogalināto skaitā bija bijušais valsts galva Jiri Jāksons, vairāki ministri, parlamenta deputāti, pašvaldību vadītāji, augstākās amatpersonas, vairāk nekā 10 Sieviešu Zemessardzes valdes pārstāves un citi. 1941.gada 14.jūnija masu deportācijas ir neizdzēšams genocīda noziegums, ko Padomju Savienības vadība īstenoja pret igauņu tautu, lai to iznīcinātu. Saskaņā ar ZEV komitejas (Vācijas izveidotais centrs deportēto cilvēku meklēšanai un atgriešanai dzimtenē *Zentralstelle zur Erfassung der Verschleppten*) datiem 1941.gadā Igaunijā notikušajās represijās cieta 14890 cilvēki.

14.jūlija beigās represiju upuru skaits sasniedz 30429 cilvēkus, bet augustā šis skaitlis palielinājās vēl par 8146 cilvēkiem.

Austrumeiropas teritorija, kurā nedēļu pirms kara notika deportācijas, sniedzās no Baltijas valstīm līdz Melnajai jūrai (Igaunija, Latvija, Lietuva, Polijas apgabali un Besarābija)⁸. Vienā nedēļā no šiem reģioniem uz Krieviju deportēja 95000 cilvēkus. Saskaņā ar ZEV komitejas aplēsēm par 1943.gadu Igaunija pirmajā okupācijas gadā zaudēja vismaz 59967 pilsoņus. Šim skaitlim jāpievieno vairāk nekā 26000 cilvēku, kas pēc kara sākšanās aizbēga vai tika evakuēti uz Krieviju.

Karš, kas 1941.gada 22.jūnijā sākas starp divām lielvarām, prasīja jaunus igauņu tautas upurus un līdztekus strauji grāva padomju okupācijas režīmu Igaunijā. Vācu armijas uzbrukumi piespieda padomju armiju pamest Igaunijas kontinentālo daļu jau 1941.gada augustā, bet uz salām kaujas turpinājās vēl septembrī un oktobrī. Piespiedu mobilizācijā, ko veica pretrunā starptautiskajām normām, vismaz 33304 (vai 36972) vīri no Igaunijas nonāca Krievijā⁹. Arī šis piespiedu akts uzskatāms par būtisku pārkāpumu un kara noziegumu, jo attieksme pret mobilizētajiem vīriem jau no paša sākuma bija kā pret arestētajiem. Kopš ierašanās mobilizācijas centrā, viņi bija nepārtrauktā bruņotu krievu karavīru uzraudzībā. Salīdzinājumā ar Padomju Savienībā izsludināto vispārējo mobilizāciju, Igaunijā mobilizējamo cilvēku vecuma grupa tika paplašināta par 9 gadiem; iesauca arī visus rezerves oficerus. Mērķis – visu kaujasspējīgo vīru deportēšana uz Krieviju, kur viņus nosūtīja uz soda nometnēm. Necilvēcīgos apstākļos no bada, slimībām un NKVD spaidu metodēm gāja bojā vismaz 10440 vīri. Ženēvas konvencijā šāda vardarbīga cilvēku grupu pārvietošana nosaukta par genocīdu un kara noziegumu. No tā sauktajiem evakuētajiem 1858 bija valsts sektora darbinieki: jūrnieki, dzelzceļa darbinieki un rūpnīcu strādnieki, no kuriem daudzi kļuva par varmāku upuriem; Krievijā šie cilvēki bija nepārtrauktā NKVD uzraudzībā.

Kara sākumā Igaunijas komunistiskā valdība izveidoja tā sauktos iznīcināšanas bataljonus, kas, izpildot Josifa Staļina pavēles un sadarbojoties ar NKVD speciālajām vienībām, uzsāka masu teroru un izmantoja nodedzinātās zemes taktiku. Šie bataljoni turpināja savu postošo darbu, līdz tiem nācās pamest Igauniju. Arestētos, kurus straujās atkāpšanās laikā nevarēja aizvest līdz uz Krieviju, nogalināja bez tiesas. Masveida slepkavošana, nogalinot 192 cilvēkus, notika Tartu cietumā 8.jūlija naktī, bet Kuresārī pilī septembrī tika nogalināti vismaz 90 upuri. Kopumā ir ziņas par 2446 noslepkavotajiem

15.pirmajā padomju okupācijas gadā¹⁰. Šie komunistu noziegumi pret cilvēci, kas tika pastrādāti 1941.gada vasarā, izraisīja masveidīgu pretestības kustību, tūkstošiem igauņu kļūstot par partizāniem un slēpjoties mežā. Sākās partizānu karš, tā dalībniekus dēvēja par mežabrāļiem. Pēc Aizsardzības līgas (*Kaitseliit*) izjukšanas vīriem nebija ieroču, tāpēc tie kaujās bija jāiegūst no ienaidnieka. Desmitiem tūkstoši vīru pievienojās Pašaisardzības spēkiem (*Omakaitse*), kas spontāni veidojās vācu okupācijas sākumā. 1942.gada 1.janvārī Igaunijas Pašaisardzības spēkos bija 43757 vīri¹¹. Viņu galvenais uzdevums bija kārtības nodrošināšana. Mežos joprojām slēpās tūkstošiem Sarkanās armijas karavīru un iznīcināšanas bataljonu paliekas, kam neizdevās aizbēgt no Igaunijas kopā ar Sarkanā armiju. Viņu atbrūošana prasīja daudzus mēnešus; kaujas turpinājās līdz 1941.gada beigām.

Saskaņā ar jaunākajiem aprēķiniem kopējie padomju okupācijas režīma represiju izraisītie cilvēku zaudējumi Igaunijā ir 48000 cilvēki.

Vācu okupācijas laikā igauņu cerības par neatkarības atgūšanu sagruva. 1941.gada 29.jūlijā Ministru prezidents Jiri Uluots, kas bija pārdzīvojis padomju okupāciju, nāca klajā ar diplomātiski politisku memorandu, kurā 18.vācu armijas virspavēlniekam ģenerālim fon Kuleram tika pieprasīta Igaunijas suverenitātes atjaunošana. Sākās mēģinājumi atjaunot valstisko neatkarību, kas drīz pārauga pretestības cīņā, kurā apvienojās visi nacionāli noskaņotie spēki, jo jaunās okupācijas plānos nebija Igaunijas neatkarība, lai gan bija izveidota Igaunijas pašpārvalde. Kara sākumā 1941.gadā daudzi cerēja uz Igaunijas valsts atjaunošanu,

un daudzi pretestības kustības dalībnieki, kas bija piedalījušies vasaras kaujās, devās uz austrumu fronti un kā brīvprātīgie karoja vācu armijā. Vēsturnieki ir aprēķinājuši, ka vācu okupācijas laikā brīvprātīgo kaujinieku skaits vācu armijā bija 20000 cilvēku. 1942.gada februārī militārajā dienestā bija 20867 vīri.¹²

Vācu okupācijas laikā terors turpinājās, tomēr igauņi to neizjuta tika sāpīgi kā komunistu varas laikā. Galvenokārt arestēja komunistus un viņu atbalstītājus, iznīcināšanas bataljonu locekļus, ebrejus un čigānus. Pirmajā kara gadā tika arestēti vismaz 18893 cilvēki, no kuriem aptuveni 45% atbrīvoja pēc īsas izmeklēšanas, 5634 cilvēkus nogalināja, bet pārējos nosūtīja uz koncentrācijas nometnēm, piespriežot ieslodzījumu no vairākiem mēnešiem līdz 5 gadiem. Līdz šim ir iegūta informācija par 7798 vācu okupācijas trīs gadu upuriem – Igaunijas pilsoņiem, kas tika nogalināti vai gāja bojā ieslodzīto nometnēs. No viņiem 929 bija ebreji un 243 – čigāni. Tiek uzskatīts, ka vācu ieslodzījuma nometnēs bojā gājušo skaits ir aptuveni 10000 cilvēki.

Igaunijas arhīvos nav nekādu ziņu par viņu likteni.¹³

Bēdīgi slavenajam ziņojumam, ko uz Berlīni nosūtīja viena no okupācijas varas vadošajām personām, okupētās Igaunijas Drošības policijas un Drošības dienesta priekšnieks Martins Zandbergers, norādot, ka Igaunija ir brīva no ebrejiem, nav nekāda sakara ar Igaunijas tautu. Šajā ziņojumā aprakstīti nacistu režīma noziegumi, kurus pastrādāja gan paši okupanti, gan speciāli izveidotas vienības (*Einsatzkomando 1a*). Okupētajā Igaunijā dažādā veidā bija apspiesta visa tauta, daudzi, neatkarīgi no viņu tautības, kļuva par nevainīgiem varmāku upuriem. Arhīvu dokumenti apliecina, ka, pretēji notikumiem citās valstīs, nacistiem neizdevās iesaistīt igauņus citu tautību pārstāvju iznīcināšanā. Pirmskara Igaunijā nebija naida starp dažādām etniskajām grupām. Ir zināmi vairāki gadījumi, kad ebreju izcelsmes Igaunijas pilsoņi tika slēpti un paglābti no nacistiem. Nepamatota ir arī falsificētā padomju propaganda par igauņu oficeriem, kas vācu armijas sastāvā esot šāvuši civiliedzīvotājus. Piemēram, pēc kara, 1965.gadā VDK sāktajā izmeklēšanā par pulkvedi Alfonu Rebanu un viņa armijas vienību Ļeņingradas apgabala arhīvos un Padomju Savienības Aizsardzības ministrijas arhīvos netika konstatēti fakti, kas apstiprinātu safabricētās apsūdzības.¹⁴ Tāpat netika atrasti dokumenti, kas apstiprinātu, ka Igaunijā izveidotais 36.frontes bataljons ceļā uz fronti būtu piedalījies ieslodzīto nogalināšanā Baltkrievijā 1942.gada 7.augustā. 36.bataljons nav minēts nevienā no arhīvu dokumentiem, kuros norādītas slaktiņu veikušās armijas vienības. Pēc kara komunistu režīms centīgi meklēja un sodīja nacistu noziegumos līdzvainīgās personas, turklāt, izvirzot nepatiesas apsūdzības, tika arestēti nevainīgi cilvēki.

Vācu okupācijas sākumā Igaunijas demokrātiskie spēki sāka apvienoties, lai ar visiem iespējamiem līdzekļiem cīnītos par Igaunijas neatkarības atjaunošanu. Cilvēki ticēja 1941.gada 14.augusta Atlantijas hartai, kurā bija noteikts, ka pēc kara visām okupētajām valstīm jāatgūst neatkarība. Ārkārtīgi sarežģītajā politiskajā situācijā Igaunijas politiķi, kas bija izvairījušies no represijām, spēja panākt vienošanos un turēties pie tās. Ievērojot 1938.gada Konstitūciju, kas formāli vēl bija spēkā, tika izveidota pagrīdes **Igaunijas Republikas Nacionālā Komiteja**, kuras sanāksme notika 1944.gada 14.februārī. Demokrātisko spēku vadītājs bija bijušais Ministru prezidents Jiri Uluots, kas atbilstoši Konstitūcijai pildīja valsts vadītāja pienākumus Krievijā ieslodzītā prezidenta vietā. 1944.gada februārī, kad padomju armija sasniedz Narvu un radās jaunas padomju okupācijas draudi, Jiri Uluota radiointervija bija pirmā nacionāli noskaņota Igaunijas politika uzstāšanās, kurā izskanēja atbalsta uzsaukums mobilizācijai, ko izsludināja Vācijas izveidotā Igaunijas pašpārvalde. Viņš aicināja Igaunijas vīrus stāties armijas rindās un aizstāvēt Tēvzemi pret briesmām, kas tuvojas no austrumiem. Uzsaukumu uzņēma ar entuziasmu, un mobilizācijā tika iesaukti vairāk vīru nekā plānots. Trīs igauņu bataljonus – 45.pulka 1.bataljonu, no mobilizētajiem vīriem izveidoto Tallinas pulku un Ziemeļu armijas grupu – steidzami nosūtīja uz Narvu, kur februāra kaujās iebrukušais ienaidnieks tika apturēts. 1944.gada 6.martā tika ieņemts pēdējais ienaidnieka atbalsta punkts frontes līnijā starp Narvu un Narvu-Joesū. Karadarbības frontē pie Narvas turpinājās piecus mēnešus, un padomju armijas ģenerālštāba plāns visu Igaunijas teritoriju iekarot jau februārī izgāzās.

Sekoja atriebtības terors Igaunijas pilsētās. 6.marta naktī padomju gaisa spēki veica masīvu Narvas pilsētas bombardēšanu, nolīdzinot pilsētu līdz ar zemi. Gandrīz visi pilsētas iedzīvotāji tajā laikā jau bija evakuēti. Pilsētas sagraušānā piedalījās arī igauņu korpasa artilērija. Netika skartas tikai rūpnīcu ēkas. 8.martā krievu lidmašīnas uzbruka Jehvi un Tapa pilsētai. Naktī no 1940.gada 9. uz 10.martu tika bombardēta Tallina, nogalinot 750 cilvēkus un sagraujot 5073 ēkas, no kurām 1540 tika sagrautas pilnībā. Bez pajumtes palika 20000 cilvēki. Tika sagrauts arī viens no Igaunijas nacionālajiem simboliem – Igaunijas Teātris, Sv.Nikolasa Baznīca; sadega

vērtīgi Tallinas pilsētas arhīva viduslaiku dokumenti.¹⁵ Uzbrukuma mērķis neapšaubāmi bija civiliedzīvotāji, jo netika skarta ne Tallinas osta, ne industriālās celtnes. 26.marta naktī notika postošs uzlidojums Tartu pilsētai, nogalinot 67 iedzīvotājus. Tartu arhīvos kopā reģistrēti 130 bombardēšanas upuri, kas kara laikā gāja bojā Sarkanās armijas teroristiskajos uzlidojumos. Saskaņā ar Mirušo reģistru laikā no 1941. līdz 1945.gadam bombardēšanā gāja bojā 2409 Igaunijas iedzīvotāji.

1944.gada aprīļa beigās vācu Drošības Dienests uzzināja par pagrīdes Nacionālo Komiteju un veica masveida arestus. Par laimi pirmajiem arestētajiem izdevās brīdināt cīņu biedrus, kuri aizbēga. Līdz 1944.gada augustam daži arestētie tika atbrīvoti pierādījumu trūkuma dēļ. Igaunijas Republikas Nacionālā Komiteja turpināja darbību un **1944.gada 1.augustā publicēja Igaunijas tautas manifestu**, kurā Komiteja sevi pasludināja par valsts izpildvaru līdz konstitucionālu varas orgānu darbības atjaunošanai. Nacionālā Komiteja iniciēja vienošanos par kājnieku pulka Nr.200, kurā karoja igauņi, pārnākšanu no Somijas atpakaļ Igaunijā.

Vēl pirms vācu frontes sagrūšanas 1752 karavīri brīvprātīgi atgriezās no Somijas, lai turpinātu cīnīties Igaunijā. Viņi ieradās 1944.gada 19.augustā. Viens bataljons nekavējoties tika nosūtīts uz Tartu fronti, kur viņu pretuzbrukums Pupastveres kaujā apturēja ienaidnieka izlaušanos un stabilizēja fronti uz vēl trīs nedēļām. Izmisīgā pretestība deva iespēju tūkstošiem igauņu aizbēgt uz Rietumiem. To izmantoja ap 80000 Igaunijas pilsoņu, kas pretējā gadījumā kļūtu par padomju terora upuriem. Arhīvu dokumentos atrodama informācija, ka līdz 1945.gada 1.martam Igaunijā tika repatriēti 12231 bēgļi.¹⁷

Septembrī, kad kļuva zināms par Somijas un Padomju Savienības pamieru un karadarbības pārtraukšanu, bija skaidrs, ka vācu okupācija Igaunijā tuvojas beigām.

Saskaņā ar aplēsēm cilvēku zaudējumi vācu okupācijas laikā no 1941. līdz 1944.gadam ir 32000 cilvēki. Šajā skaitlī ietilpst arī tie, kas gāja bojā, cīnoties Sarkanajā armijā, somu armijā, vācu armijā un vienībās.

Otra padomju okupācija kļuva par realitāti 1944.gada 17.septembrī, kad vācu komandieri paziņoja par kontinentālās Igaunijas pamešanu. Tajā pašā dienā padomju armija ar ievērojamu skaitlisko pārsvaru iebruka Tartu frontē. Vācu armija jau bija atkāpusies ar smago artilēriju un dažām vienībām, un Tartu frontes aizstāvību galvenokārt veica nepietiekami apbruņoti Igaunijas robežas aizsardzības pulki, somu armijas igauņu bataljons (tā sauktie zēni no Somijas), pulkveža Alfonsa Rebanes 46.pulks un dažas vācu vienības. Narvas frontes Sinimaed pagurainē nepietiekami apbruņota ar smagajiem ieročiem bija arī igauņu 20.divīzija, jo apkāpjoties bruņojumu līdzī bija paņēmušas vācu armijas vienības. Frontes aizstāvības spēkiem nācās atkāpties. Septembrī Igaunijas teritorijā notika vairākas kaujas brālim pret brāli, kurās Padomju Savienībā izveidotais Sarkanās armijas igauņu strēlnieku korpuss cīnījās pret vācu armijas igauņu vienībām. Īpaši asiņaina bija Avinurmes kauja. Tajā Sarkanā armija šķērsoja ceļu bēgošās armijas ievainoto karavīru vilcienam, un pulkvedis Nikolajs Trankmans pavēlēja nošaut smagi ievainotos igauņu karavīrus, kas bija atvesti uz Avinurmes baznīcu. Kopā 20-30 igauņu karavīri kļuva par šī kara nozieguma upuriem. Viņus apglabāja vietējie iedzīvotāji. Pulkvedis N.Trankmans, tas pats cilvēks, kas bija nodevis Igaunijas Republiku un izlaists no Patarei cietuma 1941.gada 21.jūnijā, ir tiešais vainīgais šajā drūmajā kara noziegumā.

Kad kļuva zināmi vāciešu plāni pamest Igauniju, Jiri Uluots uzdeva Otto Tiefam veidot valdību.

Šī 1944.gada 18.septembra pavēle tika publicēta Valsts laikrakstā (*Riigi Teataja*) Nr.1, kas iznāca 1944.gada 20.septembrī. No 10 ieceltajiem ministriem divi atradās Zviedrijā (Augusts Reiss un Rudolfs Penno), bet Tieslietu ministrs Johannes Klesments bija ceļā uz turieni kopā ar smagi slimo prezidenta pienākumu pildītāju. Visi pārējie valdības locekļi, izņemot Kārelu Līdaku, tika arestēti pirmajos jaunās okupācijas mēnešos. Divi no viņiem tika nogalināti (virspavēlnieks Jāns Maide un Iekšlietu aizsardzības priekšnieks Juhans Reigo). K.Līdaks slēpās ar citu vārdu un mira 1945.gada 16.janvārī.¹⁹

Otra padomju okupācija atsāka masu teroru tūlīt pēc Sarkanās armijas ienākšanas: arestus veica armijas izlūkvienības un speciālās NKVD grupas, notika piespiedu sagūstīšanas un nošaušanas. Iekšlietu ministrs Aleksandrs Resevs saņēma pavēli no Maskavas katru mēnesi iesniegt detalizētus ziņojumus.²⁰ Saskaņā ar oktobra ziņojumu bija arestēti 1200 cilvēki, bet aptuveni 8000 cilvēki tika uzskatīti par valsts ienaidniekiem. Nākamais masu arestu vilnis bija gadu vēlāk, 1945.gada beigās un 1946.gada sākumā, kad visu valstu VDK nodaļas apkopoja

bijušo policistu, vācu armijā mobilizēto, pašaizsardzības spēku un citu grupu dalībnieku melnos sarakstus, ko veidoja atbilstoši Maskavas instrukcijām (NKVD-NKGB 1945.gada 29.oktobra direktīva Nr. 193/118).

1949.gada 25.martā otro reizi tika īstenotas masveida deportācijas no Baltijas valstīm. Izpildot padomju valdības 1949.gada 29.janvāra slepenos noteikumus Nr. 390-138, no Igaunijas uz Sibīriju tika izvesti 20072 cilvēki; lielākā daļa no viņiem bija lauksaimnieku ģimeņu sievietes, bērni un vecvecāki, jo šo ģimeņu vīrieši jau bija represēti.²¹ Galvenais mērķis – zemnieku saimniecību sagraušana un zemnieku piespiedu iesaistīšana kolektīvajās saimniecībās. Pēc marta genocīda 1949.gada aprīļa dažās nedēļās gandrīz visas zemnieku saimniecības tika iekļautas kolhozos. Zemniekiem, kas neiestājās kolhozā, noteica tik augstus nodokļus (tā sauktos kulaku nodokļus), ka viņiem nācās vai nu iestāties kolhozā vai bankrotēt gada laikā un dzīvot kā lūdzējiem. Aptuveni 2500 zemniekiem ar nodokļu parādiem tika piespriests divu gadu ieslodzījums, pēc kura viņus nosūtīja pie ģimenēm Sibīrijā.

Kopējais marta deportāciju upuru skaits ir 32536 cilvēki, no kuriem 10331 – nedeportēti ārpus likuma esoši cilvēki, kas zaudēja mājas un kurus nemitīgi vajāja VDK. Pētot vairāk nekā 32000 genocīda upuru likteni, tika konstatēts, ka šajā cilvēku grupā dzimstība bija astoņas reizes zemāka nekā vidējais līmenis. Izsūtījuma gados Sibīrijā no 1949. līdz 1958.gadam mira 2896 cilvēki un nepiedzima aptuveni 5000 igauņu bērni.²²

Komunistiskās partijas 8.plenārsēde 1950.gada martā bija kārtējais trieciens Igaunijas inteliģencei. Lielāko daļu izglītotos vecākās paaudzes igauņus nosauca par buržuju nacionālistiem, viņus masveidā atlaida no darba un arestēja, līdz ar to cietumi un ieslodzījuma nometnes bija pilnas ar ārstiem, garīdzniekiem, inženieriem un citu profesiju pārstāvjiem, kas bija palikuši uzticīgi nacionālajam garam un nepieslējās svešajai ideoloģijai. Tika arestēti arī t.s. Jaunie komunisti, kas vēl nebija represēti (N.Andresens, H.Krūss), kā arī senie komunisti H.Aliks un A.Veimers. Darāmais jau bija paveikts, nododot Igauniju, un komunistiem viņi vairs nebija vajadzīgi. No darba atlaistie cilvēki tika aizvietoti ar nekompetentiem igauņiem no Krievijas vai speciālistiem, kas nezināja igauņu valodu. Arestēto vai nelabvēļu statusā nonākušo cilvēku bērniem bija liegta augstākā izglītība.

Pēdējais masu arestu vilnis Igaunijā bija 1950. – 1951.gadā, dažus gadus pirms diktatora Josifa Staļina nāves. Līdzās izglītotajiem iedzīvotājiem tika arestēti arī cilvēki, kas jau 1945.gadā bija iekļauti VDK sabiedriski bīstamo personu sarakstos un kurus līdz šim tikai uzraudzīja. Ir apkopota informācija, ka šajos gados veikti vismaz 4555 aresti, taču to skaits var būt vēl lielāks. Masveida vardarbības aktu rezultātā Igaunijas tauta dzīvoja nepārtrauktā terorā. Partijas un drošības dienestu līderi baudīja neierobežotu varu un varēja jebkuru pasludināt par valsts ienaidnieku jebkāda iemesla dēļ un nosūtīt viņu uz kādu no soda nometnēm.²³

Pēc Staļina nāves represijas pakāpeniski mazinājās un 1956.gadā sākās t.s. “atkusnis”, kad tika atbrīvoti politiskie ieslodzītie. Taču brīvība nenožīmēja atgriešanos mājās un civiltiesību atjaunošanu. Visā padomju varas laikā komunistu represiju upuri tika slepeni uzraudzīti; pastāvēja slepeni dzīvesvietas izvēles, darba un studiju ierobežojumi. Šo cilvēku uzraudzība turpinājās līdz pat padomju okupācijas beigām.

Represijas pret igauņu tautu notika visu padomju okupācijas laiku, mainījās tikai to forma. Viena no formām bija Igaunijas kolonizācija, no Krievijas ievēdot imigrantus, kas strādāja jaunos industriālos objektos. 1944.gadā igauņi veidoja 88-90% no iedzīvotājiem, taču saskaņā ar 1989.gada skaitīšanas datiem igauņu īpatsvars samazinājās līdz 61,5%. Imigrācijas rezultātā 45 gados iebraucēju skaits palielinājās līdz 495000, un no visiem 1566000 iedzīvotāju krieviski runājošo cilvēku skaits Igaunijā sasniedza 577000 cilvēku²⁴.

Cita netiešu represiju forma bija rusifikācija, kas kulmināciju sasniedz 1980.gados. 1980.gadā notika vairākas publiskas protesta akcijas pret rusifikāciju. Represīvās metodes pret t.s. disidentiem ietvēra gan arestus un sodus, piemērojot pantus par krimināli sodāmu huligānismu, gan piespiedu ievietošanu psihiatriskajās slimnīcās. Metodes, ko izmantoja pret šajās slēgtajās “medicīnas iestādēs” ievietotajiem cilvēkiem, nereti izraisīja neatgriezenisku kaitējumu veselībai.

Jaunākie dati liecina, ka kopējie cilvēku zaudējumi sasniedz 111000. Šis skaitlis ietver arī tos cilvēkus, kas bailēs no komunisma terora pēdējā vācu okupācijas mēnesī aizbēga uz Rietumiem.

Trīs okupācijas režīmi vairāk nekā 50 gados izraisīja milzīgus ekonomiskus zaudējumus Igaunijas tautai. Ir sarežģīti sniegt zinātnisku novērtējumu par tik ilgu periodu. Zinātnieki ekonomiskos zaudējumus pēdējās padomju okupācijas laikā vērtē vairāk nekā 100 miljardu ASV dolāru apmērā. Aizsardzības ministrija Padomju Savienības un tās pēcteces Krievijas

Federācijas armijas nodarīto kaitējumu Igaunijas videi vērtē aptuveni 4 miljardu ASV dolāru apjomā.²⁵

Baltās grāmatas nodaļā par ekonomiskajiem zaudējumiem tās autors Kalevs Kuks ir veicis aprēķinus, lai novērtētu okupācijas periodu ilgtermiņa ekonomiskos zaudējumus. Šie zaudējumi ir vairāku simtu miljardu dolāru apjomā. Piemēram, laikā no 1969.gada līdz 1987.gadam negūtā IKP uzskaites vērtība ir 153 miljardi dolāru.²⁶

Detalizētu pirmās padomju okupācijas ekonomisko zaudējumu novērtēšanu veica vācu okupācija. Igaunija ievērojami cieta karā 1941.gada vasarā, kad iznīcināšanas bataljoni, NKVD vienības un Sarkanā armija īstenoja Staļina nodedzinātās zemes taktiku. Lielus zaudējumus izraisīja resursu un vērtību izvešana uz Padomju Savienību un Igaunijas īpašuma izvešana uz ārvalstīm. Attīstītās ekonomiskās sistēmas sagraušana, to aizvietojo ar neekonomisku sociālo sistēmu, izraisīja nopietnu ekonomisku kaitējumu jau pirmajā gadā. Šie zaudējumi apkopoti izdevumā "Eesti rahva kannatutse aasta" (*Igaņu tautas ciešanu gads*).

Valsts Īpašās komisijas izveidotā komiteja izvērtēja vācu okupācijas nodarīto kaitējumu 1941. – 1944.gadā. Rezultātus publicēja 1947.gada grāmatā "Saksa fašitlik okupatsioon Eestis aastail 1941 – 1944" (*Vācu fašistiskā okupācija Igaunijā 1941. – 1944.gadā*). Arhīvu dokumentu izpētē konstatēts, ka Īpašās komisijas informācija lielā mērā ir falsificēta un ka padomju valdība ir apvainojusi nacistus daudzos pašas paveiktos noziegumos un grautiņos. Piemēram, Sarkanā armija bombardēja Narvu, Tallinu un Tartu, sagraujot attiecīgi 3326, 1885 un 2432 ēkas. Taču komisijas ziņojumā norādīts, ka šos noziegumus pastrādājuši vācu okupanti. Informācija par šiem grautiņiem kā nacistiskās Vācijas noziegumiem tika iesniegta Nurembergas Starptautiskajā tiesā. Kara nodarīto zaudējumu novērtēšanai nepieciešams papildu darbs.

1994.gada 31.augustā Igaunijas teritoriju pameta Padomju Savienības tiesību pēcteces Krievijas pēdējās armijas vienības. Igaunijas tautai ar to beidzās trīs drūmi okupācijas režīmi, kas ilga 54 gadus un 75 dienas. II pasaules karš bija beidzies.

¹ Sarv, Enn. Õiguse vastu ei saa ükski. Eesti taotlused ja rahvusvaheline õigus. Tartu, 1997., 33. lp.

² State Central Archives of the Soviet Navy, c. R-92, i. 2, u. 671, 1., 2. lp.

³ РЦХИДНИ, c. 77, i. 3, u. 124.

⁴ РЦХИДНИ, c. 17, i. 121, u. 57, 1., 2. lp.

⁵ ERA, c. R-3, i. 1, u. 104, 52., 53. lp.

⁶ Rahi-Tamm, Aigi. See the chapter „Human Losses”.

⁷ ГАРФ, c. 9479, i. 1, u. 87, 189. lp.

⁸ ГАРФ, c. 9479, i. 1, u. 641, 316. lp.

» ERA, c. R-358, i. 1, u. 1, 10., 11. lp.

¹⁰ Laar, Mart, Tross, Jaan. Punane terror. Stockholm, 1996.//Deemant, Kaupo. Repressioonidest Tallinnas 1941. a. sõjasuvel//Tallinna Linnamuuseumi aastaraamat 1996/97. Lindmäe, Herbert. Suvesõda Tartumaal 1941. Tartu. 1999, Suvesõda Virumaal 1941. ORURK 20. Tartu, 2002. Suvesõda Viljandimaal 1941, ORURK, 21. Tartu 2004. Manuscript, ORURK.

¹¹ ERA, c. R-358, i. 1, u. 32, 21. lp.

¹² ERA, c. R-358, i. 2, u. 1, 10. lp.

¹³ Paavle, Indrek. Eesti rahvastikukaotused II/I. Saksa okupatsioon 1941—1944. ORURK 17, Tartu, 2002.

¹⁴ ERAF, c. 130, u. 6789.

¹⁵ Kivimäe, Jüri, Kõiv, Lea. Tallinn tules. Dokumente ja materjale Tallinna pommitamisest 9/10. märtsil 1944. Tallinn, 1997.

¹⁶ Lindmäe, Herbert. Punalendurite terrorirünnakud Tartule. Manuscript, ORURK.

¹⁷ ЦХСД, c. 89, i. 40, u. 5, 1.-9. lp.

¹⁸ Kallion, Valdo. Avinurme lahing. Tartu, 1998.

" Sarv, Enn. Eesti Vabariigi kontinuiteet 1940—45. *Tõotan ustavaksjääda*. Koguteos. Tartu, 2005.

²⁰ ERAF, c. 131, i. 1, u. 1, 1. lp.

²¹ ГАРФ, c. 9401, i. 2, u. 10, 11.-16. lp.

²² Õispuu, Leo. Kõõditamine Eestist Venemaale 1949. RIR 4, p. 340—347, Tallinn, 2003.

²³ Tiit, Ene. Eesti rahvastik ja selle probleemid. Akadeemia 10, 1993.

²⁴ Noor, Heino. See the chapter „Permanent Health Damages”.

²⁵ Raukas, Anto. Endise Nõukogude Liidu sõjaväe jääkreostus ja selle likvidee-

rimine. Tallinn, 1999.

²⁶ Kukk, Kalev. Skat. „Kaitējums ekonomikai”.

Izmantotā literatūra

- Deemant, Kaupo. *Repressioonidest Tallinnas 1941. a. sõjasuvel*. Tallinna Linnamuuseumi aastaraamat 1996/19.
- Eesti Rahvusarhiivi Riigiarhiivi (ERA). Fond R-358. Eesti Rahvusarhiivi Osakond Tõnismäel (ERAF). Fondid 129, 130, 131.
- Eesti rahva kannatuste aasta*. Koguteos 1, 2. Tallinn, 1943.
- Kallion, Valdo. *Avinurme lahing*. Tartu, 1997.
- Kuutma, Raul. *Kolmas tee*. Tallinn, 2004.
- Kivimäe, Jüri, Kõiv, Lea. *Tallinn tules*. Dokumente ja materjale Tallinna pommitamisest 9/10. märtsil 1944. Tallinn, 1997.
- Laar, Mart, Tross, Jaan. *Punane terror*. Stockholm, 1996.
- Lindmäe, Herbert. *Suvesõda Tartumaal 1941*. Tartu, 1999// *Suvesõda Virumaal 1941*. ORURK 20, Tartu, 2002. // *Suvesõda Viljandimaal 1941*. ORURK 21, Tartu, 2004.
- Lindmäe, Herbert, Kurgvel, Aleks. *ProPatria. 1940—1945*. Auraamat Teises maailmasõjas langenud Eesti vabadusvõitlejaile. ORURK 12, Tartu, 1998.
- Paavle, Indrek. *Eesti rahvastikukaotused II/1. Saksa okupatsioon 1941-1944*. ORURK 17, Tartu, 2002.
- Pinn, Voldemar. *Kolonel Alfons Rebane*. Pärnu, 1997.
- Purre, Arnold. *Eestirahvastikukupeeritud Eestis. Eestisaatuseaastad 1945—1960*. Stockholm, 1966.
- Raukas, Anto. *Endise Nõukogude Liidu sõjaväejääkrekreostusja selle likvideerimine*. Tallinn, 1999. Sabbo, Hilda. *Võimatu vaikida*. 1-2, 7. Tallinn, 1996, 2005.
- Saksa fašistlik okupatsioon Eestis aastail 1941 -1944*. Tallinn, 1947.
- Salo, Vello. *Küüditatud 1941. Üldnimestik seisuga 24. veebruar 1993*. Ontario, 1993.
- Sarv, Enn. *Õiguse vastu eisaa ükski. Eesti taotlused ja rahvusvaheline õigus*. ORURK 11, Tartu, 1997.
- Sarv, Enn. *Eesti Vabariigi kontinueet 1940—1945. Koguteos. Tõotan ustavaks jääda*. Tartu, 2005.
- Tiit, Ene. Eesti rahvastik ja selle probleemid. Akadeemia 8, 9, 10. Tartu, 1993. Usai, Urmas. *Eestlased tšõpataljonides 1941-1942*. 1, 2. Tallinn, 1993.
- Varju, Peep. *Eestipoliitilise eliidsaatusest*. ORURK 1, Tallinn, 1994.
- Õispuu, Leo. *Represseeritud isikute registrid. Raamatud 1, 2, 4, 5, 6*. Eesti Represseeritute Registri Büroo. Tallinn, 1996—2003.
- Salo, Vello. *Population Losses in Estonia June 1940-August 1941*. Ontario, 1989. Государственный Архив Российской Федерации. Архив Москвы. ГАРФ. Фонды 9401, 9479.
- Российский центр хранения и изучения документов новейшей истории. РЦХИДНИ. Архив Москвы. Фонды 17, 77.

IEDZĪVOTĀJI

II

CILVĒKU ZAUDĒJUMI

Aigi Rahi-Tamma

No 1940. līdz 1953.gadam Igaunijas zaudēja ievērojamu daļu savu iedzīvotāju. Šobrīd nav iespējams nosaukt precīzus skaitļus, jo turpinās datu bāzu veidošana par lielām cilvēku grupām. Tieši tāpēc daudzi publicētie skaitļi ir tikai aplēses. Laikā no 1940. līdz 1991.gadam gāja bojā gandrīz 90000 Igaunijas Republikas pilsoņu, un aptuveni tāds pats skaits cilvēku uz visiem laikiem zaudēja savu Dzimteni. Aplēses liecina, ka cilvēku zaudējumi II pasaules karā un turpmākajās represijās bija 17,5% no kopējā igauņu skaita, turklāt gandrīz pilnībā tika iznīcinātas Igaunijas etniskās minoritātes (izņemot krievus). Igauni un latvieši ir vienīgās neatkarīgās nācijas Eiropā, kuru skaits šodien ir mazāks nekā 20.gadsimta sākumā (igauņu skaits samazinājies par aptuveni 10%).¹

2.1. CILVĒKU ZAUDĒJUMU IZPĒTE

Cilvēku zaudējumi ir viens no ļaunākajiem nodarījumiem Igaunijai, jo tos nav iespējams atgūt vai kompensēt. Tā kā joprojām notiek datu apkopošana par cilvēku zaudējumiem, tikai daži autori ir uzdrīkstējušies sniegt vispārēju pārskatu.² Tā kā dati ir fragmentāri, par piemērotāko uzskatāma atlikuma aprēķina metode.³ Cita starpā, ir mēģināts aprēķināt zaudēto igauņu skaitu laikā no 1939. līdz 1959.gadam, iegūstot aptuveni 170000.⁴

Iedzīvotāju skaita datus trūkst informācija par 1939. – 1959.gadu, kad netika veikta tautas skaitīšana, lai gan Igaunijas Republikā mainījās administratīvi teritoriālais dalījums un iedzīvotāju skaits.⁶ Līdz ar to ir pieejama tikai samērā trūcīga demogrāfiskās situācijas analīze par pēckara periodu (1944. – 1959.). daudzi no norādītajiem skaitļiem ir tikai aplēses⁷, jo nav pieejami kopējie dati par tiem, kas tika nogalināti, gāja bojā ieslodzījuma vietās, mira deportācijās, krita karā, emigrēja uz ārzemēm, gāja bojā, kad tika pārvesti uz Padomju Savienības aizmugures līnijām u.c.

Nav zināms arī, cik daudzi no ieslodzītajiem un deportētajiem cilvēkiem atgriezās Igaunijā. Tikai 1989.gadā represētajiem radās iespēja veidot savas organizācijas, bet arhīvu materiāli visiem kļuva pieejami tikai 1993.gadā.⁸ Pēdējos desmit gados veikta plaša izpēte par represijām, taču tā nav pietiekama detalizētai okupācijas režīmu izraisīto cilvēku zaudējumu novērtēšanai.

Sarežģījumus rada arī cilvēku zaudējumu definēšana. Viena no kategorijām ir **neatgriezeniskie cilvēku zaudējumi**, kas ietver noslepkavotos, nogalinātos, kara upurus, mirušos, bez vēsts pazudušos, kā arī tos cilvēkus, kas uz visiem laikiem pameta Igauniju. Izšķir arī **cilvēku pagaidu zaudējumi**, ko veido deportētie, evakuētie un trimdinieki, t.i., tie, kam Igauniju nācās pamest piespiedu kārtā uz ilgāku vai īsāku laiku. Daudzi no tiem, kas atgriezās no ieslodzīto nometnēm un piespiedu trimdas, drīz pēc tam mira. Taču – kurā kategorijā ietilpst bērni, kas dzima un uzauga ārzemēs, un tie tūkstoši bērnu, kas vispār nepiedzima? Un visbeidzot jānorāda, ka cilvēku zaudējumi nav mērāmi tikai skaitļos. Lai gan autors ir centies izmantot tikai pārbaudītus skaitļus, jāatceras, ka represiju smagumu nevar vērtēt tikai pēc cietušo upuru skaita. „Drošs nevarēja būt neviens, represijām varēja pakļaut ikvienu.”⁹

2.2. REPATRIĀCIJA UZ VĀCIJU (1939. – 1941.)

Igaunijas iedzīvotāji cieta zaudējumus no okupācijas režīmiem vēl pirms pašu okupantu ierašanās. Tūlīt pēc Molotova-Ribentropa pakta (MRP) parakstīšanas 1939.gada 23.augustā Berlīnē aicināja Igaunijas vāciešus atgriezties vēsturiskajā Dzimtenē. Pēdējais vācietis, kas atsaucās šim aicinājumam, Igauniju pameta 18.oktobrī, t.i., 57 dienas pēc MRP parakstīšanas.

Saskaņā ar 1934.gada tautas skaitīšanas datiem Igaunijā bija 16346 etniskie vācieši. *Umsiedlung* laikā (1939.gada oktobris – 1940.gada maijs) aptuveni 12660 no viņiem pameta Igauniju.¹⁰ Līdz 1941.gadam ievērojams skaits vāciešu bija palikuši Baltijas valstīs, tāpēc bija nepieciešama vēl viena repatriācija (*Nachumsiedlung*). Tās laikā Igauniju pameta vēl aptuveni 7000 cilvēku.¹¹ Kopā repatriēto cilvēku skaits varētu būt aptuveni 20000 cilvēku.

2.3. PIRMĀ PADOMJU OKUPĀCIJA (1940. – 1941.)

Masu aresti sākās 1940.gada jūnijā, t.i., pirms Igaunijas formālās iestāšanās Padomju Savienībā. Pēdējā jūnija nedēļā tika arestēti 28 cilvēki, jūlijā – 121, bet turpmākajos mēnešos šis skaits turpināja pieaugt. 1940.gada 28.novembrī Padomju Savienības Iekšlietu Tautas komisārs parakstīja pavēli Nr.288, kas noteica, ka Igaunijā, tāpat kā Ukrainā, Baltkrievijā, Moldāvijā, Karēlijā, Latvijā un Lietuvā jāveido t.s. kontrevolucionāru un pretpadomju personu saraksti. Sākotnēji tajos iekļāva bijušos valdības locekļus, tiesas, prokuratūras un administratīvo sistēmu darbiniekus, politisko partiju pārstāvjus, policistus un oficerus, taču turpmākajos gados šo personu loks paplašinājās. Lai noteiktu padomju sabiedrības ienaidniekus, sistemātiski bija jācaurskata attiecīgie arhīvu fondi. Laikā no 1941.gada janvāra līdz maijam 37794 cilvēki tika iekļauti t.s. politiskās orientācijas sarakstā un tika saņemtas atbildes uz pieprasījumiem par 27597 personām.¹²

Pirmās padomju okupācijas laikā tika arestēti aptuveni 8000 cilvēku,¹³ vismaz 1950 no viņiem tika nogalināti Igaunijā. Palielinoties arestēto cilvēku skaitam, palielinājās arī spīdzināšanā bojā gājušo skaits. Vairāki Igaunijas Republikas valstsvīri izdarīja pašnāvības, baidoties no arestēšanas. No 11 Igaunijas valsts vadītājiem četri tika nošauti, četri mira cietumā, viens izdarīja pašnāvību, bet viens mira psihiatriskajā slimnīcā Krievijā. Tikai vienam no viņiem, Augustam Reijam, izdevās aizbēgt uz Zviedriju.¹⁴ Vairums no tiem, kas tika aizsūtīti uz Krievijas ieslodzīto nometnēm, gāja bojā laikā no 1942. līdz 1944.gadam.¹⁵ Tika safabricētas apsūdzības konspirācijā, piedēvējot to daudziem ieslodzītajiem (piemēram, Urallagas nometnē 1941.gadā un Uzollagas nometnē 1942.gadā). Vairums šādi apsūdzēto tika nogalināti. No 1940. – 1941.gadā arestētajiem izdzīvoja tikai 200-600 cilvēku, t.i., 2-8%.¹⁶

Nākamo lielāko kategoriju veido 1941.gada jūnijā deportētie cilvēki. Par viņu skaitu pieejama dažāda informācija.¹⁷ Igaunijas Represēto reģistrā norādīts 10861 cilvēks. Sarakstā iekļauti arestētie vīrieši un viņu ģimenes locekļi, kas tika deportēti, izsūtījumā dzimušie bērni, kā arī personas, kuras bija paredzēts deportēt un kurām tomēr izdevās izbēgt no deportācijas.¹⁸ Deportēšana tika veikta vienlaikus visā teritorijā, ko saskaņā ar MRP bija ieņēmusi Padomju Savienība, un atbilstoši padomju datiem tai varēja pakļaut 143416 cilvēkus. Laikā no 10. līdz 17. jūnijam no Igaunijas deportēja vismaz 9267 cilvēkus, no kuriem atgriezās 4264 cilvēki.¹⁹ Aptuveni puse no deportētajiem gāja bojā.²⁰

Vasaras karš sākās kā pretreakcija uz padomju okupācijas politiku vēl pirms vācu armijas ienākšanas Igaunijā. 1941.gada 24.jūnijā Igaunijā izveidoja pirmo t.s. iznīcināšanas bataljonu, kas ieguva tiesības veikt soda operācijas, arī laupīšanu un nogalināšanu, izmantojot Staļina izsludināto nodedzinātās zemes taktiku. Sākas masveida vardarbības un valsts legalizētā linčošanas likuma laiks. Vislielākās masveida slepkavošanas notika Tartu un Kuresāri, kur tika nogalināti ieslodzītie. Ir publicēts²¹ saraksts ar 179 nogalinātajiem un 2199 bez tiesas noslepkavotajiem, no kuriem vairums bija civiliedzīvotāji. 1941.gada

Vasaras karš dažos reģionos ir aprakstīts samērā detalizēti.²²

Sākoties karam, Igaunijā mobilizēja un aizveda uz Krieviju vairāk nekā 30000.²³ Turklāt 1941.gada vasarā 5573 vīri dienēja 22.teritoriālajā korpusā.²⁴ Daudzi Igaunijas Republikas aktīvā dienesta oficeri jau bija arestēti, nošauti vai deportēti.²⁵ 1941.gada augustā NKVD uzdevumā igauņus nosūtīja no priekšējām līnijām uz aizmuguri, lai tur strādātu darba bataljonos kā personas, "kas zaudējušas uzticību" gan viņu etniskās, gan sociālās izcelsmes dēļ.²⁶ Pirms tam, 1941.gada jūlijā, aptuveni 4500 vīri bija dezertējuši uz vācu armiju Porhovas apgabalā.²⁷ Daļa no vīriem, kas tika nosūtīti uz darba bataljoniem, piemēram, vecākie vīrieši (1896. – 1906. gadā dzimušie) un "lojālākie elementi" (iznīcināšanas bataljonu dalībnieki, milicijas darbinieki u.c.) tika nosūtīti uz kolektīvajām saimniecībām un uzņēmumiem. Apgalvojums, ka darba bataljonos mira aptuveni 12000 vīru, nav guvis apstiprinājumu arhīvu datos. No necilvēcīgajiem apstākļiem darba bataljonos šos vīrus varēja glābt tikai nosūtīšana uz fronti.²⁸ Daļa no vīriem, ko sūtīja uz fronti, mira Velikije Luki (1942.gada 9.decembris – 1943.gada 26.janvāris). Tur gāja bojā aptuveni 2000 igauņu karavīri.²⁹ Sarkanās armijas zaudējumu aplēses ir dažādas – no 9785 līdz 20000 vīru.³⁰

Kara sākumā vairāki uzņēmumi, kā arī to strādnieki un tūkstošiem civiliedzīvotāju tika evakuēti uz aizmuguri kopā ar armijas vienībām, kas bija spiestas atkāpties. Vairums no tiem, kas pirms kara bija iebruukuši no Padomju Savienības (lai gan par viņiem trūkst detalizētas informācijas), steigā pameta Igauniju. Evakuēto civiliedzīvotāju skaits sasniedza aptuveni 25000.³¹ 20 % no viņiem gāja bojā ceļā vai jau aizmugurē.³² Iespējams, ka vēl gadiem nebūs skaidrības par cilvēkiem, kas tika nosūtīti uz Padomju Savienības aizmugures reģioniem, tiem, kas labprātīgi pameta Igauniju, un tiem, kas atgriezās.

Aptuveni 1600 cilvēki nepieder ne vienai no iepriekš norādītajām kategorijām, tomēr viņi arī ir iekļaujami cilvēku zaudējumos.³³

1939.gada 1.janvārī Igaunijā dzīvoja 1133917 cilvēki. Laikā no 1939. līdz 1941.gadam Igaunija zaudēja aptuveni 100000 iedzīvotāju un aptuveni 55% no viņiem – uz visiem laikiem. Vislabāk izpētītās grupas ir deportētās un arestētās personas.

2.4. VĀCU OKUPĀCIJA (1941. – 1944.)

Pirmajos kara gados starp Padomju Savienību un Vāciju Igaunijā viena okupācija nomainīja citu. Cerot uz Igaunijas brīvības izcīnīšanu, tūkstošiem vīru brīvprātīgi pievienojās Pašaizsardzības spēkiem. Līdz 1942.gada vasarai, pēc zaudējumiem frontē un mazinoties neatkarības atgūšanas ticamībai, dienests vācu armijā kļuva nepopulārāks, par ko liecina iesaukamo izvairīšanās no mobilizācijas, bēgot uz Somiju. No 1943.gada sākuma līdz 1944.gada februārim aptuveni 4000 bēgļi no Igaunijas devās uz Somiju, nedaudz vairāk nekā 400 no viņiem bēga uz Zviedriju. Vairums bēgļu bija vīrieši, no kuriem pusei bija mazāk nekā 24 gadi. 1943.gada rudenī viņiem sāka pievienoties arī ģimenes. Uz Somiju aizbēgošo cilvēku skaits sasniedz 5000-6000.³⁴ 1944.gada augustā 1752 brīvprātīgie atgriezās no Somijas Igaunijā.³⁵

Arhīvu materiālu nepietiekamības un to atšķirīgās precizitātes dēļ ir grūti precīzi noteikt, cik igauņu cīnījās Vācijas pusē.³⁶ Joprojām nav veikti padziļināti pētījumi par kritušajiem karā. Visticamākais Igaunijas pilsoņu skaits, kas krita, cīnoties Vācijas pusē, ir ap 10000,³⁷ lai gan dažos avotos norādīti 20000 vīru.³⁸ Ir publicēts provizorisks saraksts ar 6666 vārdiem.³⁹ Precīzāki dati pieejami tikai par dažām armijas vienībām (piemēram, Narvas bataljonu, t.s. zēniem no Somijas). Visfragmentārākā ir informācija par pēdējos kara mēnešos kritušajiem.⁴⁰ Papildu informāciju visupirms var iegūt Vācijas arhīvos, kā arī Igaunijas Kara apbedījumu līgā, kas kopš 1993.gada meklē un reģistrē igauņu karavīru apbedījuma vietas.

Šajā laikā arestēto cilvēku skaits ir zināms tikai daļēji. Drošības policijas 4.departamenta ikgadējā ziņojumā (1941.gada jūlijs – 1942.gada jūnijs) norādīts, ka viena gada laikā arestēti 18893 cilvēki (7485 no viņiem tika atlaisti brīvībā, 5634 – nogalināti un 5627 – nosūtīti uz koncentrācijas nometnēm).⁴¹ Piespriestais ieslodzījuma laiks bija no dažām nedēļām līdz 5 gadiem.

Saskaņā ar 2002.gadā publicētu pētījumu laikā no 1941.gada jūlija līdz 1944.gada novembrim gāja bojā vai tika nogalināti 7800 Igaunijas pilsoņi. Maz ticams, ka Igaunijā bojā gājušo cilvēku skaits varētu būt lielāks, lai gan joprojām nav noskaidrots uz Vāciju aizvesto un tur bojā gājušo cilvēku skaits. Vairums no bojā gājušajiem tika nogalināti 1941. – 1942.gadā. Turklāt tika nogalināti arī citu etnisko grupu (ebreju, čigānu) pārstāvji, apsūdzot viņus sadarbībā ar padomju iestādēm vai noziegumos pret cilvēci. Datubāzē lielākā daļa ir igauņi (70 %); krievi veido 15 %, ebreji 12% no kopējā skaita.⁴² Publicētajā sarakstā var būt noteikts skaits cilvēku, kas nav saistīti ar Igauniju, taču, no otras puses, tajā var nebūt tie, ko nolinčoja un kuru nāve netika dokumentēta, kā arī civiliedzīvotāji, ko skāra 1941. – 1944.gada karš. L. Talve norāda, ka 800 cilvēkus nosūtīja darbu veikšanai Vācijā un 4000 cilvēkus – uz ieslodzīto nometnēm, kur 1040 no viņiem gāja bojā.⁴³

Iespējamais civiliedzīvotāju skaits, kas gāja bojā padomju gaisa spēku uzlidojumos, ir 800 cilvēki.⁴⁴

2.4.1. BĒGŠANA UZ RIETUMIEM

1944.gadā cilvēki masveidā sāka bēgļu gaitas, it īpaši pēc ziņām, ka Vācija septembrī grasās atdot Igauniju. Visbiežākais bēgļu galamērķis bija kaimiņvalstis; aptuveni 25000 cilvēku devās uz neitrālo Zviedriju, bet aptuveni 6000 – uz Somiju,⁴⁵ taču tiem, kas Igauniju pameta pēdējā brīdī, nācās doties uz Vāciju (aptuveni 40000).⁴⁶ Daudzas bēgļu laivas un kuģi nogrima Baltijas jūrā;⁴⁷ galamērķi sasniegušo cilvēku skaits tiek vērtēts 70000 apjomā.

Igaunijas etniskie zviedri uz Zviedriju sāka izbraukt jau 1939.gadā, kad Riguldi, Pakri, Osmusāras un Naisāras iedzīvotāji bija spiesti pamest mājas, lai Padomju Savienība varētu veidot savas militārās bāzes. 1943. – 1944.gadā aptuveni 2800 cilvēki devās pāri jūrai savās laivās; 1944.gada vasarā oficiāli tika evakuēti 3700 Igaunijas etniskie zviedri (arī tajā skaitā 2000 igauņi).⁴⁸ Saskaņā ar V. Amana pārskatu Zviedriju sasniedza 7920 Igaunijas etniskie zviedri.⁴⁹ 1945.gada 1.aprīlī Zviedrijā atradās aptuveni 25000 Igaunijas Republikas pilsoņu.⁵⁰

Tiem, kas aizbrauca uz Somiju, pēc pamiera (1944.gada 19.septembrī) nācās Somiju pamest, jo palikušajiem draudēja izdošana Padomju Savienībai.

1944.gada oktobrī 15000 vīru atradās Neuhammeras apmācības nometnē Silzēzijā, un no viņiem tika izveidota 20. igauņu SS divīzija.⁵¹ Pēc kapitulācijas Vācija tika sadalīta četrās zonās, taču attiecībā uz ieslodzītajiem faktiski bija tikai divas zonas: Austrumvācija (padomju zona) un Rietumvācija (ASV, britu un franču zona). Katrā zonā atradās igauņu ieslodzītie: dažādos avotos norādīti līdz 6000 igauņu, ko Rietumu sabiedrotie bija sagūstījuši Vācijā un Čehijas Republikā, un līdz 5500 igauņu, jo bija sagūstījuši Sarkanā armija.⁵² Sarkanās armijas sagūstītos repatriēja⁵³ vai ieslodzīja. Rietumu sabiedroto kontrolētajās teritorijās bēgļus pēc kara izmitināja pārvietoto personu (PP) nometnēs, ko uzraudzīja speciāli izveidota organizācija (Apvienoto Nāciju Organizācijas Palīdzības un rehabilitācijas administrācija, saīsin. UNRRA), kuras centrs atradās Vašingtonā. Saskaņā ar 1946.gada 1.oktobrī publicētajiem datiem PP nometnēs Vācijā atradās 32219 igauņi.⁵⁴ Pēc t.s. PP nometņu gadiem 27096 no viņiem emigrēja ar Starptautiskās bēgļu organizācijas (IRO) palīdzību, bet 4000 cilvēki palika Vācijā.⁵⁵ Ir gandrīz neiespējami iegūt informāciju par bēgļiem, kas izklīda pa dažādām valstīm.

2.5. OTRA PADOMJU OKUPĀCIJA (1944. – 1991.)

2.5.1. PĒCKARA GADI (1944. – 1953.)

1944.gada rudenī sākās jauns arestu vilnis, izmantojot drošības iestāžu sagatavotos sarakstus.⁵⁶ Izpētot arhīvu dokumentus, 1945.gadā sarakstos bija iekļautas 45376 personas, no šīm personām dati par 13830 cilvēkiem tika nosūtīti operatīvajiem dienestiem.⁵⁷ Līdz 2003.gadam ir dokumentēti vairāk nekā 53000 politiskie aresti un ir publicēta informācija par 34620 arestētiem cilvēkiem.⁵⁸

1944.gada 28.augustā, t.i., vēl pirms visas Igaunijas pakļaušanas, tika mobilizēti aptuveni 2500 vīri, no kuriem ap 10% gāja bojā kaujās.⁵⁹ Gadiem ilgi bija spēkā pavēle arestēt visus, kas izvairās no mobilizācijas, un nav zināms, cik vīru līdz kara beigām tika arestēti ar šādu apsūdzību.

1944. – 1945.gadā tika ieslodzīti aptuveni 10000 vīri, puse no kuriem mira pirmo divu gadu laikā. Saskaņā ar dažādām aplēsēm 1944. – 1953.gadā 25000-30000 cilvēku tika nosūtīti uz cietumu un soda nometnēm; aptuveni 11000 no viņiem neatgriezās.⁶⁰

Laikā no 1945. līdz 1950.gadam aptuveni 70000 cilvēku brīvprātīgi vai piespiedu kārtā atgriezās Dzimtenē: 1941.gadā uz Padomju Savienību evakuētie cilvēki, padomju iestāžu sagūstītie Austrumvācijā un neliels skaits repatriantu no Rietumiem.⁶¹

Pēc kara masu deportācijas turpinājās. 1945.gada 15.augustā 407 cilvēki tika deportēti savas etniskās izcelsmes (vācu) dēļ.⁶² 1949.gada marta deportācijās, kas ir lielākā vienlaicīgā operācija Baltijas valstīs, no Igaunijas izveda 20702 cilvēkus, no kuriem 70% bija sievietes, bērni un veci cilvēki. Cilvēkus, kam izdevās izvairīties, turpināja deportēt līdz 1956.gadam. Pieejamie dati liecina, ka 3000 cilvēku mira ceļā vai izsūtījumā, viņu vārdi vēl jāapkopo. Deportāciju mērķis bija igauņu ciematu un zemnieku saimniecību sagraušana, pretestības likvidēšana kolektīvo saimniecību izveidei un atbalsta “nogriešana” mežabrāļiem.

1951.gadā notika lielapjoma operācija (t.s. Jehovas liecinieku deportēšana), kad izveda aizliegto reliģisko sektu dalībniekus no Baltijas valstīm, Moldāvijas, Rietumukrainas un Baltkrievijas. Igaunija zaudēja 259 cilvēkus.⁶³ Iedzīvotāju mazāka apjoma pārvietošanas notika nepārtraukti.⁶⁴

Ienaidniekus medīja visur, pat skolās. Izmantojot vairākas soda metodes un ideoloģiski politisku apmācību, tika audzināta padomju režīmam pakļāvīga jaunatne. Tiesvedība pret skolēniem turpinājās līdz 1950.gadu vidum (pēdējais zināmais gadījums bija 1962.gadā).⁶⁵

Igaunijas Komunistiskās partijas Centrālās komitejas 1950.gada marta plenārsēdē tika atsākta cīņa pret "buržuāzisko nacionālismu", kuras laikā notika igauņu intelligences "tīrīšanas". Tika represēti aptuveni 200 lektori un aptuveni 100 studentus izslēdza no Tartu Universitātes.⁶⁶ Plašāku informāciju lasiet nodaļā „Augstākā izglītība un zinātniskais darbs”.

2.5.2. BRUŅOTĀ PRETESTĪBAS KUSTĪBA (1944. – 1953., T.S. MEŽABRĀĻI)

Aplēses par kaujās aktīvi iesaistīto cilvēku skaitu svārstās no 16000 līdz 30000.⁶⁷ Pret mežabērļiem cīnījās NKVD vienības, milicija un padomju okupantu aktīvisti. Pirmajā cīņu gadā (1944.gada novembris – 1947.gada novembris) 8468 partizāni gāja bojā vai tika ieslodzīti cietumā; viņu uzbrukumos bija nogalināti aptuveni 1000 padomju aktīvisti.⁶⁸ Zaudējumi partizānu rindās nav detalizēti izpētīti. No 8000 arestētajiem partizāniem mira līdz 4000 cilvēku.⁶⁹ Saskaņā ar drošības iestāžu datiem pretestības kustības laikā no 1944. līdz 1953.gadam tika nogalināti 1495 cilvēki, 9870 arestēja, bet 5255 cilvēki paši padevās varas iestādēs.⁷⁰

2.5.3. 1954.- 1991.GADS

Staļina nāve un Berijas gāšana (1953.gadā) nemainīja padomju sistēmas būtību, taču masu represijas tika aizstātas ar individuāliem pasākumiem. Laikā no 1954. līdz 1989.gadam politisku iemeslu dēļ arestēja vismaz 350 cilvēkus.⁷¹

1956.gadā sākas masveida atgriešanās no nometnēm un izsūtījuma (nepilngadīgie mājās varēja atgriezties 1954.gadā). Drošības dienestu dati liecina, ka līdz 1957.gadam bija atgriezušies 10537 politiski ieslodzītie.⁷² 1954. – 1960.gadā 27835 cilvēki atgriezās no nometnēm un deportācijas vietām.⁷³ Atgriešanās tiesības bija sadalītas kategorijās, un dažkārt atgriešanās tika atļauta tikai 1960.gados. 1960.gada 1.janvārī īpašajā izsūtījumā atradās vismaz 377 cilvēki, kas bija deportēti no Igaunijas.⁷⁴

No 1944. gada līdz 1950.gadu otrai pusei tika arestēti aptuveni 30000 cilvēku, no kuriem aptuveni 10000 gāja bojā.⁷⁵ Izmantojot šī pētījuma informācijas avotus, ir iespējams konstatēt, ka otrās padomju okupācijas laikā represēto cilvēku skaits ir aptuveni 56500, no kuriem 16000 gāja bojā.⁷⁶ Šis skaitlis neietver kara gūstekņus, repatriētos un cilvēku zaudējumus, ko izraisīja Krievijas anektētā teritorija Pečoros un aiz Narvas upes.⁷⁷

32 Katus, Kalev (Lävel, 2000, 20).

² Piem., Tiit, Ene 1988; Tiit, E. 1993.; Talve, L. 1991.; Sarv, E. 1997..

³ Sarv, 2001.

⁴ Tepp, Leo 1993, 10; aprēķinos izmantots iedzīvotāju dzimuma/vecuma sadalījums, kas fiksēts 1934.gada tautas skaitīšanā, vienmērīgie dzimstības un mirstības rādītāju vecuma koeficienti līdz 1958/1959.gadam, kā arī aptuveni 45000 imigrējušie t.s. Padomju Savienības igauņi. Līdz ar to etnisko igauņu zaudējumi 1939. – 1959.gadā ir 171400 cilvēki.

⁵ Šajā laikā iedzīvotāju skaita vērtēšana notika divas reizes. Vienu no tām veica vācu okupācijas vara (1941.gada 1.decembrī), kurā konstatēja iedzīvotāju skaita samazināšanos par 116106 cilvēkiem (10,2%) (kopš 1939.gada janvāra), bet Padomju Savienības veiktajā vērtēšanā konstatēja 885414 iedzīvotājus (skat. Varju, P. 1997., 30).

⁶ 1944.gadā 1986 km² liela Igaunijas Republikas teritorija un tās 39000 iedzīvotāju tika anektēti Krievijas Federācijā (skat. Report, 1991., 39); arī IE 11, 315.lp. (taču 246.lp. norādīti līdz 90000 iedzīvotāju). — 1944.gada septembrī Pečoros un aiz Narvas (kopā ar Jānilinnas pilsētu) iedzīvotāju skaits bija 67500 cilvēku (Tepp, L. 1994b, 20).

⁷ Kopā ar Igaunijas Enciklopēdijā norādītajiem, piem., Igaunijas iedzīvotāju zaudējumi kopā ar kritušajiem II pasaules karā, nogalinātajiem, deportētajiem un trimdiniekiem, kā arī ņemot vērā Igaunijas administratīvās teritorijas samazinājumu, ir aptuveni 300000 cilvēku" (IE 11, p. 312).

⁸ 1996.gadā sākās politiski ieslodzīto saraksta publicēšana (Represēto personu reģistrs, 1,1996., saīsin. RIR). RIR 1 sniedz informāciju par 20164 arestētajiem (saskaņā ar Krievijas Federācijas Kriminālkodeksa 58.§ 1685 cilvēki tika notiesāti uz nāvi, bet 5324 mira cietumā). RIR 2 (1998.) sarakstu papildināja ar vēl 15001 cilvēku. RIR 3 vēl nav publicēts, taču tajā būs vēl vismaz 14553 cilvēki; ir dokumentēta informācija par vairāk nekā 50000 cilvēku, kas arestēti politisku iemeslu dēļ.

⁹ IE 11, p. 315.

¹⁰ Kivimäe, Jüri, 1989,1243; Kivimäe, J., 1995., 505. Sarakstā, kurā iekļauti cilvēki, kas atteikušies no Igaunijas pilsonības un kas tika publicēts 1940.gada „Riigi Teataja” pielikumos, norādīti (saskaņā ar Kivimee informāciju) 12142 vārdi (tajā skaitā 500-1000 igauņi).

¹¹ Weiss, Helmut, 1956., 221—222. Vairāk nekā puse no viņiem bija etniskie igauņi. Saskaņā ar S. Kivimee, izvērtējot Igaunijas Bankas materiālus, cilvēku skaits, kas Igauniju pameta *Nachumsiedlung* laikā, var sasniegt 5500 cilvēkus. Padomju Savienības ieceltais Cilvēku pārcelšanās teritoriālais komisārs Igaunijā Jakovs Monahhtins norādījis, ka otra cilvēku pārcelšanās viļņa laikā Igauniju pameta 7813 cilvēki (ERA, c. R-2, i. 1, u. 412, 100.lp.).

¹² Saraksts tika sagatavots 3 eksemplāros, vienu no tiem, t.s. operatīvo čekistu darbu, nosūtīja PSRS Tautas komisariātam. Darba plāns Igaunijas PSR Valsts arhīva speciālos materiālu izpētē paredzēja, ka visupirms jāizskata Aizsardzības līgas, Tieslietu ministrijas un Ārlietu ministrijas, Prokuratūras, Kara tiesas, Politiskās policijas, Patriotiskās līgas un Neatkarības kara veterānu organizāciju arhīvi. Skat. Rahi-Tamm, A. 2004.

¹³ Pirmo sarakstu ar 7926 cilvēkiem publicēja ZEV, skat. Losses, 1989., 208. ERRB aplēsa, ka arestēto cilvēku skaits sasniedz 8000, no kuriem 98% jeb 7840 cilvēki gāja bojā, skat. Talve, L. 1991; skat. arī. Report, 1991., 34.

¹⁴ Varju, Peep, 1994.

- ¹⁵ Par H. Ligi datubāzi „Igaunijas iedzīvotāju zaudējumi Padomju Savienības cietumos un soda nometnēs” skat. Rahi, Aigi, Must, Aadu, 1993.
- ¹⁶ Atsaucoties uz L. Talvi, izdzīvojušo skaits varētu būt 200 (Talve, L. 19. X 1991.), atsaucoties uz A. Kudo, - 500-600 cilvēki (Report, 1991., 34-35).
- ¹⁷ Piem., IE, 1990, sadaļa *küüditamine*; Report, 1991., 33.
- ¹⁸ RIR 6, 2001., 333.
- ¹⁹ Atsaucoties uz ORURK datiem (ieskaitot 231 militārpersonu, kas aizvesti no Verskas); VDK 1988.gada ziņojumā norādīts, ka tika deportēti 9156 cilvēki (skat. Записка, 1996., 138). 1943.gadā ZEV publicēja 7553 vārdus (13-15 VI, skat. Losses, 1989., 211).
- ²⁰ Atsaucoties uz A. Kudo, bojā gājušo skaits varētu būt 5700 (Report, 1991., 35); atsaucoties uz L. Talve, - 6010 (Talve, L. 19. X 1991.); atsaucoties uz ERRB - 2333 (33,10 %) no deportētajiem, 2841 (84,95 %) no arestētajiem, kopējais bojā gājušo skaits - 5174 cilvēki (RIR 6, 2001., 348).
- ²¹ Laar, Mart. Red Terror, 1996. Iekļauti arī zināmie iznīcināšanas bataljonu upuri.
- ²² Lindmäe, H. (1992., pielikumi) norāda 832 cilvēkus, kas gāja bojā Tartumā, 545 - Virumā (2002., pielikumi), 274 - Viljandimā (2004., pielikumi). Ir publicēti 4891 no Sāremā represētā cilvēka vārdi (Vessik, Juta / Varju, Peep, ORURK 6, 1997.); informācija par Viljandimā (8842 cilvēki, skat. Piir, Enno, 2001., 6) aptver visu okupācijas laiku.
- ²³ ZEV publicēja 33304 vārdus; L. Talve norāda 32100 (Talve, 19. X, 1991.); P. Keskküla - 35,000 (no kuriem 32000 sasniedza Padomju Savienības aizmuguri, skat. Keskküla, P., 1991.); P. Larins - 50000 (Usai, U. I, 1993., 6).
- ²⁴ ZEV publicēja viņu vārdus; skat. arī Report, 1991., 36; Laasi, E. 1989a, 75.
- ²⁵ Par 1641 oficiera likteni, skat. Salo, V. 1996.
- ²⁶ Ar PSRS Aizsardzības Tautas komisāra vietnieka pavēli (1941.gada septembrī) igauņus, kurus no Sarkanās armijas aktīvās karadarbības vienībām nosūtīja uz darba bataljoniem, nodeva NKVD gulaga sistēmai. Kara pirmajā ziemā aptuveni 8000 no viņiem gāja bojā. Saskaņā ar Sarkanās armijas Politiskā štāba priekšnieka 1941.gada 28.septembra pavēli, Padomju Savienības 1939. – 1949.gadā okupēto teritoriju pilsoņi bija jāatsauc no aktīvā dienesta. Skat. Usai, U. I, 8.
- ²⁷ Laasi, Evald, 1987.
- ²⁸ Report, 1991., 36.
- ²⁹ 8.igauņu strēlnieka korpusa kritušo, no ievainojumiem mirušo un bez vēsts pazudušo karavīru saraksts (ar 6474 vārdiem, no tiem mazāk nekā 2400 dzimuši Igaunijā) ir publicēts grāmatā „Velikije Luki in memoriam”. Kritušo skaitā iekļauti arī tie, ko nošāva saskaņā ar tribunāla spriedumu par apzinātu sevis savainošanu vai naida veicināšanu. Ieslodzītie vai uz vācu armiju dezertējušie iekļauti bez vēsts pazudušo skaitā; atsaucoties uz T. Nemmu, šo cilvēku skaits bija 1800 (Nõmm, 1990b, 116).
- ³⁰ 9785: E. Laasi, skat. Report, 1991., 41; 20000: Talve, 19. X 1991.
- ³¹ Report, 1991, 35.
- ³² Mati Euna veiktais pētījums par nogrimušajiem kuģiem palīdz noteikt kopējo bojā gājušo skaitu (1941.gada jūnijs – 1942.gads). Diemžēl ir grūti iedalīt bojā gājušos kategorijās. Skat. Ōun, M. 1996.; Ōun, M. 1997. (pielikumi). 1858 tika deportēti, būdami darba dienestā (ZEV dati, skat. Losses, 1989., 208).
- ³³ Piem., 1101 bez vēsts pazudušie (ZEV dati, skat. Losses, 1989., 208); turklāt aptuveni 500 cilvēki aizbēga uz ārzemēm (galvenokārt uz Somiju) (skat. Talve, L. 19. X, 1991.).
- ³⁴ World War II. P. 37.
- ³⁵ Aptuveni 3500 igauņu brīvprātīgo pievienojās somu armijai, no viņiem izveidoja 200. kājnieku pulku. Grāmatā „Vabaduse eest. Soomepoiste lühilulood” (1997., „Par brīvību. Īsas zēnu no Somijas biogrāfijas”) sniegta detalizēta informācija par 3333 vīriem. No viņiem 319 krita (183 – Somijā, 110 – Igaunijā, 26 – citās vietās). Visticamāk, ka Somijas aizsardzības spēkos dienēja vēl vairāk igauņu, taču šis skaits nebūtu liels. Igaunijas Enciklopēdijas (IE) sadaļā *Talvesõda* norādītais skaits 1000 ir nepamatots, jo ir zināms katra igauņa – frontes dalībnieka – vārds.
- ³⁶ Saskaņā ar A. Tinita aprēķiniem kopējais bruņoto vīru skaits sasniedza 60000 (skat. Tinit, A. 1983., 43), saskaņā ar T. Nemmu – aptuveni 70000 vīru dienēja vācu armijā, no kuriem 20000 bija brīvprātīgie un 50000 – mobilizētie (skat. Nõmm, T. 1990b, 116).
- ³⁷ Pēdējos gados vislietderīgāko pētījumu par vācu okupācijas laiku veikusi Igaunijas Starptautiskā komisija, kas izmeklē noziegumus pret cilvēci; tās izpildsekretārs Tomas Hiio norādījis, ka vairāk nekā 10000 Igaunijas pilsoņu vācu armijas rindās krita vai mira no gūtajiem ievainojumiem. Skat. Hiio, T. 2001., 178.
- ³⁸ Atsaucoties uz T. Nemmu, gāja bojā 20000 (tajā skaitā arī kara ieslodzītie, bēgšanas mēģinājumos bojā gājušie un bez vēsts pazudušie), skat. Nõmm, T. 1990b, 116 un IE 11, 313.lp.; Talve (19. X, 1993.) uzskata, ka bojā gājušo skaits varētu būt 14500.
- ³⁹ Karavīri, kas II pasaules karā krita, gāja bojā vai mira no ievainojumiem. Skat. Pro Patria I, 1998. Atsaucoties uz H. Lindmee, bojā gājušo skaits varētu būt ap 8000.
- ⁴⁰ Tikai divi piemēri no daudziem: pēc 1944.gada 21.septembra kaujas Loksas-Porkuni-Sauevelja trīsstūrī, kur igauņi cīnījās abās frontes pusēs, masu kapos tika apbedīti 273 neidentificēti karavīri (skat. Kärp, P. 1989., 22). Arī novembra beigu kaujās par Serve pussalu, igauņi krita abās frontes pusēs, taču informācija par viņiem nav apkopota.
- ⁴¹ Paavle, Indrek, 2002., 25.
- ⁴² Paavle, Indrek, 2002., 17-25.
- ⁴³ Talve, Leo, 19. X, 1991.
- ⁴⁴ Ir publicēti 554 civiliedzīvotāju vārdi, kas gāja bojā Tallinas bombardēšanas laikā 1944.gada 9.martā. Skat. Tallinn tules, 1997.
- ⁴⁵ Skat. Report, 1991., 37.
- ⁴⁶ Detalizētu pārskatu skat. Kool, 1999. (8.—11. lp., information about Estonians in the Third Reich 1944/45).
- ⁴⁷ Gaisa uzlidojumos Vācijā tika nogalināti ap 1000 igauņu (skat. Horm, Arvo, 1995., 179). — Iespējams, ka noslīka līdz pat 1200 cilvēku no tiem, kas 1944.gada rudenī mēģināja nokļūt Vācijā pāri jūrai (skat. Ernits, 1995., 107). Tiek apgalvots, ka bēgšanas laikā bojā gājušo skaits var būt līdz 7000 cilvēku.
- ⁴⁸ Raag, Raimo, 1989.
- ⁴⁹ Horm, Arvo, 1995., 177; Aman, Viktor, 1961.

- ⁵⁰ Saskaņā ar Zviedrijas 1946.gada statistikas gadagrāmatu 1945.gada 1.aprīlī Zviedrijā bija 22092 igauņu; šis skaits neietver bērnus vecumā līdz 16 gadiem, kas bija reģistrēti vecāku pasēs (skat. Terras, A. 1995., 115; skat. arī Aman, V. 1961.).
- ⁵¹ Tiek apgalvots, ka Silēzijā gāja bojā 20000 vīru, 500 tika nogalināti „Čehu ellē” (skat. Report, 1993., 40).
- ⁵² Britu zonā – līdz 4000, ASV zonā – līdz 800, Francijas nometnēs – ap 300. Ap 5500 vīru palika padomju zonā. Gailit, 1993. Neliels skaits igauņu vīru bija ieslodzīti arī Austrijā, Itālijā, Norvēģijā. Nömm, 1990b, 134.
- ⁵³ Jau laikā no 1945.gada 15.aprīļa līdz 31.decembrim 5434 cilvēkus nosūtīja atpakaļ uz Igauniju: 3867 - no Vācijas, 784 – no Polijas, 307 – no Zviedrijas, 157 – no Čehoslovākijas, 78 – no Francijas utt. Viņi visi nonāca īpašās filtrācijas nometnēs, kur viņus rūpīgi pārbaudīja un vairumu uz 6 gadiem deportēja uz Noriisku, Ukhtu, Pečoru ogļu raktuvēm un uz Molotova apgabalu meža darbos. Diemžēl informācija ir nepilnīga. Skat. Kaup, E., 1995., 34-35.
- ⁵⁴ 16688 no viņiem – ASV zonā (iesk. Berlīni), 13698 – britu un franču zonās, 998 - Austrijā. Skat. Pruuli, 1988., 16.
- ⁵⁵ 10992 no viņiem – uz ASV, 4118 – uz Kanādu, 5958 – uz Austrāliju, 3418 – uz Angliju, 1089 – uz Zviedriju. Skat. Horm, 1995., 179.
- ⁵⁶ Līdz 1944.gada 22.oktobrim bija reģistrētas vairāk nekā 8000 pretpadomju personas. N. Karotamma ziņojums B. Kummam, skat. Kaup, 1994.
- ⁵⁷ IPSR Drošības ministrijas Arhīvu nodaļas vadītāja biedra M.Organova 1946.gada 15.janvāra ziņojums. Rahi-Tamm, A. 2002.
- ⁵⁸ RIR1 (1996.) ir publicējis datus par aptuveni 20164, RIR2(1998.) – par aptuveni 15001 arestētajiem cilvēkiem. RIR sarakstu papildinās ar vēl 14533 vārdiem. Visā izdevumā tiks dokumentēti dati par vairāk nekā 53000 cilvēku, kas arestēti politisku iemeslu dēļ.
- ⁵⁹ Repressioonidest ja nende tagajärgedest. Memento. 1996., 2.
- ⁶⁰ Report, 1991., 40.
- ⁶¹ Kala, 1992., 511.
- ⁶² T.s. vāciešu deportācijas; deportēto skaitā bija 261 etniskais Vācijas pilsonis. Skat. Kaup, 1995b.
- ⁶³ Rahi, A. 2003.19—22. Deportēto cilvēku saraksti ir publicēti (RIR 5 & 6). - 1951.gadā 1951, skat. Silliksaar, S. 2000.
- ⁶⁴ Piemēram, 1948.gadā atkārtoti deportēja tos, kas bija deportēti jau iepriekš (galvenokārt 1941.gadā) un atbrīvoti 1945.gadā. 1947. - 1950.gadā tika deportēti Ingrijas somi, kas bija apmetušies Igaunijā (Reinvelt, 2002., 10). Kopš 1952.gada visus politiski notiesātos pēc soda izciešanas nosūtīja pie viņu deportētajām ģimenēm. (ERAF, c. 17, i. 3, u. 112) — Tika deportēti arī „kulaki”, kas bija ielikti cietumā par nodokļu nemaksāšanu un pēc tam atbrīvoti (pirms 1949.gada).
- ⁶⁵ Eesti koolinoored vabadusvõitluses, 1993.
- ⁶⁶ Martis, Ela; Ant, Jüri; Raid, Lembit, 1991.; Merila-Lattik, Helbe, 1995. Pēc Plēnuma mainījās IPSR partijas vadība un valsts aparāts, taču nav publicēts konkrēts arestēto cilvēku skaits. Tamme, 1989.
- ⁶⁷ Atsaucoties uz Igaunijas Enciklopēdiju (1992., 312 ff.), 1944. – 1953.gadā bruņotās cīņās piedalījās līdz pat 15000 mežabrāļi. Laikā no 1944.gada novembra līdz 1947.gada novembrim 8468 mežabrāļi bija nogalināti vai arestēti. M. Lārs (1994, 5) norādījis, ka cilvēku skaits, kas pēckara gados ilgāku vai īsāku laiku ir slēpušies no varas iestādēm, pārsniedz 30000.
- ⁶⁸ EE6, 1992, 312. ff. lpp.
- ⁶⁹ Skat. arī Talve, Leo, 20. X, 1991. – Atsaucoties uz E. Kross (1998.), gojā bājušo skaits var sasniegt līdz pat 7000; līdz šim datubāzē apkopoti vairāk nekā 2000 cilvēku vārdi.
- ⁷⁰ Tannberg, Tõnu, 1999., 25.
- ⁷¹ RIR 2, D 5ff.
- ⁷² Jürjo, Indrek, 1996., 181.
- ⁷³ Rubin, 1991., 40.
- ⁷⁴ Rahi, A. 1998., 124.
- ⁷⁵ Report, 1991., 40.
- ⁷⁶ E. Sarv norādījis, ka mirušo upuru skaits var sasniegt aptuveni 22000 (skat. Sarv, 1997., 75).
- ⁷⁷ 1940.gada septembris (Tepp, 1994b, 20). — 1950.gada maijā Latvijai un Igaunijai piederējušās teritorijas tika pievienotas Pskovas apgabalam, veicot „etniski svešo elementu tīrīšanu”. Tika deportēti 1563 igauņi un latvieši (ГАРФ, c. 9401, i. 1, u. 12)

1.tabula

Baltijas valstu iedzīvotāju skaita izmaiņas 1939. – 1945. gadā. Novērtēšanu veicis Romualds J. Misiunas, Rein Taagepera. Baltic Years of Dependence 1940-1990. Tallinna, 1997., 329. lpp.

	Igaunija	Latvija	Lietuva
Iedzīvotāju skaits 1939.gada oktobrī	1 130 000	2 000 000	2 950 000
Emigrācija un teritoriālās izmaiņas 1939. – 1941.	-20 000	-70 000	+ 50 000
Padomju varas represētie 1940. – 1941.	-15 000	-35 000	-35 000

Piespiedu kārtā mobilizētie Sarkanajā armijā	-35 000	-20 000	-60 000
Evakuētie uz Padomju Savienību 1941. gadā	-30 000	-40 000	-20 000
Nacistu represētie	-10 000	-90 000	-200 000
Piespiedu kārtā mobilizētie vācu armijā 1941. – 1945.	-70 000	-150 000	-50 000
Piespiedu kārtā mobilizētie vācu darba dienestā 1941. – 1944.	-15 000	-35 000	-75 000
Aizbēgušie uz Rietumiem 1942. – 1945.	-60 000	-100 000	-50 000
Padomju varas represētie 1944. –1945.	-30 000	-70 000	-50 000
Teritoriālās izmaiņas 1945.gadā	-70 000	-50 000	+ 25 000
Emigrācija uz Poliju	0	0	-150 000
Nedzimušie bērni	-15 000	-30 000	-35 000
No Vācijas atgriezušies cilvēki	+ 60 000	+ 80 000	+ 50 000
No Padomju Savienības atgriezušies cilvēki	+ 20 000	+ 20 000	+ 50 000
Iedzīvotāju skaits 1945.gada beigās	850 000	1 400 000	2 400 000
Zaudējumi procentos 1939. – 1945.	25%	30%	15%

2.tabula.

Igaunijas iedzīvotāju zaudējumi (aplēse)

Nr.	Kategorija	Kopā Izdzīvojušie		Neatgūstamie zaudējumi
1.	Vācu repatrianti	20 000		20 000
1. padomju okupācija 1940. – 1941.				
2.	Arestētie:	8 000	200	7 800
2.a	• noslepkavotie Igaunijā			2 400
2.b	• Padomju Savienībā bojā gājušie			5 400
3.	Deportētie	10 000	4 000	6 000
4.	Padomju Savienības piespiedu kārtā mobilizētie	34 000	10 000	24 000
4.a	• Ceļā bojā gājušie			2 000
4.b	• Sarkanajā armijā bojā gājušie			10 000
4.c	• Darba bataljonos bojā gājušie			12 000
5.	Evakuētie uz Padomju Savienību	25 000	20 000	5 000
6.	Bez vēsts pazudušie		1 100	1 100
7.	Aizbēgušie uz ārzemēm		500	500
Vācu okupācija 1941. – 1944.				
8.	Kritušie armijas rindās		10 000	10 000
9.	Nogalinātie civiliedzīvotāji		7 800	7 800
10.	Nosūtītie darba dienestā		800	200
11.	Nosūtītie uz ieslodzīto nometnēm		4 000	1 040
12.	Aizbēgušie uz Somiju:		6 000	4 000
12.a	• Vīri, kas atgriezās Igaunijā – t.s. „Zēni no Somijas”		1 800	
13.	Evakuētie piekrastes zonas etniskie zviedri		7 900	7 900
14.	Aizbēgušie uz Rietumiem		70 000	70 000

15.	Padomju armijas gaisa uzlidojumos bijā gājušie civiliedzīvotāji	800	800
16.	Padomju armijas nogalinātie karavīri Čehoslovākijā un Vācijā	1000	1000

Nr	Kategooria	Kopä	Izdzīvojušie	Neatgūstamie zaudējumi
2. padomju okupācija 1944. – 1989.				
17	Arestētie	30 000	20 000	10 000
18	Deportētie	23 000	20 000	3 000
19	Partizānu karā bojā gājušie	3 000		3 000
20	Politisku iemeslu dēļ arestētie 1953. – 1988.	500		

Tartu Universitātes Vēstures fakultāte, Igaunijas Represēto reģistrs un Igaunijas Starptautiskā komisija noziegumu pret cilvēci izmeklēšanai turpina darbu, lai precizētu Igaunijas iedzīvotāju zaudējumus.

Daži dokumenti par Igaunijas demogrāfiskajiem zaudējumiem

14. juuni 1941 mālestusija dokumente. Tallinn, 1990. (Sastād. M. Lārs.)

1944. aasta. Toronto, 1983.

Baaside lepingust anneksioonini. Dokumente ja materjale. Tallinn, 1991.

Dokumente 1949. aasta märtsiküüditamisest. (Sastād. V. Ohmann, T. Tannberg) // Akadeemia

3-12, 1999. Dokumente metsavendlusest ja vastupanuliikumisest Eestis. // Akadeemia 10—12, 1991; 1—8, 11, 1992; 3, 1993.

(Sastād. V. Boikov, A. Ruusmann.)

Dokumente Petseri-ja Virumaa jaotamise kohta. // Akadeemia 8—9, 1991.

Eesti Diviisi struktuurja ohvitseride koosseis II maailmasõjas. (Sastād. L. Tammiksaar.) Eesti Riigi-
kaitse Akadeemia. Tallinn, 1998.

Eesti koolinoored vabadusvõitluses. 20. veebruaril 1993. a. Tartu Ülikooli aulas toimunud Eesti Vabariigi 75. aastapäevale pühendatud
konverentsi materjalid. Tartu, 1993.

Eesti rahva kannatuste aasta. 1.—2. 3. tr. Tallinn, 1995.

Eesti rahvastikukaotused III. Saksa okupatsioon 1941 — 1944. Hukatud ja vangistuses hukkunud. (Sastād. I. Paavle.) Tartu, 2002.

Eesti riikja rahvas II maailmasõjas. 1.—10. Stokholma, 1954. — 1962. Eesti saatuseaastad 1945-1960. 1.-6.

Stokholma, 1963. — 1972. Eestist Saksamaale ümberasunute täiendav nimestik. Tallinn, 1940.

Eesti uue aastatuhande lävel. Väikerahva võimalused ja valikud. (Sastād. E. Rääts.) Tallinn, 2000. Eesti Vabadusristi kavalerid.

Register. 1997. (Sastād. M. Strauss, J. Pihlak, A. Krillo.) Eesti vabadusvõitlejad Teises Maailmasõjas. 2. tr. Tallinn, 1995. (Sastād. A.

Jurs.) Eesti Vabariigi kodakondsusest lahkunud isikute nimekirj. // RiigiTeataja. 1940. Lisa nr. 14, 32, 36, 41. Eestlased Austraalias II ja
Uus-Meremaal. Melbourne, 1993. Eestlased Kanadas. I—II. Toronto, 1975., 1985. Eestlased Tööpataljonides 1941 — 1942.

Mālestusi ja dokumente. 1.—2. Tallinn, 1993. (Sastād. U. Usai.)

Kaks dokumenti Suvesõjast. // Looming 9, 1991.

Kommunismi must raamat. (Sastād. S. Courtois u.c.) Tulkojums igauņu valodā. Tallinn, 2000. Klooga, 1944. Eesti Juudi Kogukond.
Tallinn, 1994.

Küüditamine Eestist Venemaale. Juuniküüditamine 1941 & küüditamised 1940—1953. Eesti Represseeritute Registri Büroo.
Tallinn, 2001.

Küüditamine Eestist Venemaale. Märtsiküüditamine 1949. I—II. Eesti Represseeritute Registri Büroo. Tallinn, 2003., 1999.

Küüditatud 1941. Üldnimestik Tartu Instituudi arhiivis ja arhiivraamatukogus (Torontos) ning Eesti Represseeritute Registri Büroo
(Tallinnas) leiduva andmestiku põhjal seisuga 24. veebr. 1993. Ontario, 1993. (Sastād. V. Salo.)

Küüditatud 1949 Lääne-Virumaa. Rakvere Memento Ühing. Rakvere, 1999.

Luuramisi. Salateenistuste tegevusest Eestis XX sajandil. Artikliteja dokumentide kogumik. (Koost. T. Noormets). Tallinn, 1999.

Lääne-Virumaa elanikkonna kaotused okupatsiooniaastatel. Rakvere Memento Ühing. Rakvere,
1996. (Sastād. Ö. Nurk.)

Nõukogude okupatsioonivõimu poliitilised arreteerimised Eestis. 2. Eesti Represseeritute Registri
Büroo. Tallinn, 1998.

Poliitilised arreteerimised Eestis 1940—1988 (§58). 1. Eesti Represseeritute Registri Büroo. Tallinn,
1996.

Pool sajandit eestlustpaguluses. 2. tr. Stokholma, 1995.

Punane terror ja Läänemaa. Sari: 1.—8. (Sastād. V. Pinn.) Haapsalu, 1989. - 1992.

Punane terror. Stokholma, 1996. (Sastād. M. Laar, J. Tross.) Rahvusvahelise teaduskonverentsi „Saksamaa ja NSV Liidu 1939. a. 23.
augusti ja 28. septembri

lepingute õiguslik hinnang" ettekannete kogumik. // Eesti Teaduste Akadeemia Toimetised.

Ühiskonnateadused. 1990, 39/2.

- Sakalamaa ei unusta*. Inimkaotusedjarepressioonidalates 21. juunist 1940. Sari: 1.—10. (Sastäd. E. Piiri.) Viljandi, 1991. – 1997.
- Saksa fašistlik okupatsioon Eestis aastail 1941-1944*. Tallinn, 1947.
- Sortside saladused*. 1.-10. (Sastäd. M. Arold, L. Levala.) 1994. – 1999.
- Tallinn tules*. Dokumente ja materjale Tallinna pommitamisest 9./10. märtsil 1944. // Tallinna Linna- arhiivi Toimetised. 1997., 2. (Sastäd. J. Kivimäe, L. Kõiv.)
- Tammine rahvas*. I–II. Uppsala, 1952; Stokholma, 1965.
- Terasest tugevamad*. Pataljon „Narva” ajalugu II. Tartu, 1997. (Sastäd. H. Tulp.)
- Tulevik ja lootus*. Soome sõjainvaliidide ja -veteranide läbielamusi sõdades aastail 1939—1944 ja rahupäevil. Tallinn, 1994.
- Velikije Luki in memoriam*. 8. Eesti Laskurkorpuse inimkaotused Velikije Luki lahingus 1942—1943. Tallinn, 1992. (Sastäd. V. Boikov.)
- Anderson, E. *Kuidas Narva, Petseri ja Abrene sattusid VNFSV koosseisu*. // Akadeemia 7, 1991.
- Angelus, Oskar. *Eestist Saksamaale ümberasunute nimestik*. Tallinn, 1939.
- Ant, Jüri. *Ühest vastupanugrupist kahes okupatsioonis*. // Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi. XXVII. Tartu, 1993.
- Ant, Jüri, Raid, Lembit. *EK(b)PKeskkomitee 1950. a. VIII pleenumi mõjust Tartu Ülikoolis*. // Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi. XXII(1). Tartu, 1989.
- Arens, Ilmar. *Peipsitagused eestlased*. Tartu, 1994.
- Arro, Hendrik. *Eesti lendurid lahingute tules*. Lühike ülevaade eesti lendurite sõjateest II maailmasõja päevil. Tallinn, 1995.
- Gailit, Karl. *Eesti sõdur sõjatules*. Rindereporterite sulega. Tallinn, 1995.
- Gurin-Loov, Eugenia. *Eestijuutide katastroof*, 1941. Tallinn, 1994.
- Gurin-Loov, Eugenia. *Suur häving. Eesti juutide katastroof 1941. Holocaust of Estonian Jews 1941*. Tallinn, 1994.
- Gurin, Samuel. *Juudi vähemusrühvuse statistika Eestis 24. III. 1935. a*. Tallinn, 1936.
- Hiiu, Toomas. *Eestiüksused Kolmanda Reich'i relvajõududes*. // Vikerkaar 8—9, 2001. Ilta, Georg. *Kohustus kutsub. Eesti Leegioni suurtükiväelase II maailmasõjas*. Tallinn, 1998.
- Jõgi, Ülo. *„Erna” legendid ja tegelikkus*. Tallinn, 1996.
- Jürjo, Indrek. *Pagulus ja Nõukogude Eesti*. Vaateid KGB, EKP ja VEKSA arhiividokumentide põhjal. Tallinn, 1996.
- Kaelas, Aleksander. *Okupeeritud Eesti*. Stokholma, 1956.
- Kala, K. *Eesti rahvuslikust koosseisust pärast Teist maailmasõda*. // Akadeemia 3, 1992. Kangro, Bernard. *EestiRootsis*. Ülevaade sõnas ja pildis. Lund, 1976.
- Katus, Kalev. *Eestidemograafiline areng läbisajandite*. // RU. Seeria B. No 9. Tallinn, 1989.
- 41
- Katus, Kalev. *Eesti rahvastiku tulevikujooned*. // Looming 2, 1994.
- Katus, Kalev, Puur, A. *Eesti rahvastiku suremustrend elutabelite analüüsi põhjal*. // RU. Seeria B. No 14. Tallinn, 1992.
- Kaup, Erich. *Sõjavangilaagrid Eestis 1944-1949*. // Kleio 2, 1995.
- Kivimäe, Jüri. *Raske lahkumine*. Baltisakslaste ümberasumine eestlaste rahvuslikus vaatevinklis. // Looming 9, 1989.
- Kool, Ferdinand. *DP Kroonika. Eestipagulased Saksamaal 1944—1951*. Eesti Arhiiv Ühendriikides Lakewood, New Jersey, 1999.
- Kulu, Hill. *Eestlased maailmas*. Ülevaade arvukusest ja paiknemisest. Tartu, 1992.
- Kulu, Hill. *Eestlaste tagasiränne 1940-1989*. Helsinki, 1997.
- Kurgvel, Aleks, Lindmäe, Herbert. *PRO PATRIA*. Auraamat Teises Maailmasõjas langenud Eesti vabadusvõitlejale. (Lühinimestik). 7. Tartu, 1996. Kung, Andres. *Rootslaste jälgedes*. Tallinn, 1991.
- Laar, Mart. *Metsavennad*. Tallinn, 1993.
- Laar, Mart. *Vastupanuliikumine Eestis 1940-1941*. // Kultuur ja Elu 10-11, 1991.
- Laasi, Evald. *Kas aastail 1942—1944 oli Eestis partisaniliikumine?* // Vikerkaar 5, 1990.
- Laasi, Evald. *Mis sai Eesti kaadriohvitseridest?* // Vikerkaar 1, 1989.
- Laasi, Evald. *Mobilisatsioon 1. veebruaril 1944*. // Vikerkaar 2, 1991.
- Laasi, Evald. *Sissisõjast Eestis 1945-1953*. // Looming 11, 1989.
- Laasi, Evald. *Vastupanuliikumine Eestis 1944—1949*. Dokumentide kogu. Tallinn, 1992.
- Laasi, Evald. *Viimane vastulöökk*. // Kultuur ja Elu 4, 1990.
- Larin, Peeter. *Eesti Laskurkorpus Suures Isamaasõjas*. Tallinn, 1962. Leets, Georg. *Kuusteist aastat Siberis*. // Looming 7—8, 1989.
- Leps, Ando. *Võimu kuriteod*. // Nõukogude Õigus 4, 1989.
- Ligi, Herbert. *Ääremärkusi küüditamise ajaloo*. // Kleio 1, 1988; 2, 1989; 3, 1991.
- Ligi, Herbert. *Eesti rahvastiku kaotused Nõukogude Liidu vanglates ja sunnitöölaagrites*. // Kleio 8, 1993.
- Lindmäe, Herbert. *Suvised Tartumaal 1941*. Tartu, 1999.

Lindmäe, Herbert. *Suvesõda Viljandimaal 1941*. Tartu, 2004.

Lindmäe, Herbert. *Suvesõda Virumaal 1941*. Tartu, 2002.

Loeber, Dietrich A. *Baltisakslaste ümberasumine Eestistja Lätist*. // Looming 9, 1989.

Mandel, Mati. *Sõjalõpu sündmused Keila ümbruses*. Keila, 1994.

Maripuu, Meelis. *Eestijuutide holokaustja eestlased*. // Vikerkaar 8—9, 2001.

Martis, Ela. *Üliõpilaste represseerimisest 1950—51*. // Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi. XXV. Tartu, 1991.

Mengel, Hamilkar. *Suurim armastus*. I—IV. Geislingen, 1960—1963.

Merila-Lattik, Helbe. *Eestiartskondja okupatsioonid*. ORURK4, Tallinn, 1995.

Misiunas, Romualdas, Taagepera, Rein. *Balti sõlteeaastad 1940—1990*. 3. tr. Tallinn, 1997.

Mõttus, K. *Pool sajandit märtsiküüditamisest Võrumaal 1949. a*. Metstaga, 1999.

Niitsoo, Viktor. *Avalik vastupanuliikumine Eestis aastail 1977—1984*. // Akadeemia 9—10, 1992. Niitsoo, Viktor. *Eesti rahvuslik vastupanuliikumine aastail 1968—1975*. // Akadeemia 9—10, 1993.

Niitsoo, Viktor. *Rahvuslik vastupanuliikumine aastail 1955—1962*. // Akadeemia 12, 1994; 1, 1995.

Noor, Heino. *Vaimse tervise poliitilisi aspekte. Enesehävituslikust käitumisest sovetiaegses Eestis*. // Akadeemia 9, 1994.

Nõmm, Toe. *Eesti Territoriaalkorpus 1940—1941*. // ENSV TA Toimetised. Ühiskonnateadused. 1, 1990.

Nõmm, Toe. *Eesti üksustest Saksa sõjaväes: Formeerimine ja isikkoosseis*. // Akadeemia 1, 1990. Parming, Tõnu. *Rahvastikuteadusestja rahvastikust Eestis nõukogude ajastul*. // Tulumuld 1, 1972. Pihlau, Jaak. *Eesti sõjaväe häving aastal 1941*. ORURK 2003, Tartu, 2003.

Raag, Raimo. *Eestlane väljaspool Eestit. Ajalooline ülevaade*. Tartu, 1999.

Raag, Raimo. *EestlasedRootsis*. // Looming 6, 1989.

Rahi, Aigi. 1949. *aasta märtsiküüditamine Tartu linnasja maakonnas*. Tartu, 1998.

Rahi, Aigi, Must, Aadu. *Katkenud töö*. Kleio 8, 1993.

Raid, Lembit. *Kas peremees või käsualune? Ülevaade parteiarhiivi materjalidest*. I—III. // Kleio 5/6, 1992; 8, 1993; 2, 1995.

Raid, Lembit. *Tartu Ülikool pärast EK(b)P Keskkomitee 1950. aasta märtsipleenumit*. // Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi. XXVII. Tartu, 1993.

Raid, Lembit. *Tartu Ülikoolistalinistlikusparteipoliitikas aastail 1940—1952*. // Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi. XXV. Tartu, 1991.

Rebas, Hain. *Poolsajandit hiljem: 14. juuni 1941. a. Massküüditamine Eestis*. // Tulumuld 3, 1991. Reinvelt, R. *Ingeri eludja lood*. Kultuurialalüütiline eluloouurimus. / Studia Ethnologica Tartuensia 5. Tartu, 2002.

Roiko-Jokela, Heikki. *Neist, keda saatus Soome viis*. // Akadeemia 8—9, 1997.

Roose, Enn. *Nõukogude Liidu demograafiline kujunemine*. // Vikerkaar 9, 1988.

Rubin, M. *Eesti maarahvastiku dünaamikast aastail 1947—1950*. // Eesti TA Toimetised. Ühiskonnateadused. 1991, 40.

Sabbo, Hilda. *Võimatu vaikida*. 1.—4. Tallinn, 1996—2000.

Salo, Vello. *E. V. kaadriohvitseride saatus 1938-1996*. 3. tr. 8. ORURK, Tartu, 1996.

Sarv, Enn. *Genotsiidja apartheid okupeeritud Eestis*. // Akadeemia 2—4, 1997.

Sarv, Enn. *Õiguse vastu ei saa ükski*. Eesti taotlused ja rahvusvaheline õigus. 11. Tartu, 1997. Silliksaar, Silver. *Sinasilmitsi Siberiga. Mälestusteraamat 1951. aasta küüditamisest*. Tartu, 2000.

Susi, Arno. *Mis on meile maksma läinud okupatsioon?* // Looming 2, 1990.

Taagepera, Rein. *Jüri Kuke juhtum*. // Looming 4—5, 1989.

Talve, Leo. *Elanikeja maa-alade kaotused Eestis 1939—1958*. // Rahva Hääl, 13. juuni 1992. Talve, Leo. *Repressioon ideall kannatas pool Eesti elanikkonnast*. Memento tea be- jaajalootoimikond. // Rahva Hääl, 19.-23. okt. 1991.

Tamm, Tuudur. *Need teod süüdistavad*. I—II. Geislingen, 1966; Toronto, 1968.

Tannberg, Tõnu. *Relvastatud vastupanuliikumine Eestis aastatel 1944—1953 julgeolekuorganite statistikapeeglis*. // Tuna 1, 1999.

Teder, Indrek. *N. Liidu agressiooniga Eesti Vabariigile tekitatud kahjude hüvitamisest*. // Looming 2, 1990.

Tepp, Lembit. *Eestlaste võimalikust ja tegelikust arvust Eestimaal*. // Eesti Statistika 11, 1993.

Tepp, Lembit. *Ida-Virumaa rahvastikja selle muutumine 1934.—1989. a.jooksul*. Riigi Statistikaameti masinakirjaline kseropaljundus. Tallinn, 1990.

Tepp, Lembit. *Rahvastiku välisrände lähte-ja sihtkohad*. // Eesti Statistika 10, 1994. Tepp, Lembit. *Rahvastikuränne Eestisseja Eestist välja*. // Eesti Statistika 9, 1994.

Tepp, Lembit. *Välismigratsiooni põhjused, migrantide paikus ja Eesti rahvastiku sünnikohad 1989. aasta rahvaloenduseandmetel*. // Eesti Statistika 11, 1994.

Tiit, Ene-Margit. *Eesti Vabariigi rahvuslik koosseisja selle muutumine*. // Postimees, 23. veebr. 1993. Tiit, Ene-Margit. *Eesti rahvastik demograafililgu läbi*. / Eesti tulevikusuundumused. Tartu, 1995. Tiit, Ene-Margit. *Eesti rahvastik ja selle probleemid*. // Akadeemia 8—10, 1993.

Tulp, Harry. *Minu au on truudus*. Pataljon „Narva“ ajalugu. Tartu, 1995.

Igaunijas „Baltā grāmata“ par padomju okupācijas režīma radītiem zaudējumiem

- Tõnismägi, Heino. *Massimõrv Kuressaares*. (1941. a.) // Politsei 5—7, 1996.
- Tõnismägi, Heino. *Ülekohtu toimikud*. BNS/Tallinn, 1998. Tõnnus, Uno. „Soomepoiste” langenud. ORURK, 9. Tartu, 1996.
- Uluots, Ülo. *Nad täitsid käsku*. Eesti ohvitseride saatus. Tallinn, 1999.
- Uustalu, Evald, Moora, R. *Soomepoisid. Ülevaade Eesti vabatahtlikeliikumisest ning sõjateest Soomes ja kodumaal Teise maailmasõja päevil*. 2. tr. Tallinn, 1993.
- Varju, Peep. *Eesti laste küüditamine 14. juunil 1941 kui genotsiidikuritegu*. ORURK 2, Tallinn, 1994.
- Varju, Peep. *Eestipoliitilise eliidi saatus*. ORURK 1, Tallinn, 1994.
- Varju, Peep. *Eesti rahva inimohvrid nõukogude ja saksa okupatsioonide ajal 1940—1953*. ORURK 10, Tartu, 1997.
- Veskimägi, Kaljo-Olev. *Nõukogude uuelaadne elu*. Tsensuur Eesti NSV-s ja tema peremehed. Tallinn, 1996.
- Villako, Kaljo. *Ühest rahvuslikust vastupanurühmast saksa ajal (1940—1943)*. // Akadeemia 6, 1993. Västriku, Riho. *Klooga koonduslaager — Vaivara süsteemi koletu lõpp*. // Vikerkaar 8—9, 2001. Vseiov, David. *Kirde-Eesti urbaanse anomaalia kujunemine ning struktuur pärast Teist maailmasõda*. // Tallinna Pedagoogikakooli Humanitaarteaduste dissertatsioonid, 8. Tallinn, 2002. Walter, Hannes. *Must lehekülg Eesti rahva ajalooraamatus*. // Luup 7, 1996.
- Warma, Aleksander. *Diplomaadi kroonika. Ülestähendusi ja dokumente aastatest 1938—44*. 2. tr. Tallinn, 1993.
- Õun, Mati. *Võitlused Läänemerel. Suvi 1941*. Legende, oletusjaveidi tõttki võitlustest Läänemerel, ta rannikul ja saartel. Tallinn, 1996.
- Õun, Mati. *Võitlused Läänemerel sügis 1941 ja 1942. aasta*. Järg legendidele, oletustele ja mõningasele tõele võitlustest Läänemerel, selle rannikul ja saartel. Tallinn, 1997.
- The Anti-Soviet Resistance in the Baltic states*. Genocide and Resistance Research Centre of Lithuania. Vilnius, 1999.
- Baltic Refugees and Displaced Persons*. London, 1947.
- The Baltic states 1940—1972*. Documentary Background and Survey of Developments presented to The European Security and Cooperation Conference. Stockholm, 1972.
- A Case Study of a Soviet Republic. The Estonian SSR*. Boulder, Colo, 1978. (Sastäd. E. Järvesoo, T. Parming.)
- Estonia the Forgotten Nation*. Toronto, 1961. (Sastäd. E. Kareda, M. Econ.) *The Estonians in America, 1627—1975*. A Chronology and Fact Book. New York, 1975. (Sastäd. J. Pennar, T. Parming, P. Rebane.)
- Statistical information on persons deported from or murdered in Estonia by USSR authorities in 1940—1941*. Presented to the Participating States at the Conference on Security and Cooperation in Europe Follow-Up Meeting in Vienna, Austria. November 1986 by the Estonian World Council, INC.
- World War II and Soviet Occupation in Estonia: A Damages Report*. Tallinn, 1991. (Sastäd. J. Kahk.)
- Aun, Karl. *The Political Refugees*. A History of the Estonians in Canada. Toronto, 1985.
- Kareda, Endel. *Estonia and the Soviet Grip*. // East and West Series No 5. Boreas, 1949.
- Krepp, Endel. *Mass Deportations of Population from the Soviet Occupied Baltic states: On the Occasion of the 40th Anniversary of First Deportations of Estonians, Latvians and Lithuanians*. Stockholm, 1981.
- Laar, Mart. *War in the Woods: Estonia's struggle for survival, 1944—1956*. Washington, 1992. Noor, Heino. *Torture survival, political rituals and suicide. National experience of Estonia*. // International Rehabilitation Centre for Torture Victims (IRCT). Annual Report 1996. Copenhagen, 1997. Noor, Heino. *Victims of Communism in the Changing Society of Estonia*. Presentation on the IV Congress of the International Association of Political Prisoners and Victims of Communism. Budapest, 1995.
- Parming, Tõnu. *Population Changes in Estonia, 1935—1970*. // Population Studies. Vol. XXVI. No 1. March, 1972.
- Purre, Arnold. *Soviet Farming Failure Hits Estonia*. Stockholm, 1964. Rahi, Aigi. *On the Current State of Research into Repression in Estonia*. / Yearbook of the Latvian Occupation Museum 2002, Power Unleashed. Riga, 2003.
- Rahi, Aigi. *Mass Repressions in Estonia after World War II*. // Kleio. Estonian Historical Journal. Special Issue in English. 1994.
- Rahi, Aigi. *Project A Joint Register of Estonian Population Losses: sources and methods of research*. / The Soviet Occupation Regime in the Baltic states 1944—1959: Policies and their Consequences. Materials of Conference. Riga, 2003.
- Rahi, Aigi. *The Population Potential of the Estonian Countryside in the Years 1918, 1939 and 1992*. / The Independence of the Baltic states: Origins, Causes and Consequences. A Comparison of the Crucial Years 1918-1919 and 1990-1991. Chicago, 1996.
- Raun, Toivo. *Estonia and the Estonians*. 2. ed. Stanford, 1991. Rei, August, Uustalu, Evald. *The Drama of the Baltic Peoples*. Stockholm, 1970.
- Räsänen, M. *Displaced persons: understanding human migration in Europe after the Second World War*. Igaunijas „Baltā grāmata” par padomju okupācijas režīma radītiem zaudējumiem

- War. // Encountering ethnicities: ethnological aspects on ethnicity, identity and migration. Studia Fennica. Ethnologica 3. Helsinki, 1995.
- Sakkeus, Luule. *Post-war Migration Trends in the Baltic States*. // RU. Series B. No 20. Tallinn, 1993.
- Sakkeus, Luule. *Refugees, Displaced Persons, Immigration and Emigration in Estonia 1946—1992*. Tallinn, 1993.
- Salo, Vello. *Population Losses in Estonia June 1940— August 1941*. Scarborough, 1989.
- Taagepera, Rein. *Casualties of Soviet Estonian Army Units in WWII*. /Prepared for the Baltic Studies Conference, University of Stockholm, 3—6 June 1987.
- Taagepera, Rein. *One of the Twenty Million: A Soviet Estonian WWII Army Diary*. /Paper prepared for the Tenth Conference on Baltic Studies, University of Wisconsin, Madison, May 29—31, 1986. Uustalu, Evald. *For Freedom Only*. Toronto, 1975.
- Uustalu, Evald. *The History of Estonian People*. Stockholm, 1962.
- Varju, Peep, Vessik, Jüta. *Population Losses in Estonia's Saaremaa County as a Result of the First Soviet Occupation*. ORURK 6, Tartu, 1997.
- Die Deutsche Volksgruppe in Estland während der Zwischenkriegszeit und aktuelle Fragen des deutsch-estnischen Verhältnisses*. Hamburg, 1996.
- Im Raum Narva, 1944...* 1996.1997. (Sastād. A. Puu.)
- J. von Hehn. *Die Umsiedlung der baltischen Deutschen — das letzte Kapitel baltisch-deutscher Geschichte*. Marburg/Lahn, 1982.
- Kivimäe, Jüri. *„Aus der Heimat ins Vaterland“: die Umsiedlung der Deutschbalten aus dem Blickwinkel estnischer nationaler Gruppierungen*. // Estland und seine Minderheiten: Esten, Deutsche und Russen im 19. und 20. Jahrhundert. Nordost-Archiv. N. F. 4 (1995), N 2) Lüneburg, 1995. Kivimäe, Sirje. *Estland unter der Sowjetherrschaft 1941/44—1954*. // Estland und seine Minderheiten: Esten, Deutsche und Russen im 19. und 20. Jahrhundert. Nordost-Archiv. N. F. 4 (1995). N 2. Lüneburg, 1995.
- Loeber, Dietrich A. *Diktierter Option. Die Umsiedlung der Deutschbalten aus Estland und Lettland 1939 bis 1941*. Neumünster, 1972.
- Rozitis, O. *Die Verantwortung angemacht*. // Baltische Briefe (1995) N 3/4,4.
- Zubkova, E. *Rußland und das Jahr 1945*. // Nordost-Archiv. N. F. 5 (1995) N 1.
- Myllyniemi, Seppo. *Yhteistyö ja vastarinta kahden miehityksen aikana*. // Pro Estonia, 1993. N 1. Гриф секретности снят, Москва, 1993.
- Яковлев, Александр. *Обращение к общественности*. Москва, 1996.
- Охманн, Валдур. *Процесс передачи архивных документов КГБ ЭССР в филиал Госархива Эстонии и материалы связанные с репрессиями граждан*. / Документы КГБ в Балтийских странах. Таллинн, 1996.

III

VESELĪBAS APRŪPE

Virve Kaska

Tā kā nav veikti speciāli pētījumi par 1940. – 1991.gadu, šeit sniegts provizorisks pārskats, izmantojot pieejamo informāciju. 50 gadu okupācijas laiku var sadalīt trīs periodos: 1940. – 1941., 1941. – 1944. un 1944. – 1991.gads. Pirmajā un otrajā periodā dominē kara izraisītie zaudējumi, bet trešajā – represijas staļinisma ērā līdz 1953.gadam, jo tikai pēc tam sākās mierīga veselības aprūpes sistēmas atjaunošana.

Laikā no 1939. līdz 1953.gadam Igaunija zaudēja vismaz 735 ārstus¹ (aptuveni 79 % no ārstu kopskaita 1939.gadā), tajā skaitā arī 25 Tartu Universitātes Medicīnas fakultātes lektorus.² Otrās padomju okupācijas sākumā galvenā uzmanība tika veltīta kvantitatīvam pieaugumam un tikai pakāpeniski nozīmi ieguva arī medicīnas aprūpes kvalitāte un saturs. Veselības aprūpes sistēmai lielā mērā bija jārisina arī sociālās aprūpes problēmas. Šajā pārskatā analizētas raksturīgākās veselības aprūpes problēmas un būtiskāko skaitlisko rādītāju dinamika, aprakstīta veselības aprūpes tīkla attīstība un sniegti dažādi demogrāfiskie dati par katru no trīs okupācijas režīmiem. Vidējais mūža ilgums Igaunijā 1940.gadā bija 58,4 gadi (Somijā – 57,3)³, bet 1991.gadā – 70 gadi (Somijā – 75,5).⁴

1. VAIRĀKAS PROBLĒMAS SAISTĪBĀ AR SKAITLISKAJEM DATIEM⁵

Visupirms jānorāda, ka skaitlisko datu salīdzināšanu apgrūtina fakts, ka statistiskās tabulas ir sagatavotas, izmantojot dažādus informācijas avotus. Tāpēc ir grūti noteikt pat ārstu skaitu Igaunijā pētāmā laikposma sākumā. Pēdējā Ārstu palātas sarakstā, kas apkopots 1940.gada

pavasārī, norādīti 848 ārsti⁶; pirms tam, 1940.gada 10.martā, no saraksta tika svītroti no Igaunijas aizbraukušie 150 Baltijas vācu izcelsmes ārsti. Saskaņā ar tabulu, kas publicēta 1992.gada statistikas gadagrāmatā, ārstu skaits bija 1056. Atsaucoties uz pēdējo avotu, ārstu skaits bija palielinājies neliels vairāk kā 6 reizes (līdz 6527 ārstiem 1991.gad'), vidējā līmeņa medicīnas personāla skaits palielinājies vairāk nekā 9 reizes, bet slimnīcu skaits – dubultojies. Taču visiem rādītājiem nepieciešami izsmeljoši paskaidrojumi, it īpaši, ja vēlamies salīdzināt Igaunijas datus ar attiecīgajiem rādītājiem Somijā.

Atsaucoties uz 1992.gadā publicēto tabulu, 1940.gadā uz katrām 1000 Igaunijas iedzīvotājiem bija 10 ārsti, 14,1 medicīnas darbinieks un 47,7 slimnīcas gultas; 1991.gadā šie skaitļi bija attiecīgi 41,6, 845,1 un 112,2. Somijā mūža ilgums palielinājās par 18,2 gadiem (1940. – 1991.gads), bet Igaunijā – par 11,6.

Tomēr skaitliskie dati raksturo tikai veselības aprūpes sistēmas kvantitatīvo pusi. Svarīgi ņemt vērā, ka Igaunijas 20 neatkarības gadi bija pārāk īss laiks, lai pilnībā izveidotu veselības aprūpes sistēmu, taču iedzīvotājiem tika garantēta adekvāta medicīniskā palīdzība. Pirmo triecienu sistēmai radīja 195 Baltijas vācu ārstu repatriācija uz Vāciju. Ārstus mobilizēja arī abu okupācijas varu armijā, visu kara laiku veselības aprūpes sistēma tika pakļauta armijas un ar to saistītām vajadzībām. Pēc kara sistēmas attīstību kavēja smagie represīvie pasākumi, kuru sekas izpaudās arī jaunās paaudzes ārstos ar "politiski tīru pagātni", kas kļuva par Tartu Medicīnas Universitātes absolventiem.

Lielākās iedzīvotāju veselības problēmas nav iespējams atrisināt vienā dienā. Piemēram, alkoholisms un tuberkuloze bija nopietna problēma Igaunijā vēl pirms neatkarības iegūšanas, un tā joprojām nav atrisināta. Tāpat vēl ilgi neizzudīs arī okupācijas laikā radušās problēmas (piemēram, lielais abortu skaits, atkarība no narkotiskām vielām).

2. PIRMĀ PADOMJU OKUPĀCIJA (1940. – 1941.)

Veselības aprūpes sistēma tika nacionalizēta, taču laiks pietika tikai jaunu mērķu noteikšanai Sociālo lietu ministrijā. Tika izstrādāti darba plāni par jaunu likumu un noteikumu pieņemšanu, ko varētu ieviest nekavējoties un bez speciālām izmaksām (piemēram, darba drošības prasību maiņa, cīņa pret uzmākšanos darbā un darba drošības likumu ieviešana baltā darbiniekiem, kuriem nekādu drošības problēmu nebija).

Cits plāns paredzēja jauninājumus, kuriem būtu nepieciešami lielāki resursi, piemēram, bezmaksas medicīnas pakalpojumu nodrošināšana, vispārējās vecuma padrošināšanas ieviešana, pansionātu un rehabilitācijas sanatoriju izveidošana.⁷

Tika nacionalizētas privātās medicīnas iestādes, laboratorijas, lielākie farmācijas uzņēmumi, aptiekas un kosmētikas veikali, medicīnas un optikas aprīkojuma ražotnes un veikali. Tika reorganizēts un paplašināts Tallinas veselības aprūpes tīkls.

Papildus iepriekšējām 3 publiskas pieejamības slimnīcām izveidoja vēl 12 publiskas pieejamības slimnīcas (tās iepriekš bija privātās slimnīcas).⁸ Tika paplašināts arī Tartu veselības aprūpes tīkls.⁹ Pirmais reorganizācijas solis bija medikamentu cenu iesaldēšana. Netika ievesti jauni medikamenti no Rietumiem. Šī perioda beigās ārstu skaits Igaunijā bija samazinājies par 229 cilvēkiem.¹⁰ 57 ārsti kļuva par represiju upuriem, 89 aizbēga uz Padomju Savienību pēc vāciešu ienākšanas, bet 17 mobilizēja armijā. Vislielāko jaunumu Igaunijas veselības aprūpes sistēmai nodarīja ārstu zaudēšana sarkanā terora režīmā. Viens no pirmajiem NKVD upuriem bija valsts vecākais un ārlietu ministrs, plaši pazīstamais acu speciālists Dr. Frīdrihs Akels, kuru arestēja 1940.gada 17.oktobrī un nošāva 1941.gada 3.jūlijā. Okupācijas varas iestādes Igaunijā izveidoja totālu izmeklēšanas un denunciacijas sistēmu – jaunu parādību, kas bija sveša cilvēkiem, kas līdz šim bija dzīvojuši demokrātiskā sabiedrībā. Vardarbības gadi nopietni iedragāja iedzīvotāju garīgo veselību, un to ietekme var būt jūtama vēl daudzās paaudzēs.

3. VĀCU OKUPĀCIJA (1941. – 1944.)

Pretstatā padomju okupācijas periodiem, visu vācu okupācijas laiku notika karš. Tāpēc veselības aprūpes organizēšana (tajā skaitā arī slimnīcas) Igaunijā bija pakļauta iekaroto teritoriju noteikumiem. Medicīniskā palīdzība civiliedzīvotājiem bija sekundāra, tas pats attiecās arī uz medikamentu pieejamību. Civiliedzīvotāju veselību apdraudēja daudzi apstākļi, it īpaši nepilnvērtīga pārtika. Arī Tartu Universitātes Medicīnas fakultāte tika izmantota militāristu ēdināšanas vajadzībām.¹¹

Pilsētu iedzīvotājus apdraudēja medikamentu trūkums, nepilnvērtīga pārtika un slikti higiēniskie apstākļi. No bīstamajām slimībām visizplatītākā bija difterija (līdz 25 saslimšanas gadījumiem nedēļā). Nedēļā tika reģistrēti 7 izsīkumtīfa gadījumi, kā arī atsevišķi cerebrospīnālā meningīta gadījumi. Palielinājās saslimstība ar venēriskajām slimībām, it īpaši sievietēm; infekciju avots bija karavīri, prostitūtas un arī cienjamas sievietes.

Vācu okupācijas varas iestādes turpināja represijas, taču mazāk aktīvi nekā Padomju Savienība. Tika nogalināti igauņu ārsti, kurus turēja aizdomās par prokomunistiskiem uzskatiem (Dr. Mērits), kā arī Igaunijā palikušie ebreju ārsti. Kopumā tika nogalināti 19 ārsti. Trīs ebreju ārstu izglāba igauņu kolēģi,

kas deva viņiem patvērumu. Tika ieslodzīti Tartu Universitātes medicīnas profesori Rudolfs Bernakofs un Valter Hīe, kurus turēja aizdomās par anglofiliem uzskatiem. Vispārējās mobilizācijas laikā 1944.gadā vācu armijā tika iesaistīti 39 igauņu ārsti, no viņiem 6 krita frontē. Trīs ārsti tika nogalināti, Sarkanajai armijai bombardējot Igaunijas pilsētas 1943. – 1944.gadā.

Kad vācu okupāciju nomainīja padomju okupācija, 321 ārsts pameta Igauniju kopā ar desmitiem tūkstošu cilvēku, kas devās trimdā. Masīvās represijas pirmajā padomju okupācijas gadā cilvēkos bija izraisījušas tādu teroru, ka viņi bija spiesti pamest Dzimteni. Saskaņā ar oficiālajiem datiem Igaunijā palika 389 ārsti.¹² Ir zināms, ka no bēgļiem 155 Tartu Universitātes Medicīnas fakultātes studenti pabeidza studijas ārzemēs un saņēma ārsta diplomu. Igauniju pameta 12 Tartu Universitātes Medicīnas fakultātes profesori. Vismaz 8 ārsti gāja bojā bēgšanas laikā.

4. OTRA PADOMJU OKUPĀCIJA (1944. – 1991.)

4.1. IGAUNIJAS PSRS VESELĪBAS APRŪPES SISTĒMAS ATJAUNOŠANAS SAGATAVOŠANA (1943. – 1944.)

Medicīnas darbinieku izglītošana sākās 1943.gadā, kad IPSR Tautas komisārs paziņoja (1942.gada 31.decembrī), ka Krievijas PSR teritorijā ir nepieciešams izveidot medicīnas asistentu un vecmāšu skolu studijām igauņu valodā. Līdz ar to, padomju Igaunijas komiteju darba rezultātā, Maskavā (ar PSRS Veselības aprūpes komisāra atļauju) tika organizēta veselības aprūpes iestāžu vadītāju un vietnieku (15 cilvēki), plānotāju (15), epidemiologu (10), bakteriologu (5) un medicīnas iestāžu vadošo ārstu (12) apmācība. Tika plānota arī sanitāro ārstu asistentu apmācība.

1944.gada 11.janvārī bija sagatavots operatīvais plāns Igaunijas PSR tautsaimniecības atjaunošanai. Tas saturēja augstākā svarīguma uzdevumus veselība aprūpes jomā; plāns paredzēja arī virkni pasākumu, kas veicami frontes aizmugurē. Veselības aprūpes tautas komisārs par neatliekamākajiem uzdevumiem veselības aprūpē uzskatīja medicīnas darbinieku reģistrēšanu, medicīnas iestāžu atvēršanu, infekciju slimnieku izolēšanu un higiēnas kontroli.¹³ Lai īstenotu šos pasākumus, IPSR Veselības aprūpes ministrija 1944.gada 27.jūnijā izdeva dekrētu, kurā bija sniegti norādījumi attiecībā uz personālu, aprīkojumu, medicīniska un organizatoriska rakstura jautājumiem. Speciālistu trūkums atkārtoti ieņemtajā Igaunijā spieda līdztikus ārstiem par veselības aprūpes iestāžu vadītājiem iecelt arī medicīnas asistentus un vecāko kursu medicīnas studentus ar nosacījumu, ka viņiem bija jābūt Komunistiskās partijas biedriem. Amatos ieceltie cilvēki Igaunijā ieradās tūlīt pēc armijas kopā ar t.s. operatīvo grupu. Tautas komisārs Dr. Viktor Hions ieņēma virsvadītāja lomu veselības aprūpes jomā, students Aleksandrs Reni kļuva par Speciālā departamenta priekšnieku, medicīnas asistents Pauls Oberšneiders kļuva par Sāremā departamenta priekšnieku, bet medicīnas students Kirils Klenskis – Valgā.

Jau pašā otras padomju okupācijas sākumā atsākās masu aresti. Tie skāra arī daudzus pazīstamus ārstus, kuri bija riskējuši un palikuši Dzimtenē. Pirmo upuru skaitā bija: Dr. Juhans Reimaste 1944.gada 14.oktobrī, Dr. Voldemārs Sumbergs 1944.gada 23.oktobrī, Dr. Augusts Kukemilks novembrī, Dr. Robert Latiks 18.decembrī, Dr. Hermans Kurba 23.decembrī u.c. Līdz gada beigām bija arestēti 10 ārsti. Līdz 1953.gadam vismaz 54 igauņu ārsti kļuva par represiju upuriem.

4.2. GALVENĀS TENDENCES VESELĪBAS APRŪPĒ 1944. – 1949.GADĀ

Tartu tika atjaunotas medicīnas skolas, darbību turpināja Tallinas Medicīnas augstskola (to izveidoja uz māsu skolas bāzes, kas no Tambovas tika pārcelta atpakaļ uz Tallinu). 1945.gada beigās medicīnas skolas atvērās arī Rakverē un Viljandī. 40 ārstus nosūtīja uz kvalifikācijas celšanas kursiem Maskavā un Ļeņigradā.¹⁴ Medicīnas personālu apmācība arī IPSR Sarkanā krusta apvienība. Cilvēkresursu nepietiekamības dēļ Igaunijā augstākajos amatos tika iecelti padomju speciālisti ar zemu kvalifikāciju un bez valodas zināšanām, izraisot igauņu ārstu antipātijas pret “krievu ielikteniem”.

1944.gada 1.novembrī sākās vakcinēšana pret izplatītajām infekcijas slimībām (difteriju, bakām, tīfu, izsitumtīfu un dizentēriju). Lai apturētu difterijas izplatīšanos, bija jāvakcinē bērni vecumā no 6 mēnešiem līdz 12 gadiem; cilvēki vecumā no 12-55 gadiem tika vakcinēti pret gremošanas sistēmas infekcijām. Nopietna problēma bija kašķis, tāpēc ādas un venērisko slimību centros izveidoja īpašas ārstēšanas telpas.

1945.gada 9. – 11.martā notika pirmais Igaunijas PSR veselības aprūpes darbinieku kongress. Bija noteikts, ka visā veselības aprūpes sistēmā ir darba vietas 1645 ārstiem un 245 zobārstiem, no tām aizpildīti bija attiecīgi 26,9% un 26,1%. Faktiski bija nepieciešami 900 ārsti; trūka vēl 457 ārsti. Analizējot Tartu Valsts Universitātes Medicīnas fakultātes studentu un lektoru skaitu, tika konstatēts, ka 1941.gadā 2/3 no lektoriem bija palikuši universitātē; 11 vadītājiem nebija zinātniskā grāda, asistentu amatus pildīja vecāko kursu studenti. 1944.gadā tika izveidots Veselības aprūpes organizēšanas priekšnieka un Infekcijas slimību priekšnieka amats. 1944.gada novembrī darbojās Medicīnas

aprīkojuma valde, Toupē Medicīnas iestāžu valde un Tallinas Zinātniskā medicīnas bibliotēka; kopējais medicīnas darbinieku skaits - 2487.¹⁵ 1945.gadā, pēc demobilizēto medicīnas darbinieku atgriešanās no Padomju Savienības, Igaunijā bija 443 ārsti un 65 zobārsti.¹⁶

Drīz pēc Tartu ieņemšanas tur sāka darboties Veselības aprūpes departaments (1944.gada 25.augustā); tajā laikā pilsētā nebija medicīniski profilaktisku iestāžu vai ārstu. Sākumā sievietes klīnikā izveidoja pilsētas slimnīcu. Pēc tam tika atvērta Infekcijas slimību slimnīca, Ādas un venērisko slimību slimnīca, Tāru ūdens ārstniecības centrs, Bērnu tuberkulozes slimnīca, 1.poliklīnika, Tuberkulozes diagnostikas centrs un sanitāri-epidemioloģiskā stacija. Pirmā gada laikā (1944.gada 25.augusts – 1945.gada 10.oktobris) medicīnas darbinieku skaits palielinājās no 1 ārsta līdz 44 ārstiem un 67 māsām.

No 272 pansionātu un minerālavotu sanatoriju ēkām (1941.gadā) karu pārcieta 186 ēkas. Bija sagrauti dūņu ārstniecības centri Pērnāvā un Hāpsalū; labākās sanatorijas (Narva-Jēsū, Oru, Puhajarve) bija nodedzinātas gandrīz līdz ar zemi. Sanatoriju tīkls attīstījās lēni. Tika atvērti pansionāti Veru un Aegvīdu.

Lai cīnītos ar infekcijas slimībām, 1945.gadā tika veikta lielapjoma profilaktiskā vakcinācija. Saskaņā ar plānu bija jāsaņem 770 gultas pacientiem ar infekcijas slimībām, taču faktiski to skaits bija 1011. Visos lauku medicīniskajos centros iekārtoja izolācijas kameru, veiksmīgi tika organizēti arī ambulanču darbs.

1946.gadā Igaunijā bija 519 ārsti, kas veica 871 ārstam paredzēto darbu (otras darbavietas koeficients bija 1,6). Personāla plāns bija izpildīts par 64,8% (kopumā bija nepieciešami 800 ārsti, kas veiktu 1242 darbavietu slodzi). Daudzas vakances uz laiku aizpildīja ar zemas kvalifikācijas cilvēkiem, kas bija iebruķuši no Padomju Savienības (bieži viņiem nebija nepieciešamo valodas prasmju). Medicīnas speciālistu trūkums izraisīja lielas grūtības speciālās medicīniskās aprūpes jomās.¹⁷ Lai celtu speciālās medicīniskās aprūpes kvalitāti un pastiprinātu organizatoriski-metodoloģisko kontroli, 1946.gadā tika izveidots IPSR Galveno ārstu institūts.¹⁸ Tika atvērtas un atjaunotas bērnu sanatorijas un slimnīcas. 1946.gadā tika pabeigta bērnu sanatorija Taevaskojā un Lustivere bērnu sanatorijas renovācija. Tartu tika atklāta pirmā bērnu tuberkulozes slimnīca. Tallinā un Tartu tika izveidotas asinspārliešanas stacijas.

Situācija tuberkulozes jomā bija bēdīga: katru mēnesi mira 15-25 pacienti, vairums no viņiem – 20-30 gadu vecumā. Lielākā problēmas radīja smagi slimo cilvēku izolēšana.

Līdz 1950.gadu beigām bija 138 slimnīcas (kopējais gultu skaits – 6357), kas bija pakļautas IPSR Veselības aprūpes ministrijai,¹⁹ taču atsevišķas medicīnas un profilakses iestādes bija citu valsts pārvaldes iestāžu pakļautībā.²⁰

Represijas turpinājās. 1949.gada 25.marta masu deportācijās uz Sibīriju izsūtīja Tallinas ārstu Dr. Nikolaju Sarvitu ar ģimeni, bet no

Tartu izsūtīja Dr. Klaudiju Bezanitskuju ar viņas ģimeni. Atkārtoti tika arestēti vairāki pazīstami ārsti: Dr. Mihkels Kasks 1947.gadā, Dr. Harijs Rutmans un Dr. Leonards Mardna 1949.gadā. 1951.gadā arestēja trīs pazīstamus tallinas centrālās slimnīcas ārstus: februārī arestēja Igaunijas PSR galveno ķirurgu Georgu Jervekulgu, novembrī - Dr. Rudolfu Mīsepu un Dr. Juliusu Paldroku. G. Jervekulgs gāja bojā Narvas ieslodzīto nometnē 1953.gada 10.augustā.

4.3. VESELĪBAS APRŪPE 1950. – 1991.GADĀ

1950.gadā tika pasludināts, ka galvenās pētāmās problēmas ir tuberkuloze, traumatisms, arodslimības un dizentērija. Dzimstība bija palielinājusies, mirstība kopumā un bērnu mirstība bija samazinājusies, un iedzīvotāju skaita dabiskais pieaugums kļuva pozitīvs.²¹ Vienlaikus Tartu Valsts Universitātes Medicīnas fakultāte bija ievērojami cietusi masīvajās represijās, kas savu augstāko punktu sasniedza 1950.gada martā pēc Komunistiskās partijas 8.plenārsēdes. Tika represēti 56 lektori, no universitātes izslēdza simtiem studentu, daudzus arestēja.²² Tika atlaisti 12 no 17 Medicīnas fakultātes profesoriem, apsūdzot viņus buržuāziskajā nacionālismā un aizstājot ar zemākas kvalifikācijas ārstiem, kas bija lojāli partijai. Līdz ar to samazinājās studiju un pētniecības darba kvalitāte. Vēlāk daži bijušie profesori varēja atsākt darbu universitātē.

Politiskā "atkušņa" laikā, kas sākās 1956.gadā, mierīgāk noritēja arī veselības aprūpes sistēmas attīstīšana. Sabiedrības dabiskā izaugsme izraisīja zinātnes, tehnoloģijas un cilvēku labklājības līmeņa progresu, kas atspoguļojās arī Igaunijas veselības aprūpē. Ievērojami uzlabojās visi demogrāfiskie rādītāji: palielinājās dzimstība, samazinājās mirstība kopumā un bērnu mirstība, straujāk palielinājās iedzīvotāju skaits. Uzlabojums bija vērojams visos kvantitatīvajos rādītājos, tika būvētas lielas slimnīcas, visiem bija pieejama bezmaksas veselības aprūpe. Tā bija pozitīvā sociālistiskās iekārtas puse.

Taču slēgtais padomju sistēmas raksturs kavēja attīstību. Normālā un brīvā sabiedrībā progress būtu straujāks. Izolācija no Rietumiem izraisīja tehnoloģisku atpalicību, zinātniskos pētījumus apgrūtināja nepietiekama informācija par zinātnisko progresu Rietumos, jo zinātniskā literatūra bija par skaidru naudu jāpasūta ārzemēs, tāpat kā medikamenti un moderni medicīnas aprīkojums. Bija izveidotas trīs līmeņu slimnīcas: Komunistiskās partijas slimnīcas, centrālās slimnīcas un rajonu slimnīcas. Katra līmeņa slimnīcas aprīkojums un medikamentu klāsts ievērojami atšķīrās. Igaunu ārstu

strādīgumam un prasmēm bija jākompensē tehniskā atpalicība. Starptautiskie sakari bija ļoti ierobežoti, un tie bija vairāk atkarīgi no cilvēka stāvokļa partijā nekā no talanta un spējam. Uz cilvēku orientēta medicīniskā palīdzība pakāpeniski tika aizstāta ar cīņu pret slimībām. Militāri orientētā Padomju Savienība galveno uzmanību veltīja kara industrijai, un pēdējos gados, pasliktinoties ekonomiskai situācijai, veidojās vairāku medikamentu grupu deficīts.

Padomju alkohola politika bija daļa no vardarbības apstākļos eksistējošas sabiedrības modeļa. Alkohola politiku sāka ieviest jau pirmajā okupācijas gadā, kad šnabis bija pieejams visur un bez jebkādiem ierobežojumiem. Šādas padomju alkohola politikas dēļ alkoholisms kļuva par veselības problēmu visā Padomju Savienībā. Igaunijā to mēģināja piedēvēt "buržuju anahronismam", un informācija par šo problēmu slēpa; līdz 1985.gadam preseī bija dots norādījums nublicēt statistiku par alkohola patēriņu uz vienu iedzīvotāju²³, kas visaugstāko līmeni sasniedza 1982. – 1984.gadā: 11,2 litri (tajā pašā laikā Somijā – 6-7 litri). Alkohola patēriņš nedaudz mazinājās pēc alkohola politikas maiņas 1985.gadā, taču šīs problēmas dēļ daudzi okupācijas laika alkoholisma upuri mira jau 'brīvību atguvušajā' Igaunijā. Lielākais no alkohola atkarīgo cilvēku skaits veselības aprūpes iestādēs tika reģistrēts 1985.gadā; turpmāk tas samazinājās, taču līdz 1991.gadam pacientu skaits, salīdzinot ar 1980.gadu, bija pieaudzis par 4168 cilvēkiem. Šajā laikā no narkotiskām vielām atkarīgo cilvēku skaits palielinājās no 93 līdz 266.

Aborti, kas bija aizliegti Igaunijas Republikā un sākotnēji arī Padomju Savienībā, tika legalizēti 1955.gadā, izvērsoties nopietnā problēmā, kas augstāko līmeni sasniedza 1970.gados (1970.gadā bija 188,7 pārtrauktas grūtniecības uz katriem 100 dzimušajiem). Arī šo problēmu ir pārmantojusi neatkarīgā Igaunija.²⁴

Salīdzinoši vēlā narkotisko vielu atkarības izplatīšanās Igaunijā zināmā mērā ir saistīta ar okupāciju, t.i., ar tās izraisīto izolāciju no pārējās pasaules. 1980.gadā tika reģistrēti tikai 1000 gadījumi, kad cilvēki ostīja gaistošas ķīmiskas vielas, taču pēc pieciem gadiem lietotāju skaits sasniedza jau 5000. Atsevišķi HIV gadījumi Igaunijā parādījās tikai pēdējā okupācijas gadā (1990.gadā bija 6 HIV pārnēsātāji un 8 AIDS slimnieki).²⁵

50 gadu okupācijas laika beigās 1991.gadā Igaunijā bija 6527 ārsti, 13215 vidējā līmeņa medicīnas darbinieki, 17626 slimnīcas gultas (uz katriem 10000 cilvēku attiecīgi 41,6, 84,1 un 112,2)²⁶, taču igauņu mūža ilgums, kas pirms okupācijas bija lielāks nekā Somijā, tagad bija par 5,5 gadiem īsāks.

Izmantotā literatūra

Eesti Statistika. Tallinn, 1931., 1937., 1938., 1939.

Eesti Statistika. Tallinn, 1940. (janvāris): 8.-44., 65.-74., 172., 193.-198., 279., 439., 500., 595. lp.

Eesti Statistika aastaraamatud: 1981., 266.-269. lp.; 1982., 243.-246.lp.; 1983., 250.-253. lp.;

1984., 245.-248.lp.; 1985., 266.-271.lp.; 1986., 291.-299.lp.; 1987., 9.-24., 345.-358.lp.; 1989., 334.-353.lp.; 1990., 45.-56., 320.-334.lp.; 1991., 172.-179.lp.; 1992., 11.-12., 26.-27., 171.-177.lp.

ENSV Rahvamajanduse statistika aastaraamat 1977-1988. Tallinn, 1989.

Tervishoid Eestis 1917-1950. Sastād. S. Ahelik, E. Kipper, M. Nõmm, L. Varend.

Tallinn, 1980. Ilmoja, Vello; Mardna, Peeter.

Tervishoid Eestis uue aastatuhande lävel. Tallinn, 2002., 288.-294.lp.

- ¹ Skat. Merila-Lattik, Helbe, 1995., plašāk Merila-Lattik, 2000., 7—34 un pielik.
- ² Plašāku informāciju skat. nodaļā "Chapter „Augstākā izglītība un zinātniskais darbs", skat. arī Merila-Lattik 2000 (saraksts 1151 ff lp.).
- ³ Report, 1991., 45.
- ⁴ Analīzei izmantota Igaunijas statistikas gadagrāmata im Igaunijas PSR tautsaimniecības statistikas gadagrāmata, un Ilmoja, 2002. Plašāku pārskatu skat. Ahelik. 1980.
- ⁵ Skat. Igaunijas statistiku 1937., 1938., 1939., 1940. (janvāris) gadā; Ahelik, 1980.
- ⁶ Skat. Merila-Lattik, Helbe, 2000., 17.
- ⁷ Tika pārspiesti šādi jautājumi: nepieciešamība reorganizēt esošo medicīnas sistēmu; veselības aprūpes darbinieku nosūtīšana uz Padomju Savienību, lai iepazītos ar veselības aprūpes sistēmu; privāto medicīnas iestāžu nacionalizēšana; bezmaksas medicīniskās aprūpe strādājošajiem; valsts sociālās apdrošināšanas ieviešana strādājošajiem un valsts sektora darbiniekiem; tuberkulozes slimnieku bezmaksas ārstēšana; medicīnas iestāžu uzdevumi infekciju apkarošanā un novēršanā; veselības aprūpes sistēmas paplašināšana; lielāko ražošanas uzņēmumu izpēte saistībā ar īslaicīgās darbnespējas jautājumu; veselības aprūpes situācijas izpēte degslānekļa reģionā; papildu slimnīcu atvēršana saistībā ar kara sākšanos; Igaunijas Sarkanā krusta darbība kara apstākļos.
- ⁸ 30 ārsti sāka darbu centrālajā slimnīcā (bij. Pilsētas slimnīcā), kopējais noteiktais darba vietu skaits bija 562. Tika izveidota 2.centrālā slimnīca (bij. Veselības apdrošināšanas fonda slimnīca, skaitļi attiecīgi 12 un 160); Tallinas iekšķīgo slimību slimnīca (bij. Greiffenhagena klīnika, skaitļi attiecīgi 4 un 60); 2.psihiatriskā slimnīca (bij. Hirša sanatorija, 2 un 40); 1.dzemdību nams (bij. Krulla klīnika, 3 un 35); 2. dzemdību nams (bij. Knupfera klīnika, 2 un 25); infekcijas slimību slimnīca (bij. 2.slimnīca Magasini ielā, 7 un 300, kopā ar tuberkulozes nodaļu); Tallinas bērnu slimnīca (bij. Dr. Krulla klīnika, 70 gultas); ādas un venērisko slimību slimnīca (Vērenni iela, paplašināta).
- ⁹ Pirms tam bija infekcijas slimību slimnīcas sievietēm un vīriešiem, medicīniskā palīdzība mātēm un bērniem, veselības aprūpe skolās; veselības aprūpes nodaļa, veselības aprūpes policija. Kopumā bija 165 gultas, 17 ārsti, 2 zobārsti, 13 māsas, 33 citi darbinieki; kopējais darbinieku skaits bija 65 cilvēki. Pēc paplašināšanas bija 303 gultas, 76 ārsti, 13 zobārsti, 84 māsas, 195 citi darbinieki, kopā – 368 medicīnas darbinieki.
- ¹⁰ No viņiem 45 aizbrauca t.s. otras repatriācijas laikā. Plašāk skat. Merila-Lattik, 2000., 19-23.
- ¹¹ Plašāku informāciju skat. nodaļā „Zinātniskais darbs", 3.1.
- ¹² IE 11, 403; Merila-Lattik, Helbe, 2000., 24-28.
- ¹³ Konkrētāk: 3 dienās bija jāpabeidz visu medicīnas, farmācijas un cita veselības aprūpes personāla reģistrēšana un norīkošana darbā (ja nepieciešams, iesaistot 4. un 5.kursa medicīnas studentus un vidējā līmeņa medicīnas personālu); 3 dienas, lai organizētu sanitāri-epidemioloģiskās stacijas un infekcijas slimību slimnīcas; 5 dienas, lai uzsāktu vispārējo slimnīcu, ķirurģijas nodaļu, lepras slimnīcu, bērnu veselības aprūpes iestāžu un farmācijas tīkla pamatelementu darbu; 7 dienas, lai izveidotu nepieciešamos sanitārās tīrīšanas centrus ar darbu maiņās, garantējot sanitāros pakalpojumus visā infekciju apdraudētajā zonā; 7 dienas, lai identificētu un izolētu infekcijas slimību pārnēsātājus; 14 dienas, lai atvērtu lauku medicīniskās aprūpes nodaļas; un pirmās 20 dienas, lai katrā medicīniskās aprūpes rajonā atvērtu slimnīcu ar 15-20 gultām un aptieku; sākot ar pirmo dienu, bija jāveic apdzīvoto vietu, sabiedriskās ūdens apgādes sistēmas, noliktavu, dzīvojamo telpu, veikalu u.c. būvju sanitāri-epidemioloģiskā apsekošana un tīrīšana.
- ¹⁴ 10 epidemiologi, 10 sanitārie inspektori, 5 acu speciālisti, 5 ķirurgi, 5 ginekologi, 4 pediatri, 2 ādas un venērisko slimību speciālisti, 2 neirologi (IPSR Veselības aprūpes Tautas komisāra 1944.gada 11.decembra dekrēts).
- ¹⁵ 353 ārsti, 448 māsas, 117 medicīnas asistenti, 106 vecmātes, 25 masieri, 46 laboranti, 1368 citi veselības aprūpes iestāžu darbinieki (IPSR Veselības aprūpes Tautas komisāra 1944.gada 17.decembra ziņojums PSRS tautas komisāriem).
- ¹⁶ IE 11, 403. lp.
- ¹⁷ Bija pieejami tikai 6 % no nepieciešamā epidemiologu, 20% no sanitāru un acu speciālistu, 40% no kakla, deguna un ausu speciālistu skaita.
- ¹⁸ Ahelik, 1980., 289. lp..
- ¹⁹ Iesk. 61 pilsētās (5014 gultas), 77 lauku reģionos (827). Kopējais gultu skaits visās veselības aprūpes iestādēs bija 7151. Skat. Ahelik, 1980., 336. ff lp.
- ²⁰ Piem., medicīnas iestādes dzelzceļa un ūdens pārvadājumu strādniekiem, arodbiedrību vispārējās sanatorijas u.c. (skat. Igaunijas PSR tautsaimniecība 1970.gadā).
- ²¹ Skat. Ahelik, 1980., 312. Skat. arī IPSR Veselības aprūpes ministrijas 1949.gada 25.augusta lēmumu.
- ²² Plašāku informāciju skat. nodaļā „Zinātniskais darbs", 4.1; plašu informāciju sniedz Merila-Lattik, 2000, 27—32. Dažus lektoros atjaunoja darbā politiskā "atkušņa" laikā pēc Staļina nāves.
- ²³ Pirmā zināmā publikācija ar konkrētiem skaitļiem bija 1985.gadā laikrakstā "Noorte Hääl".
- ²⁴ Uibu, Kalju, 2000./2001., 15. ff lp..
- ²⁵ Liiv, Anti, 2002.
- ²⁶ ESA, 1992, 171-173. Lielākais ārstu skaits bija 1986.gadā – 7357, pēc tam tas samazinājās. Vienlaikus samazinājās arī slimnīcu un gultu skaits.

IV

NEATGRIEZENISKS KAITĒJUMS VESELĪBAI

Heino Nors

Padomju okupācijas laikā Igaunijā plaši tika izmantots terors un represīvi pasākumi, ieskaitot masu slepkavības, arestus un deportācijas. Padomju vara ievainoja un sakropļoja lielu skaitu cilvēku, radot nopietnu, paliekošu kaitējumu viņu fiziskajai un garīgajai veselībai. No tiešiem vai netiešiem represīviem pasākumiem cieta apmēram puse Igaunijas iedzīvotāju.¹ Atmiņas par vardarbību un veselībai nodarītais kaitējums ir stingri iegravēti kolektīvajā atmiņā, un to sekas var ilgt vairāku paaudžu garumā.

Šajā Baltās grāmatas nodaļā ir pievērsta uzmanība sekām, ko izraisīja padomju un t.s. staļinisko represiju (1940.-1941. un 1944.-1954.) laikā Igaunijā izdarītie noziegumi pret cilvēci.² Skatījums uz problēmām ir viktimoloģisks.³

1. NOZIEGUMU PRET CILVĒCI DEFINĪCIJA

Starptautiskajā juridiskajā terminoloģijā ANO 1968. gada Konvencija par noilguma neatzīšanu kara noziegumiem un noziegumiem pret cilvēci tiek saukta par beznoilguma konvenciju. Tā definē **beznoilguma noziegumu pret cilvēci** kā *tišu un/vai apzinātu slepkavību, iznīcināšanu, izsūtīšanu trimdā, deportāciju, vajāšanu, dzīves apstākļu uzspiešanu, dzimstības nepieļaušanu vai ierobežošanu, kā arī nopietna fiziska vai garīga kaitējuma nodarīšanu nacionālai, etniskai, rases vai reliģiskai grupai vai tās locekļiem, ko nodara okupācijas vara kara vai miera laikā.*

Igaunijas Republikas Krimināllikuma 89. pants (2002.g.) definē **noziegumus pret cilvēci** kā *sistemātisku vai liela apmēra cilvēktiesību un brīvību atņemšanu vai ierobežošanu, ko īsteno vai vada valsts, organizācija vai grupa, kā arī slepkavības, izvarošanu, kaitējuma nodarīšanu veselībai, piespiedu pārvietošanu, izraidīšanu, piespiešanu nodarboties ar prostitūciju, nepamatotu brīvības atņemšanu, kā arī cita veida privātpersonu aizskaršanu.*

Šādi noziegumi Igaunijā tika izdarīti visā padomju okupācijas laikā. Šis pētījums galvenokārt skar staļinisko represīvo pasākumu periodu **(1940-41. un 1944.-54.)**. **Skatījums uz problēmām ir viktimoloģisks** un tajā pat laikā arī sovjetoloģisks, jo tas aplūko dažādus padomju realitātes aspektus.

Dati, novērojumi un analīze ir balstīti uz desmit gadus (1993.—2003.) ilgu Igaunijas Spīdzināšanas upuru medicīniskās rehabilitācijas centra (MRT) darbu. Tartu esošais centrs sniedz medicīnisku un juridisku palīdzību represiju upuriem. Pēc pilsoniskas iniciatīvas ir sniegta bezmaksas palīdzība vairāk nekā 700 padomju un nacistu represiju upuriem. Autors, kurš šobrīd ir MRT konsultants, tika deportēts 1941. gadā un pavadīja 8 gadus ieslodzījuma nomētnēs jeb "gulagā".⁴

2. PADOMJU OKUPĀCIJAS IGAUNIJĀ VEIKTO REPRESĪVO DARBĪBU RAKSTUROJUMS

Nemot vērā to apmēru un smagumu, šī perioda represīvos pasākumus var salīdzināt ar pret ebrejiem vērsto holokaustu, kura gadījumā ir konstatēts ilgtermiņa fizisks un/vai garīgs kaitējums gandrīz visiem izdzīvojušajiem.⁵ Pētnieki uzskata, ka šīs psiholoģiskās sekas ir nodotas holokaustā izdzīvojušo personu bērniem un mazbērniem, un vismaz 30-60% izdzīvojušo joprojām ir vajadzīga aprūpe, savukārt 10-30% ir nepieciešama ārstēšana. Pētnieki uzskata, ka šie simptomi ir novērojami 50 gadus. No tā izriet, ka šie simptomi Igaunijā nepazudīs līdz 2030.-2040. gadam. Šeit notikušo var saukt par "igaunu holokaustu".⁶ Kaut arī ir daudz iemeslu uzskatīt, ka šīs traumas tiešās un netiešās sekas ir līdzīgas holokausta radītajām, pagaidām šim jautājumam nav tikusi pievērsta pienācīga uzmanība. Tas pats attiecas arī uz *etniskas iznīcināšanas tendenci*, kas slēpās aiz padomju represīvajiem pasākumiem.⁷ Ilgtermiņa Igaunijas vardarbīgā sovjetizācija radīja vispārēju psihotraumatisku situāciju. Šādas psiholoģiskas traumas simptomi un ilgums ir atkarīgi no apstākļiem, kādos pirms traumas dzīvoja noteikta sociālā grupa un / vai persona, no traumas ilguma un no iespējas tai pielāgoties.

Protams, visu padomju okupācijas laiku nevar uzskatīt par nepārtrauktu noziegumu pret cilvēci virkni. Daudziem no represētajiem izdevās saglabāt un attīstīt nacionālo, kultūras, kā arī sociālo jomu, ekonomiku un zinātni. To nedrīkst noniecināt, taču tāpat nedrīkst noniecināt to

cilvēku ciešanas, kuri pretojās vardarbībai.

3. REPRESĪVO PASĀKUMU MĒRĶI UN LĪDZEKĻI

Šajā pētījumā represijas ir vardarbības akti, ko politisku iemeslu dēļ veikusi okupācijas vara pret okupētas valsts iedzīvotājiem; šādi vardarbības akti starptautiskajās tiesībās ir viennozīmīgi aizliegti.

Padomju represīvo pasākumu mērķis bija apspiest, represēt un/vai iznīcināt sabiedrības aktīvo kodolu.⁸ Tajā pat laikā šie vardarbības akti darbojās kā līdzeklis, ar ko apzinātu vai neapzinātu bailu dēļ piespiest visu tautu padoties, klusēt un samierināties ar situāciju, pakļauties vardarbības spēkam. Bailes un neziņa bija gan šo necilvēcīgo pasākumu mērķis, gan rezultāts. Tie tāpat cilvēkos radīja bailes par to, ka dzīves laikā neizdosies īstenot savas ieceres un sapņus. Nepārtraukta vardarbība radīja smagu traumu Igaunijas sabiedrībai. Nepārtrauktās teroristiskās smadzeņu skalošanas uzdevums bija vardarbīgi pārveidot personīgos viedokļus un pārliecības, izdzēst nacionālo neatkarību no cilvēku atmiņas. Šādai "terapijai" pakļauto cilvēku emocionālajām un garīgajām pasaulēm bija jāklūst piemērotām padomju cilvēkam, kuram nebija paredzēts tiekties pēc nekādiem nacionāliem vai reliģiskiem ideāliem. Apsūdzības reliģiozitātē vai nacionālā orientācijā varēja kalpot par iemeslu represīviem pasākumiem.⁹

Galvenie vardarbības līdzekļi bija masu *slepkavības, deportācijas*¹⁰, *spīdzināšana un draudi*. To nežēlīgumu, apmērus un metodes sīki aprakstīja vācu okupācijas iestādes, kad tās centās nodrošināt iedzīvotāju atbalstu karam ar Padomju Savienību. Tie, kas bija izdzīvojuši spīdzināšanas, varēja apstiprināt šo informāciju. Bailes no padomju varas atgriešanās piespieda daudzus cilvēkus bēgt; Igaunijā palikušajiem atkal nācās saskarties ar jau 1940.-1941. gadā pieredzētajiem pasākumiem.

Spīdzināšanu var iedalīt *fiziskajā* un *psiholoģiskajā*. Padomju Savienībā abi veidi tika uzskatīti par attaisnotiem¹¹, un tos ikdienā izmantoja, lai iegūtu informāciju, lai cilvēki atzītos un nodotu citus.

Fiziskās spīdzināšanas metodes ietvēra sišanu, žņaugšanu, liesmu vai elektrības izmantošanu, dzimumorgānu saspiešanu, galvas un kakla izmežģīšanu u.c. Spīdzināmo kļedzieni un vaidi bieži¹² tika atskaņoti pa skaļruņiem vai no gramofona ierakstiem.

Psiholoģiskās spīdzināšanas metodes ietvēra fiziskas spīdzināšanas draudus, pistoles pielikšanu pie spīdzināmā galvas, ilgstošu neļaušanu gulēt, nopratināšanu nakts laikā, ieslodzīšanu tumšā viennīcā uz vairākām dienām. Ieslodzītos tāpat spieda noskatīties citu ieslodzīto vai tuvinieku spīdzināšanā, piedalīties to pazemošanā, (piemēram, vienam ieslodzītajam lika stāvēt uz ceļiem ar atvērtu muti un otram, pieliekot pistoli pie pakauša, tika pavēlēts urinēt otra ieslodzītā mutē, lai izmeklētājs no viņa varētu iegūt vēlamu "atzīšanos").

Pēdas, ko psiholoģiskā spīdzināšana atstāja cilvēku apziņā, bieži vien ir dziļākas par fiziskajiem ievainojumiem. Šādi iegūtas "atzīšanās" varēja tikt izmantotas nāves soda pamatošanai, it īpaši politiskās lietās, kad spriedumam pietika ar apsūdzētā atzīšanos. Tagad šādas atzīšanās dažkārt tiek izmantotas ļaunprātīgās manipulācijās vecās politiskās lietās, kas tiek uzskatītas par lietām bez noilguma. Izmeklētāji varēja iegūt atzīšanos, apsūdzētajam uzvelot reālo vai izdomāto vainu citai apsūdzētajai personai ("ne es viens" vai "viņš ir vairāk vainīgs par mani" u.tml.) vai ar *denunciācijas* palīdzību (sniedzot informāciju par kādu citu). Padomju tiesu sistēmā līdz 1950. gadiem valdīja tā sauktā "Višinska doktrīna", saskaņā ar kuru apsūdzētais tika uzskatīts par vainīgu, un viņam bija jāpierāda sava nevainība.

Viena no psiholoģiskās spīdzināšanas metodēm bija paziņot, ka apsūdzētais pieder pie kādas aizdomās turētas grupas (piemēram, *sabiedrības ienaidnieki, kontrrevolucionāri, budži, fašisti, disidenti, budža meita, nelojāla persona* u.c.). Šie vārdi arī brīdināja citus, ka ar šo personu ir bīstami kontaktēties.

Draudus un iebiedēšanu pastiprināja to plašā pielietošana: tie tika izmantoti ne tikai cietumos (cietuma slengā: "mazajā zonā"), bet visā Padomju Savienībā, kas cietuma slengā tika attiecīgi saukta par "lielo zonu". Pāreja no lielās zonas uz mazo bieži vien bija tikai laika jautājums. Lielajā zonā dzīvoja t.s. *Homo sovieticus* jeb padomju cilvēki, kuri apzināti vai neapzināti atradās nepārtrauktu draudu ēnā.

4. BŪTISKĀKIE VESELĪBAS TRAUCĒJUMI

Veselības traucējums ir cilvēka fiziskās un/vai garīgās veselības traucējums, kam saskaņā ar objektīvu novērtējumu ir vajadzīga ārstēšana un kas smagākos gadījumos var būt neārstējams.

Igaunijā mēs esam saskārušies ar šādiem represīvo pasākumu radītiem veselības traucējumiem (kods, kas ir pievienots aiz diagnozes, apzīmē attiecīgo veselības traucējumu Starptautiskajā slimību klasifikācijā).¹³

4.1. SOMATISKAS UN FIZISKAS SLIMĪBAS UN IEVAINOJUMI

Vardarbības īstenotāju izraisītās nāves vai veselības bojājumu ārējais iemesls parasti bija īslaicīga vai ilglaicīga vardarbība (X25-Y09).

Mērdēšana badā, bada izraisīts marasms, uztura distrofija (E42); hronisks vitamīnu trūkums, pelagra, cinga (E50, E64) un šo slimību izraisītie simptomi un netiešās sekas.

Hroniska pneimokonioze (J60—J65), ko izraisa darbs bez aizsarglīdzekļiem pazemes vara, zelta, niķeļa, ogļu u.c. raktuvēs.

Radiācijas slimība ar pneimokoniozi (T66, V88) ko izraisīja darbs radioaktīvu rūdu raktuvēs (urāns u.c.) Kolimā, Norilskā un citās ieslodzījuma nometnēs. Daudzi no šiem upuriem nomira Igaunijā drīz pēc atgriešanās mājās.

Infekcijas slimības, piemēram, plaušu vai kaulu tuberkuloze un tās izraisītie simptomi (A15, A19, B90), tīfs (A79), kas izplatījās ar pedikulozes palīdzību (A75), tīfa drudzis (A01). Īpaša ieslodzīto slimība bija bruceloze (A23). Daudzas sievietes, kas tika izsūtītas 1949. gadā, inficējās, jo viņām bez aizsardzības līdzekļiem bija jāstrādā ar brucelozes baktērijām inficētās aitu, ziemeļbriežu un liellopu fermās. Daudzas uz viņām kļuva invalīdes uz mūžu un vēl joprojām cieš no hroniskas brucelozes izraisītiem smagiem locītavu iekaisumiem.¹⁴

Paliekoši veselības bojājumi izpaudās arī kā sliktas apiešanās sindromi (Y07), t.i., kā pārāk ilga atrašanās salā, ilgstoša atstāšana bez pārtikas un/vai dzeramā (X53, X54). Kaulu lūzumi un citi miesas bojājumi (T03) represētajiem radās spīdzināšanas laikā un/vai strādājot dzīvībai bīstamos apstākļos.

Kāju obliterējošais endarterīts ir nāvējoša slimība, ko izraisa kāju artēriju saspiešana (I00—199), kas bieži noved pie gangrēnas (R02), locekļu amputēšanas vai nāves. Šī veida veselības bojājums visbiežāk radās ilgtermiņa ieslodzītajiem kam bija jāstrādā raktuvēs polārajos reģionos (Vorkuta, Inta).

4.2. GARĪGĀS VESELĪBAS TRAUCĒJUMI

Garīga trauma ir pārmērīgu negatīvu pārdzīvojumu radīts šoks vai spriedze; tā bojā personas psihi, garīgumu un mentalitāti, rada garīgās veselības bojājumus. Traumatisks notikums ir kaut kas objektīvi vai pēc upura domām iepriekš nepieredzēts un nepārvarams, saistīts ar vardarbību vai kontroles zaudēšanu pār savu dzīvi. Ja traumu un tai sekojošos simptomus izraisa represīvi pasākumi, un tie notiek represētās personas vai ar viņu saistītas personas psihiskajā stāvoklī, tā ir uzskatāma par represijas traumā. Salīdzinot ar dabas katastrofām, paliekošie cilvēku radītie bojājumi ir daudz redzamāki un smagāki.

Saskaņā ar starptautisko klasifikāciju garīgās traumas un to iemesli ir klasificēti pēc to smaguma pakāpes.¹⁵ Garīgās traumas, kas tika nodarītas Igaunijā šajā darbā aplūkotajā laikposmā, pieder pie kategorijām ārkārtējs un katastrofāls.

Represijas traumā var iedalīt trīs posmos:

1. Šoks, bailes, šausmas pēc izsaukuma uz izmeklēšanas iestādi, ieslodzīšanas, deportācijas;
2. Pielāgošanās situācijai. Šī posma ilgums varēja būt dažas dienas taču citos gadījumos - gadi;
3. Atrisināšana, regresija, atvieglošana. Ar paliekošiem simptomiem un atkārtējos. Šis posms var ilgt visu atlikušo mūžu.

Visu trīs posmu laikā varēja rasties dažādas pakāpes veselības bojājumi.

Īpašs politiskās represijas un soda veids bija aizdomās turētā vai personas ar izteiktiem pretpadomju uzskatiem ieslodzīšana slēgtā psihiatriskajā slimnīcā. Šādā veidā psihiatrija bija saistīta ar politiku. Tika izmantota šāda doktrīna: persona ar pretpadomju uzskatiem ir naidīgas valsts vai imperiālistu līdzskrējējs, šķiru naida pārstāvis vai sabiedrības ienaidnieks, un viņu vajag iznīcināt, t.i., izolēt no padomju sabiedrības. Viņš var būt arī bīstams psihopāts, kura īstā vieta ir psihiatriskā slimnīca. Visai bieži tika izmantota piespiedu ārstēšana, balsties uz tādām diagnozēm kā neirotiska šizofrēnija, latentā šizofrēnija u.c. Izmantojot zāles, kas izraisa psihiskas izmaiņas, tika panāktas personības izmaiņas. Tartu psihiatriskajā slimnīcā šādas diagnozes un līdzekļi faktiski netika izmantoti (Mehilane & Vasars, 2004). Tartu disidenti netika ieslodzīti psihiatriskajā slimnīcā, bet gan ieslodzījuma nometnēs.

Ir pierādījumi, ka pirmais Igaunijas Republikas prezidents Konstantīns Petss tika arestēts 1940. gada jūlijā un ieslodzīts slēgtās psihiatriskajās slimnīcās Krievijā apmēram 15 gadus. Kādu laiku viņš atradās arī Jemeļalas psihiatriskajā slimnīcā ar nepatiesu diagnozi senila psihoze. No Jemeļalas 1955. gada janvārī viņu nogādāja atpakaļ uz Kaļiņinas psihiatrisko slimnīcu īpaša konvoja pavadībā. 1956. gada 18. janvārī viņš tur nomira no pleirīta un infekcioza hepatīta (H. Nors, 1994). 1990. gadā Konstantīna Pētsa mirstīgās atliekas tika nogādātas atpakaļ Igaunijā un pārņemtas Tallinas Metsakalmistu kapsētā.

Igaunijas „Baltā grāmata” par padomju okupācijas režīma radītiem zaudējumiem

4.3. PSIHOSOMATISKĀS SLIMĪBAS

Šī veida slimības represētajiem radīja un saasināja dažādi *pastāvīga* stresa faktori (spriedze savienojumā ar negatīviem pārdzīvojumiem apkārtējā vidē un traucējumiem organisma iekšējā vidē) un *ciešanas* (apslēpta spriedze, slēpts niknums, dusmas; nepietiekams uzturs, smagi klimatiskie apstākļi¹⁶). Šo slimību rezultātā represētie ļoti daudzos gadījumos saslima ar tādām paliekošām slimībām kā *augsts asinsspiediens* (I10—I15), *kuņģa-zarnu čūla* jeb t.s. *stresa čūla* (K28), *astma* (J45), *hronisks čūlveida kolīts* vai *resnās zarnas iekaisums* (E51).¹⁷

4.4. PĒCTRAUMAS STRESA SINDROMS (PSS) (F43.1)

PSS bija un joprojām ir galvenais represēto un viņu tuvinieku garīgās veselības traucējums. Tipiski simptomi ir atkārtota traumas pārdzīvošana uzmācīgu attēlu un murgu veidā. Bieži vien ir nemiers un bailes no saskaršanās ar priekšmetiem, vietām, datumiem, personām, kas atgādina par traumu. Tipiska ir izvairīšanās no lietām, kas saistītas ar traumatisko notikumu: viss traumatiskais gan cilvēka prātā, gan attiecībās ar citiem tiek atbīdīts malā. Tas var izpausties kā nespēja/nevēlēšanās atcerēties atsevišķas traumas iemesla detaļas. Tas var radīt pilnīgu atsvešināšanos, vispārēju jūtu sašaurināšanos, notrulināšanos un izzušanu. Tāpat tas var radīt ārkārtējas piesardzības un galēja uzbudinājuma stāvokļus, nomoda vīzijām līdzīgus pagātnes notikumu redzējumus un attēlus. Tāpat var izlauzties apspiestās dusmas, vai rasties vajadzība daudzkārt stāstīt par represīvajiem pārdzīvojumiem. Kaut arī ļoti reti, mēs esam novērojuši arī paliekošu tieksmi vainot sevi pašu jeb t.s. *viktīmismu*, kā arī nespēju priecāties.

Pēctraumas stresa sindroma (PSS) gadījumā ne vienmēr kopā ir novērojami visi minētie simptomi; tos var papildināt *bēdu* un *depresijas* simptomi. Kāds jauns šokējošs pārdzīvojums var radīt paliekošo represijas traumas simptomu saasinājumu, it īpaši, ja emocijas ir pārāk spēcīgas, lai tās izteiktu raudot. Viens no visizplatītākajiem veidiem, kā cilvēki cenšas tikt galā ar depresiju, ir *darbaholisms* — vēlme aizbēgt, strādājot īpaši daudz, vēloties sasniegt kaut ko ārpus savām spējām par katru cenu un riskējot ar savu veselību. Hroniska PSS gadījumā upurim atkārtojas šausminoši *murgi* (F51.5, F51.4), kas kļūst biežāki un akūtāki pirms kāda upurim svarīga datuma vai notikuma. Cilvēks, kas pamostas no šāda murga, ir apjucis, nervozs, sliktā garastāvoklī, viņa stāvoklis atstāj nomācošu iespaidu arī uz apkārtējiem. Traumatiski sapņi bieži ir saistīti ar sirds kaitēm, muskuļu konvulsijām, neapzinātu iekliegšanos, svīšanu ("murgu sindroms").¹⁸

Persona, kas cieš no atmiņas uzplaisnījumiem nomodā vai miegā, bieži zaudē normālu dienas un dzīves ritmu, viņam/viņai ir palaikam jāatgūst miers un jāpieņem realitāte. Tas var novest pie uzvedības traucējumiem, stresa, pieaugošas depresijas. Upuris sāk baidīties, noliegt un izvairīties no situācijām, kas kaut attāli atgādina traumatisko datumu vai notikumu, t.i., viņam izveidojas *traumofobija*. Persona tādējādi cenšas atrisināt problēmu, bēgot no realitātes. Laiks starp traumatisko notikumu un pēctraumas simptomu parādīšanos var atšķirties, bet parasti tas nepārsniedz 6 mēnešus.

Ilglaicīgs PSS ietekmē arī upura ģimenes locekļus un citus tuvus cilvēkus, kā arī zināmā mērā pat sabiedrību kopumā. Rezultāts ir *proksimāls stress*. Dzīvojot kopā ar smagi traumētu cilvēku, redzot un izciešot viņa situāciju un uzvedību, rodas spriedze. Bieži rodas arī *distālais stress*, kas ir aktīva līdzdalība iedomātos vai uz līdzjūtību balstītos pārdzīvojumos, kopā ar papildinošu hronisku nemieru un bailēm. Represētajiem noteikti bija ļoti smagi apzināties, ka viņu vīri/sievas, līgavaiņi/līgavas vai partneri palika naidīgo spēku varā. Veselības bojājumi un seksuālā abstinence, piespiedu celibāts ieslodzījumā bieži vien radīja paliekošus seksuālus traucējumus, daļēju vai pilnīgu impotenci, neauglību. Auglības samazināšanās, piespiedu ilgtermiņa reproduktīvā vecuma iedzīvotāju izsūtīšana un dzimstības ierobežošana bija galvenais iemesls lgaunijas iedzīvotāju skaita sarukumam.

PSS smagums un ilgums ir atkarīgs no pirmstraumas personības, represijas dziļuma un ilguma, kā arī represētā atpakaļ uzņemšanas sabiedrībā un ģimenē, t.i., iespējas atgūt savas tiesības, reputāciju, veselību, darba spējas, īstenojot sociālu rehabilitāciju. Ir svarīgi, lai sabiedrība un ģimene šo cilvēku pieņemtu un pievērstu viņam uzmanību, kā arī sniegtu juridisku, morālu un materiālu atbalstu.

Ir jāatzīmē, ka nacistu represēto personu fiziskā un garīgā veselība atjaunojās ātrāk un pilnīgāk. Viņi saņēma dažādu veidu kompensācijas, savukārt padomju represiju upuriem un viņu radiniekiem bija jāsaskaras ar uzraudzību, ierobežojumiem un netaisnībām darbā, izvēloties un iegūstot dzīvesvietu, kā arī iegūstot izglītību.¹⁹ Tā bija patiesas segregācijas un padomju aparēta situācija (Enns Sarvs, 1997). Tā bija paliekoša, kumulatīva psiholoģiska trauma. Visu jūsu dzīvi apēnoja gulags.

4.5. REPRESIJAS TRAUMAS IETEKME UZ PERSONĪBU

Ilglaicīgs PSS var radīt hroniskas neatgriezeniskas *personības izmaiņas* (F62.0). Upurim var rasties tādas rakstura īpašības, kuru viņam iepriekš nebija - neuzticēšanās tuviem cilvēkiem, sabiedrībai, noteikta veida paranoja, tukšuma sajūta. "Nervi visu laiku ir uzvilkti", it kā eksistētu nepārtraukts apdraudējums. Padomju terora upuri biežāk ir intraverti nevis ekstraverti.

Represēto slimības un garīgi traucējumi, ko radījuši citi, netraumatiski ārējie faktori vai smadzeņu bojājumi vai psihozes, ko radījuši endogēni, iedzimti vai citi iekšēji organisma faktori, šajā analīzē nav ietverti.

5. CENTIENI UN NESPĒJA PĀRVARĒT REPRESIJU TRAUMAS

5.1. AIZSARDZĪBAS UN PIELĀGOŠANĀS REAKCIJAS

Bieži vien represēto dzīves apstākļi bija nepiemēroti izdzīvošanai. Politieslodzītajiem bieži teica: "Jums nav paredzēts izdzīvot." Cietuma slengā teica: "Tu izlaidīsi garu šodien, es rīt." Par spīti tam represētie izmantoja dažādus līdzekļus un stratēģijas, lai tiktu galā paši ar sevi un dzīvi.

Šī tikšana galā ietvēra attieksmes un darbības, ko represētie izmantoja, lai pārvarētu bailes un kompensētu kaitīgo ietekmi uz viņu garīgo veselību. Gan tieši, gan netieši represētie, kā arī formāli brīvi cilvēki varēja attīstīt *personīgas aizsardzības un pielāgošanās metodes*, lai garīgi aizsargātos no briesmām. Izplatītākie no šiem līdzekļiem bija šādi:

depersonalizācija (atsvešināšanās no sevis, primitīva robotam līdzīga uzvedība vai "atbalss uzvedība");

regresija (aizskartās personas regresēšana, dažkārt līdz bērniem raksturīgai attieksmei "tā ir tikai spēle");

izvairīšanās (selektīva izvairīšanās no domām un atmiņām, kas varētu izraisīt bezcerīgumu);

noliegšana (konsekventa dzīvību apdraudošo faktoru nepieņemšana, norobežošanās no tiem);

jēgas piedomāšana (mūžīgās jēgas un mierinājuma meklēšana ārkārtīgi nospiedošā situācijā);

racionalizācija (neracionālas situācijas racionāla izskaidrošana).²⁰

Īpašu nozīmi ieguva *ķīlnieka sindroms*, jo tas ļāva izdzīvot un zināmā mērā tikt galā (psiholoģiski identificējoties ar agresoru): apspiestais pārņēma apspiedēja ideoloģiju.²¹ Cilvēks, kurš dzīvoja padomju dzelzs priekškara iekšpusē, varēja izvēlēties attaisnot padomju sistēmu.²²

Šeit minētās aizsardzības un pielāgošanās reakcijas ilga gadiem un veicināja dubultmorāli, personības šķelšanos; kopā tās varēja izraisīt vai padziļināt garīgās veselības traucējumus.

Viena no galā tikšanas stratēģijām bija politieslodzītā spēja taupīt savu trūcīgo uzturu. Rituāli vai gandrīz rituāli uzvedības veidi arī ļāva vieglāk risināt situāciju: reliģija, patriotiskas jūtas,²³ ticība taisnīguma uzvarai, sapņi un fantāzijas, piemēram, "baltā kuģa" vai "uzvarošo atbrīvošanas spēku" ierašanās. Ieslodzījuma vietās cirkulēja baumas ar vēlamu saturu vai paredzējumiem. Kaut arī to saturs parasti bija nepamatots, tās sniedza informāciju, emocionālus pārdzīvojumus un atbalstu: ilūzijas bija līdzīgas pārtikai.

Joki, anekdotes, melnais un karātavu humors arī palīdzēja tikt galā ar sevi un dzīvi. Šādi padomju vara radīja priekšnoteikumus pretpadomju folklorai, tautas dzejai un pagrīdes literatūrai. Cietumu subkultūra bija vispārējās pretestības kultūras īpaša sastāvdaļa.

Biedriskums un sajūta par piederību slepenai kustībai bija izplatīti cietumnieku un izsūtīto vidū. Vairākas šādas kustības atklāja spiegu sistēma. Noķeršana nozīmēja sodu, pat nāves sodu. Dažreiz šādas "sazvērestības" izprovocēja un safabricēja VDK, kas pēc tam organizēja arī "tiesu" un piesprieda dalībniekiem ieslodzījumu speciālajā režīmā vai nāves sodu.

Viens no veidiem, kā nepakļauties represīvajiem pasākumiem, bija *reliģija*.²⁴ Aizpildot aptaujas anketu, aptuveni divas trešdaļas respondentu norādīja, ka reliģija un garīgā kopība bija ļoti svarīgas, lai tiktu galā ar sevi un dzīvi cietumā, jo īpaši gadījumos, kad represīvie pasākumi ietvēra ieslodzījumu. Dažu represēto reliģiozitāte izpaudās tikai reizēm kā vēršanās lūgšanā pie Visvarenā pēc palīdzības, bet arī tas palīdzēja. Represiju ēras laikā reliģijas izskaidrojošā loma bija relatīvi ierobežota. Galvenais uzsvars bija uz personīgu attiecību meklēšanu ar Dievu un garīgu grūtību pārvarēšanu, vēršoties pie Radītāja pēc ticības, cerības un mīlestības.²⁵

Nespēja tikt galā ar situāciju var novest pie pašnīcinošas, pašnāvnieciskas uzvedības. Padomju okupācijas režīmu laikā pašnāvību skaits Igaunijā bija liels – 24-25 un vairāk personas uz 100 000 iedzīvotājiem gadā, taču politiski represēto vidū pašnīcinoša uzvedība un pašnāvības bija ļoti reti satopamas.²⁶ Arī padomju ieslodzījuma vietās pašnāvības bija neraksturīgas. To var izskaidrot ar vairāku faktoru kopīgu iedarbību, piemēram, īpašo vienotības sajūtu politieslodzīto vidū, to rūpēm vienam par otru, saskaršanos ar nāvi ikdienā, ticību patiesības uzvarai pār nāvi.²⁷ Tajā pat laikā arī absolūta pasivitāte, spēku izsīkums un apātija

novērsa pašnāvības.

Savā rakstā „Inimene ja sūsteem”, Marju Lauristina sniedz labu pārskatu par okupācijas laikā attīstītajām attieksmēm situācijas pārvarēšanai.²⁸ 1988. gadā veiktais pētījums parādīja, ka:

- 35-40 % respondentu norādīja, ka veiksmē darbā, apmierinājums un atzinība, kā arī pietiekama kultūras dzīves pieejamība palīdzēja viņiem izdzīvot šajā periodā. Tajā pat laikā cilvēki bija kritiski pret sabiedrību un sistēmu. Tikai 5—7 % piekrita valdošās oficiālās padomju ideoloģijas idejām;
- 20 % bija atraduši piemērotu sociālo nišu, kas viņiem palīdzēja izbēgt no sabiedrības;
- 20 % izvēlējās dzīvot noslēgtā vidē mājās un ģimenes lokā kā sava veida “mājas trimdā”;
- aptuveni 15 % jutās kā “aiz borta” (t.i., viņi bija sevi atdalījuši no sabiedrības).

6. REPRESĪVĀS POLITIKAS NETIEŠIE REZULTĀTI

6.1. DZĪVES VIDES PSIHOLOĢISKĀ PIESĀRŅOŠANA

Papildus okupācijas varas nodarītajam kaitējumam psihiskajai videi²⁹ ir jāmin arī psiholoģiskā vides piesārņošana. To radīja dažādi represīvās politikas pasākumi:

- pārlieka industrializācija un urbanizācija, “vecākā krievu brāļa” vadošās lomas uzsvēršana, izglītības pakļaušana vienīgajai ideoloģijai;
- kaitēšana nacionālajai un personīgajai identitātei, jēdziena “mēs” izkropļošana, igauņu kultūras apspiešana (zem lozunga “kultūra ar sociālistisku saturu”), tādās mūzikas, dziesmu un citu radošo aktivitāšu aizliegšana, kurās ir nacionāls saturs, kā arī sodīšana par nodarbošanos ar šādām aktivitātēm;
- tautas polarizācija un sašķelšana ar nepatieso lozungu par šķiru cīņu, patriotiski domājošu cilvēku, it īpaši inteligentu, vajāšana, totalitāras denuncēšanas un vajāšanas sistēmas izveidošana;
- materiālisma un ateisma uzspiešana, baznīcas darbības ierobežošana, reliģisku grāmatu aizliegšana un iznīcināšana, garīdzniecības un ticīgo fiziska un morāla represēšana;
- patiesas pārliecības un principu iznīcināšana, nevienai tautai nepiederoša, bezdievīga un bezpersoniska “pūļa cilvēka” radīšana. Kā skumju joku var minēt to, ka tika veidota jauna *homo sapiens* pasuga - *homo sovieticus*.

Viena no dzīves vidi piesārņojošās represīvās politikas sastāvdaļām bija *valdības alkohola politika*, kas būtībā nozīmēja visas sabiedrības padarīšanu par alkoholiķiem, kuru individualitāti bija sakropļojis alkoholisms. Tas dažreiz noveda pie garīgās un fiziskās veselības pasliktināšanās. Šīs alkohola politikas rezultāti ir redzami neatkarīgajā Igaunijā 21. gadsimta sākumā. Alkoholisms bieži ir saistīts ar psihotropu vai narkotisku vielu lietošanu. Tautas pašiznīcināšanās, kas sākās padomju represiju rezultātā, ir bumba ar laika degli, kas apdraud nācijas garīgo veselību.

Cilvēka cieņas aizskaršana ir viena no nopietnākajām problēmām. Vispārējā vide, kur varas iestādes atradās ārpus likuma varas un nekad nenožēloja savas kļūdas, veicināja morāla un tiesiska nihilisma izplatīšanos, perversu ētiku, dubultmorāli, normu, principu un vērtību neievērošanu, morālu pagrimumu. Labā un ļaunā, vainas un piedošanas jēdzieni zaudēja jēgu. Šīs morālā pagrimuma, normu neievērošanas un personības sekluma, kā arī alkoholisma izpausmes sniedzas līdz pat mūsdienām un turpināsies arī nākotnē.

Piedošanu par noziegumiem, kas ir vajadzīga dvēseles ārstēšanai, gara atbrīvošanai un katarsei, var dot tikai apzināti; tā nevar būt vienkāršs lēmums atbīdīt malā piedzīvoto netaisnību. Piedošanas priekšnosacījums ir vainīgās puses vainas atzīšana. Daudzi represiju upuri joprojām cieš no sašķelta prāta un piesārņotas dvēseles. Nevienam nav publiski nožēlojis noziegumu pret cilvēci izdarīšanu, tāpēc represiju traģēdija nav noslēgusies un nav notikusi garu attīroša piedošanas katarse.

“Igaunijas vēsturiskajā pieredzē ir jāietver arī deportāciju organizatoru un kolaborantu biogrāfijas – nevis lai atriebtos, bet lai saprastu. Uzvarētāju atšķir spēja piedot.” (Lennarts Meri, 2000)³⁰

Politisko un sociāli psiholoģisko faktoru ietekme uz cilvēku garīgo un fizisko veselību ir skaidri redzama, atceroties “dziesmoto revolūciju” Igaunijā (1988.-1991.). Jauns tautas atmodas periods, savstarpējas kopības izjūtas dotais spars, jaunas cerības un reāla pozitīva politiskā aktivitāte, sabiedrības bailu pārvarēšana noveda pie pozitīvām pārmaiņām. Pašiznīcinoša uzvedība, pašnāvības un alkoholisms kļuva retāk sastopami (H. Nors, 1993), reliģiskā dzīve uzplauka un sporādiski palielinājās dzimstība. Šīs pozitīvās pārmaiņas neturpinājās pārejas periodā, kas sekoja vēlāk.

Valsts ģenētiskā fonda bojāšanu ar fizisku iznīcināšanu, piespiedu izsūtīšanu un izraidīšanu

arī ir jāuzskata par tālejošām gadus desmitiem ilgās padomju represīvās politikas sekām. Vēl ir jāveic attiecīgi pētījumi un apkopojumi par šo tēmu.

6.2. REPRESĪVĀS POLITIKAS NETIEŠO SEKU ATZĪŠANA UN CĪŅA AR TĀM

Padomju represīvās politikas radītās smagās sekas, it īpaši kaitējums tautas veselībai, ir redzamas vēl šodien, tās ir jāatzīst, un ar tām ir jācīnās. Lai pamatīgi izmeklētu nodarītos kaitējumus, mums ir vajadzīgi papildu pētījumi socioloģijā, medicīnā, veselības aprūpē, psiholoģijā un kriminoloģijā.

Acīmredzami ir jāprasa kompensācija no Krievijas, kas ir Padomju Savienības tiesību pārmantotāja un tādējādi ir pilnībā atbildīga par visiem nodarītajiem kaitējiem. Ir dabiski un paredzami, ka Krievijai ir jājūtas vainīgai par nodarītajiem kaitējiem un jālūdz Igaunijai piedošana.

Papildu informācija par Igaunijā veiktajiem pētījumiem par represīvo pasākumu radīto kaitējumu veselībai ir pieejama, sazinoties ar Okupācijas muzeju (www.okupatsioon.ee).

¹ Talve, Leo, 19.-23. 10. 1991.

² Represīvie pasākumi vācu okupācijas laikā (1941.-44.) ir aprakstīti Paavle, Indrek 2002, 9-26.

³ Viktimoloģijas definīcija: Kriminālu nodarījumu zinātniska izpēte, pētot to apmēru, raksturu un iemeslus, kā arī sekas iesaistītajām personām, sabiedrības reakciju, jo īpaši policijas, tiesu sistēmas, brīvprātīgo un profesionālu palīgu reakciju. (www.victimology.nl/)

⁴ T.sk. 11 dienas nāvēnieku kamerā. Autora vecāki tika arestēti 1941. gadā un noslepkavoti nāves nometnē 1942. gadā.

⁵ Tiek uzskatīts, ka tie visi ir psiholoģiski nopietni apdraudēti (vācu valodā: “*psychisch schwer gefährdete Personengruppe*”, J. Lansen, 1995).

⁶ Juhans Kokla ir zināms kā pirmais, kurš lietojis šo apzīmējumu publikācijā *Stockholmi Eesti Päevaleht*, 1990.

⁷ 1938. gada 31. janvāra PSKP Centrālkomitejas rezolūcija, Sabbo 2000, Nr.20. Cf. A. Must, Postimees, 28. 08. 2003.

⁸ Sarvs, Enns, 1997,68.

⁹ Par iemeslu notiesāšanai kalpoja tādi iemesli kā kādreiz ieņemtais amats (piemēram, ierēdnis, policists), darbība noteiktās organizācijās (piemēram, Aizsardzības līga, Sieviešu aizsardzības organizācija, Sieviešu līga), nodarbošanās (piemēram, mācītājs) vai īpašums (piemēram, saimnieks, uzņēmējs).

¹⁰ Stikāka informācija ir atrodamā nodaļā „Cilvēku zaudējumi”.

¹¹ Padomju Savienībā spīdzināšanu sauca par “fiziskas ietekmēšanas līdzekli” (krievu valodā: “меры физического воздействия”). PSKP CK 1939. gada 20. janvāra noteikumi, kurus parakstījis Staļins, uzsver, ka “fiziskas ietekmēšanas līdzekļi” nav noziegums – pilnīgi pretēji, tos ir jālieto vēl biežāk pret “sabiedrības ienaidniekiem, kuri atsakās sadarboties izmeklēšanas laikā, neatklāj brīvībā esošos vainīgos un sazvērniekus, kuri turpina savas pretpadomju darbības.” “Šādi ietekmēšanas līdzekļi ir jāizmanto arī nākotnē šķiru ienaidnieka iznīcināšanai, un, kaut arī daži ir nepareizi izmantojuši šos līdzekļus, tie ir jālieto, lai iegūtu atzīšanos. Partijas vadītājiem ir jānodrošina pietiekami plaša šo līdzekļu izmantošana.” Skatīt Sabbo, Hilda, V, Nr.15.

¹² Tallinā NKVD ēkā Pagari ielā, Sverdlovskas cietumā un citur.

¹³ Šeit ir izmantota Starptautiskā slimību klasifikācija ICD-10 (Starptautiskā statistiskā slimību un ar tām saistīto veselības traucējumu klasifikācija, Pasaules veselības organizācija, Ženēva, 1992) un tās kodi. Pētot garīgos un uzvedības traucējumus, ir izmantota garīgo un uzvedības traucējumu klasifikācija ICD-10 un attiecīgie norādījumi (PVO, 1992, un Tartu Universitāte, 1999). Vardarbības īstenotāju izraisītās nāves vai veselības bojājumu ārējais iemesls parasti bija īslaicīga vai ilglaicīga vardarbība (X25-Y09).

¹⁴ Ir izteikumi, ka personām, kas tika izsūtītas no Igaunijas 1949.-1963. gadā uz Kazahstānu - Semipalatinskas reģionu, kur tika izmēģināti kodolieroči, varētu būt *radiācijas radīti veselības bojājumi* (staru slimība u.c.). (Toom, Marju, Eesti sõnumid 13. 03. 1995) Šādi iespējami veselības bojājumi ir jāskata atsevišķi no *brucelozes*, kas tika konstatēta liellopu fermās izsūtījuma vietās. Vēl ir jāpārliecinās par iespējamām ģenētiskām izmaiņām personām, kas atradās šajā apdraudētajā reģionā 1949.-1963. gadā, un viņu pēcnācējiem.

¹⁵ Garīgo traucējumu diagnostikas un statistikas rokasgrāmata, 4. izdevums, 1994. (DSM-IV).

¹⁶ Piemēram, ārkārtīgs aukstums vai karstums, polārās nakts bez saules gaismas.

¹⁷ Vācijā šādas slimības sauc par *Spätheimkehrers-Krankheit* (“vēlo mājās pārnācēju slimības”). Tūkstošiem ieslodzīto vāciešu pēc kara neļāva atgriezties mājās – viņus turpināja turēt nāves nometnēs gadiem ilgi. 1950. gadu beigās pēc t.s. “Adenauera amnestijas” lielākajai daļai izdzīvojušo ļāva atgriezties, bet viņus jau mocīja Gulagā iegūtās specifiskās slimības. Tās pašas amnestijas rezultātā ar tādiem pat veselības bojājumiem 1960. gados Igaunijā atgriezās tie, kas bija karojuši vācu armijā pret Padomju Savienību un bija saņēmuši ilgus ieslodzījuma termiņus (“25+5”).

¹⁸ Tipiski gadījumi: K. (75 g.v.), bijušais politieslodzītais Kolimā, apraksta sapni, ko viņš bieži redz vēl joprojām (pēc 40 gadiem) un kurā viņš cīnās ar čekistu un sit ar dūri pa cietuma sienu. Viņš pamostas un baidās par savu dzīvību. L. (80 g.v.), bijušais politieslodzītais Kirovas nometnēs, bieži sapņo par kautiņu ar uzbrucējiem ieslodzījuma nometnē. N. (80 g.v.), bijušais politieslodzītais Ivdēlas nometnē, bieži redz sapni, kurā viņš tiek nepārtraukti vajāts vai kurā monštram līdzīgs cietumsargs vienu dienu pirms N. atbrīvošanas parāda viņam īpašu lēmumu par papildu pieciem gadiem ieslodzījumā. N. pamostas ar sāpēm sirds rajonā. Reiz pēc šāda sapņa viņam bija sirdslēkme.

¹⁹ Represēto pasēs līdz 1956. gadam bija īpašas atzīmes, kas nozīmēja, ka viņi nedrīkstēja pierakstīties daudzās pilsētās, iestāties augstskolās un strādāt noteiktās profesijās.

²⁰ Liela daļa padomju smadzeņu skalošanas bija balstīta uz psiholoģisku racionalizāciju. Ciešanas, nabadzība, personas brīvību ierobežošana un citi politiskā spiediena līdzekļi tika izskaidroti ar upurēšanos šķiru cīņās,

- attaisnotu karu, pasaules revolütsijas un neizbēgamās sociālisma un komunisma uzvaras un gaišās nākotnes vārdā.
- ²¹T.S. *Stokholmas kīlnieku sindroms*, kas tika aprakstīts gadījumā, kad kādas bankas darbinieki 1971. kļuva par laupītāju kīlniekiem. Pret viņiem izturējās salīdzinoši laipni. Pēc dažām dienām kīlniekiem laupītāji iepatikās, viņi iejutās laupītāju lomā, identificējās ar tiem un lūdza policiju laupītājus neaiztikt.
- ²²Šis sindroms bija novērojams arī radošām personībām. Labs piemērs ir Juhana Smūla dzejolis par Staļinu.
- ²³Labs piemērs sevis atbrīvošanai ar dziesmu palīdzību, pretošanās kustībai kopumā un tam, kā rīkoties okupācijas situācijā, paliekot godīgam pašam pret sevi, bija dziesma "Mu isamaa on minu arm", ko dziedāja visos dziesmu svētkos.
- ²⁴Tas tika konstatēts pētījumā, ko Tartu veica 1998.—2001. gadā (gandrīz 100 respondentu). Sk. Lehtsaar/Noor 2002.
- ²⁵"Mūsu dzīve ir debesīs" — šādi Kolimā ieslodzītais mācītājs Hari Hāmers formulēja domu, ko domāja daudzi (Viņa grāmata ar tādu pat nosaukumu tika izdota Igaunijā 1993.gadā).
- ²⁶So fenomenu apraksta arī V. Frankls un T. Bronišs, kuri pētīja ieslodzīto psiholoģiju nacistu nāves nometnēs.
- ²⁷Arī autoru no pašnāvības atturēja ticība šai patiesībai.
- ²⁸Publicēta sērijā "Eesti rahva elulood" III, Tallinn, 2003.
- ²⁹Šis jautājums ir sīkāk aplūkots šī darba 3. nodaļā.
- ³⁰Lennarts Meri. Inimene ongi ajalugu. Eessõna kogumikule Eesti rahva elulood I. Tallinn, 2000.

Atsauces

- Eestirahva elulood III*. Tallinn, 2002.
- Karistusseadustik. Kommenteeritud väljaanne*. Tallinn, 2002.
- Küüditamine Eestist Venemaale 1941*. Eesti Represseeritute Registri Büroo. Tallinn, 2001.
- Psühika-ja käitumishäirete klassifikatsioon RHK-10. Kliinilised kirjeldused ja diagnostilised juhised*. Maailma Terviseorganisatsioon, 1992. Tartu, 1999.
- Rahvusvaheline haiguste klassifikatsioon RHK-10*. Tulkojums Igaunu un latīņu valodās. Eesti Sotsiaalministeerium. Tallinn, 1994.
- Haamer, Harri. *Meie elu on taevas*. Tallinn, 1993.
- Hion, Ene & Lauristin, Marju & Vihalemm, Peeter. *Meiemuutuvelulaad*. Tallinn, 1988.
- Kallasmaa, Talvi. *Isikusja kohanemine. Isikussepsühholoogia*. Tartu, 2003.
- Keenberg, Aita. *Kroonilise PTSD/PDSO esinemine represseeritutel ning ravi üldised põhimõtted*. Eesti represseeritute arstiabikeskuse (MRT) toimetised. Manuskripts. Tartu, 2000.
- Kelam, Tunne. *Tartu rahu ning okupatsioonijärgse Eesti vanim demokraatlik erakond. (Hirmu ületamine). Kõne Eesti Rahvusliku Sõltumatuse Partei asutamisel 20. augustil 1988*. Piliiveres. Manuskripts.
- Lauristin, Marju. *Inimeneja süsteem. Eesti rahva elulood, III*. Tallinn, 2003.
- Lehtsaar, Tõnu & Noor, Heino. *Kannatustega toimetulek Eestis*. Project materials. Tartu, 1998.
- Lehtsaar, Tõnu & Noor, Heino. *Religiooni osa repressioonijärgse traumaga toimetulekul*. TÜ usuteaduskond. Manuskripts, 2003.
- Lehtsaar, Tõnu & Noor, Heino. *Religiooni osa poliitilise repressiooni järgse traumaga toimetulekul*. Usuteaduslik ajakiri 1, 2003, 87.-104. lpp.
- Noor, Heino. *Vaimse tervise poliitilisi aspekte. Enesehävituslikust käitumisest sovetiaegses Eestis*. Akadeemia 9, 1994.
- Mehilane, Lembit & Vasar, Veiko. *Psühhiaatrikliinik*. Publicēts: *Tartu ÜlikooliKliinikum 200*. Tartu, 2004.
- Meri, Lennart. *Inimene ongi ajalugu*. Foreword to *Eesti rahva elulood I*. Tallinn, 2000. Noor, Heino. *Inimsusvastaste kuritegude sotsiaalpsühholoogilisi tagajärgi*. Kultuur ja Elu 4, 2000.
- Noor, Heino. *Konstantin Pätsi viimane eluaasta*. Postimees, 23.02.1991. Noor, Heino & Konla, Juhana. *Eestlaste holocaust*. Eesti Päevaleht, 03.04.1992, Stockholm.
- Rüütel, Arnold. *Head Eestimaa inimesed*. Postimees, 08.03.2005.
- Sabbo, Hilda. *Võimatu vaikida V*. Tallinn, 2000.
- Salo, Vello. *Küüditatud 1941*. Brampton, 1993.
- Sarv, Enn. *Õiguse vastu eisaa ükski. Eesti taotlusedja rahvusvaheline õigus*. ORURK 11, Tartu, 1997.
- Toom, Marju. *Künniseta bioloogilised efektid*. Translation of the article by Andrei Sahharov, Зная 12, 1990. Manuskripts, 2003.
- Varju, Peep. *Eesti rahva inimohvrid Nõukogude ja Saksa okupatsioonide ajal 1940—1953*. ORURK 10, Tartu, 1997.
- Värnik, Airi. *Maaelu enesetapupegelis*. Postimees, 29.03.1994.
- Diagnostic and statistical manual of mental disorders*. 4th edition. American Psychiatric Association. Washington, 1994.
- Bronisch, Thomas. *Suicidality in German concentration camps*. Archives of Suicide Research 2, 1996.
- Eitinger, Leo. *Victimology. Psychiatry and its Related Disciplines. The Next 25 Years*. World Psychiatric Association Symposium. Copenhagen, 1986.
- Jacobsen, Lone & Vesti, Peter. *Torture Survivors — a New Group of Patients*. The Danish Nurses' Organisation. Copenhagen, 1990.
- Noor, Heino. *Parasuicide Incidence in the Changing Society of Estonia. Political Aspects of* Igaunijas „Baltā grāmata” par padomju okupācijas režīma radītiem zaudējumiem

- Mental Health*. Publicēts: B. Strauss, H. Speidel (Eds.) *New Societies. New Models in Medicine*. New York, Stuttgart, 1993.
- Noor, Heino. *Coping and suicidal behaviour among the victims of political regimes*. Publicēts: *Caring for Victims, 9th International Symposium on Victimology*. Amsterdam, 1997.
- Noor, Heino. *Torture survival, political rituals and suicide. National experience of Estonia*. Annual Report of RCT and IRCT. Copenhagen, 1996.
- Noor, Heino. *Consequences of Communist Crimes against Humanity. Psychological Findings in Estonia*. Publicēts: *Anti-Communist Congress and Proceedings of the International Public Tribunal in Vilnius 2000*. Vilnius, 2002.
- Ryn, Zdzislaw. *The evolution of Mental Disturbances*. Publicēts: *The Concentration Camp Syndrome (KZ-Syndrome)*. Department of Social Pathology, Medical Academy, Krakow, 1992.
- Sorring, Kirsten. *A Life in the Shadow of Gulag (Heino Noor's Story). Victims of Torture*. IRCT. Copenhagen, 1997.
- Sorring, Kirsten. *The Torturers Still Give Him Nightmares. Victims of Torture*. IRCT. Copenhagen, 1997.
- Frankl, V. E. *Psychologie und Psychiatrie des Konzentrationslagers*. Publicēts: H. N. Gruhle et al. *Psychiatrie der Gegenwart. Forschung und Praxis*. Berlin, Göttingen, Heidelberg, 1961.
- Lansen, Johan. *Spätfolgen beiden Opfern der Shoah*. Publicēts: *Multikulturelle Gesellschaft — monokulturelle Psychologie. Antisemitismus und Rassismus in der psychosozialen Arbeit*. Gesellschaft für Verhaltenstherapie. Tübingen, 1995.

KULTŪRA

V

AUGSTĀKĀ IZGLĪTĪBA UN ZINĀTNISKAIS DARBS Jāns Lāss

Okupācijas varas izraisītos zaudējumus var iedalīt šādās kategorijās: cilvēku un materiālie zaudējumi (ēkas, aprīkojums utt.); ierobežotā zinātniskā darba brīvība; valsts uzspiesta neadekvāta organizatoriskā struktūra; vispārējie intelektuālās vides un zinātnisko sakaru ierobežojumi.

Vispostošākie bija tieši cilvēkresursu zaudējumi: saskaņā ar 1945.gada iedzīvotāju reģistra datiem Igaunijā bija par 83 ārstiem un 283 zinātnju maģistriem mazāk nekā 1940.gadā, kas nozīmē 57% ārstu un 64% maģistru zaudēšanu. 1941.gadā tika nogalināti 12 universitāšu pasniedzēji un zinātnieki, 3 Tartu Universitātes profesori vēlāk mira padomju cietumos, bet ducis lektoru bija deportēti. Vairāk nekā puse no Igaunijas zinātnju doktoriem un 2/3 no zinātnju maģistriem bija spiesti doties trimdā. Vācu okupācijas laikā tika nogalināti 9 universitāšu pasniedzēji, bet vairākus desmitus arestēja. Otrās padomju okupācijas pirmajos gados, 1944. - 1949.gadā, tika represēti vai ieslodzīti daudzi slaveni zinātnieki. 1950. – 1951.gadā, “buržuju nacionālistu iznīdēšanas un Rietumu pakalpiņu atmaskošanas un izolēšanas” kampaņas laikā ideoloģisku iemeslu dēļ tika represēti daudzi Zinātnju akadēmijas darbinieki un kopumā 125 lektori zaudēja darbu Igaunijas universitātēs.

Lielus un neatgūstamus zaudējumus izraisīja vērtīgu grāmatu un publikāciju iznīcināšana un ideoloģiskās cenzūras ieviešana. Igaunijas ekonomiskā un kultūras attīstība smagi cieta no pakļautības imperiālistiskās okupācijas varas iestādēm, no birokrātijas, neadekvātas nozīmības piešķiršanas atsevišķām jomām un pētījumu jomu ierobežošanas, kā arī no Igaunijas zinātnieku izolēšanas no pasaules zinātnieku aprindām.

1. ZINĀTNISKAIS DARBS UN AUGSTĀKĀ IZGLĪTĪBA PIRMS OKUPĀCIJAS

Igaunijas neatkarības miera laika 20 gados **Tartu Universitātē** (TU) diplomus ieguva 156 doktori un 441 maģistrs¹. 1934. – 1939.gadā palielinājās kvalificētā zinātniskā personāla skaits, zinātnes funkciju paplašināšanās un praktisko darbību diversifikācija sekmēja Igaunijas zinātnisko iestāžu specializēšanos dažādās zinātnes nozarēs.² 1940.gadā Igaunijā bija 544 profesionāli zinātniskie darbinieki (galvenokārt universitāšu pasniedzēji)l 1940.gada 1.janvārī TU bija 2789 studenti.

Tallinas Tehniskais institūts (TTI; kopš 19398.gada - **Tallinas Tehniskā universitāte** — TTU) tika dibināts 1936.gadā, tā pamatā bija TU Tehniskā fakultāte. Institūta Būvniecības, ķīmijas un mehānisko tehnoloģiju fakultātē strādāja 14 profesori un 6 asociētie profesori. 11 profesori un 3 asociētie profesori bija uzaicināti no TU. 1936. – 1940.gadā Tehnisko universitāti absolvēja 24 cilvēki, 1940.gadā TTU studēja 628 studenti.

Dabasresursu institūts tika nodibināts 1937.gadā – 10 fakultātes un 1939.gadā tajā bija 23 darbinieki un 66 locekļi.

Igaunijas Zinātnju akadēmija (IZA) tika nodibināta 1938.gadā.

1920. un 1930.gados valsts atbalstu saņēma arī lauksaimniecības institūtu, vecāko ministrijas zinātnisko iestāžu, priekšteči.

Šajā laikā zinātnisko procesu Igaunijā lielā mērā virzīja arī t.s. amatierzinātne, kas veidojās un attīstījās dažādās zinātniskajās aprindās un institūtos. Aptuvenais amatierzinātnieku skaits bija 700 cilvēki.

2. PIRMĀ PADOMJU OKUPĀCIJA

Okupācijas vara nekavējoties sāka būtiski reorganizēt augstākās izglītības iestāžu struktūru un darbību, sapludinot zinātnisko iestāžu un faktisko zinātnisko darbību ar Padomju Savienības jaunajiem ideoloģiskajiem plāniem un praksi.

Pirmais solis bija galveno pētniecības un augstākās izglītības centru (TU, TTU, IZA) darbības, struktūras un teorētiskās bāzes sovjetizācija un piemērošana padomju ideoloģijai. Tīrīšanas augstākās izglītības un zinātnes iestādēs sākās jau 1940.gada 21.jūnijā izveidotās t.s. Tautas demokrātiskās valdības darbības laikā. Pilnīga jebkura līmeņa augstākās izglītības un zinātnes attīstības pakļaušana padomju ideoloģijai palika viens no galvenajiem padomju varas iestāžu mērķiem. Viena laikus nemītējās cīņa pret okupācijas režīmu, mainījās tikai cīņas formas un saturs.

2.1. IGAUNIJAS ZINĀTŅU AKADEMIJA (IZA)

IZA tika likvidēta 1940.gada 17.jūlijā saskaņā ar likumdošanas aktu. Atzītākie, starptautiski pazīstamie igauņu zinātnieki tika izolēti no galvenajiem zinātnisko pētījumu jautājumiem. Lai gan likumdošanas aktā bija piebilde, ka „IZA likvidācija nav pret zinātni vērsta darbība”, bet ka „nepieciešams plašāka spektra zinātniskais darbs, izstrādājot atbilstošus plānus;” tas bija demagoģisks mēģinājums maskēt represīvu darbību.

1940.gadā IZA bija 13 biedri. Viņu liktenis: Pauls Kogermans (1891. - 1951.) tika arestēts 1941.gada jūnijā un nosūtīts uz ieslodzīto nometni Sibīrijā; Ludvigs Pūseps (1875. – 1942.) mira no kuņģa vēža Tartu 1942.gada oktobrī; Teodor Lipmā (1892. – 1943.) tika nogalināts padomju gaisa uzlidojumu laikā 1943.gada 27.janvārī; Hendriks Seps (1888. – 1943.) mira Latvijā 1943.gada 5.septembrī; Aleksandrs Paldroks (1871. – 1944.) mira Kuresārī 1944.gada 1.jūlijā. Pārējie Akadēmijas biedri – Hugo Kaho (1885. – 1946.), Edgars Kants (1902. –1978.), Oskars Lorits (1900. – 1961.), Julius Marks (1890. – 1959.), prezidents Karls Šlosmans (1885. – 1969.), Gustavs Suits (1883. – 1956.), Jiri Uluots (1890. – 1945.) un Ernsts Epiks (1893. – 1985.) aizbēga no Igaunijas 1943. – 1944.gadā un strādāja trimdā līdz mūža beigām. Daudzi no viņiem produktīvi strādāja pētniecībā vēl desmitiem gadu. **Otras padomju okupācijas sākumā Igaunijā nebija neviena IZA biedra.** Igaunijas vadošo zinātnieku un zinātnes organizatoriskā struktūra bija pilnīgi sagrauta. Pēc izlaišanas no cietuma tikai P. Kogermans, galvenais degslānekļa pētījumu teorētiķis un darbu organizētājs, turpināja darbu un bija 1946.gadā dibinātās IPSR Zinātņu Akadēmijas biedrs.

2.2. TARTU UNIVERSITĀTE (KOPŠ 1940.GADA 9.OKTOBRA: TARTU VALSTS UNIVERSITĀTE)

Johannesa Varesa „Tautas valdība” sāka TU reorganizēšanu jau 1940.gada vasarā. Rektors H. Kaho un dekāni bija spiesti atkāpties. Jaunieceļto amatpersonu viens no pirmajiem uzdevumiem bija pirmās lektoru politiskās tīrīšanas organizēšana.

Pāris dienas pēc t.s. Igaunijas Padomju Sociālistiskās Republikas Konstitūcijas pieņemšanas (1940.gada 25.augustā) Igaunijas izglītības iestāžu jauno vadītāju delegācija devās uz Maskavu, lai saņemtu norādījumus par universitāšu un zinātnisko organizāciju reorganizēšanu. Delegācijā bija Izglītības Tautas komisāra palīgi, TU rektors un TTU rektors. Delegāciju vadīja Hans Krüss. Igaunņu delegācijai bija daudzas ilgas tikšanās Vissavienības augstākās izglītības komitejā. Problemātisks jautājums bija vecāko kursu studentu studiju reorganizēšana. Delegācijas vadītājs H. Krüss izteica bažas, ka marksisma-ļeņinisma pamatu mācīšanas iespējām un kvalitāti, jo nebija atbilstošu pasniedzēju. Delegācija no Maskavas aizbrauca, saņemusi vēstuli, kurā IPSR Izglītības Tautas komisārs Nigols Andresens tika pilnvarots lemt jautājumus par Igaunijas PSR augstākās izglītības iestādēm Vissavienības augstākās izglītības komitejas kompetences ietvaros (šim pilnvarojumam bija jāpaliek spēkā vismaz vienu akadēmisko gadu).

10.septembrī vēstures profesors H. Krüss tika iecelts par rektoru. Universitātes vadošajos amatos iecēla Krievijas virzītos cilvēkus. Par rektora vietnieku studiju jautājumos iecēla no Ļeņingradas atbraukušo komunistu Kristjanu Kure, kas it kā esot bijis somu-ugru valodu speciālists. Viņam bija jābūt ideoloģiskajam universitātes līderim, t.i., jāīsteno sociāli-politiskā izglītība. Izmantojot speciālās pilnvaras, viņš vadīja universitātes boļševizāciju. Daudzi laikabiedri norāda uz viņa pretrunīgo personību un aprobežotību.

Universitāte atkal tika atvērta 1940.gada 30.septembrī, atklāšanas ceremonijā uzrunu teica Igaunijas Komunistiskā partijas otrais sekretārs Nikolajs Karotamms. Runā galvenā uzmanība tika veltīta partijas īstenotajai universitātes darba uzraudzībai un universitātes vissvarīgākajam uzdevumam – nodrošināt „politisko izglītību”.

1940.gada otrajā pusē no darba universitātē tika atlaisti daudzi augsti kvalificēti pasniedzēji. Viņu vietā nāca karjeristiski zinātnieki un skolotāji, kas bija pakļāvīgāki un ideoloģiski piemērotāki okupācijas varai. 1940.gada rudens semestra laikā vien vakantās vietas ieņēma 70 jauni lektori un zinātniskie darbinieki.³ Ņemot vērā, ka 1941.gada 15.aprīlī universitātē bija 385 lektori un zinātniskie darbinieki⁴, īsā laikā viena piektdaļa darbinieku bija nomainīta vai norīkota citos darbā.

1940.gada 30.septembrī sākās pirmais TU akadēmiskais studiju gads padomju okupācijā. Visas fakultātes tika pielāgotas jauniem plāniem un programmām. 1940.gada 9.oktobrī IPSR Tautas komisāru padome (TKP) ratificēja Universitātes pagaidu statūtus. Tā tika pārdēvēta par Tartu Valsts universitāti (TVU). Statūtos tika uzsvērti jaunie ideoloģiskie principi: „Universitātes mērķis ir izglītēt jaunākos zinātnes un tehnoloģiju sasniegumus apgūt spējīgus studentus, kas pārzina zinātnisko sociālismu, ir gatavi aizstāvēt mūsu padomju dzimteni un pilnībā ziedot sevi komunistiskās sabiedrības celšanai”.⁵

Saskaņā ar jaunajiem statūtiem universitātē bija 6 fakultātes. Universitātes valde tika aizstāta ar TVU

padomi: tajā līdzās rektora vietniekiem un dekāniem bija arī Komunistiskās partijas, arodbiedrības un komjaunatnes pārstāvji. TVU personāla daļai bija jānodrošina, ka universitātē nodarbinātie cilvēki atbilst ne tikai profesionālajām prasībām, bet arī "ideoloģiskajām un politiskajām prasībām"⁶

1940.gada 5.septembrī Universitātē tika izveidota Komunistiskās partijas organizācija. Tās galvenais uzdevums bija ideoloģiskais darbs un "cīņa pret reakcionāriem elementiem". Partijas nodaļu sanāksmju dienaskārtībā vienmēr bija "ideoloģiskais darbs" un "cīņa pret naidīgajiem buržuāziskajiem elementiem". 1940.gada otrajā pusē universitātes vadība sāka sadarboties ar IPSR Izglītības ministriju un ievērojami mainīja studentu sociālo sastāvu. 6.augustā izdotajā Izglītības ministrijas dekrētā bija norādīts, ka universitātei visupirms ir jāpieņem studenti no proletariāta, nabadzīgo zemnieku un darba inteliģences ģimenēm.⁷ Turklāt papildus dokumentiem par izglītību, vecumu, karadienestu un tautību studentiem bija jāiesniedz pašvaldības vai citas pārvaldes iestādes sagatavots dokuments par ģimenes sociālo stāvokli, aktivitātēm un finansiālo stāvokli pirms 1940.gada 21.jūnija. Pieteikušos studentus iztaujāja trīs cilvēku komisija: rektors, Igaunijas Komunistiskās partijas Centrālās komitejas pārstāvis un Arodbiedrību centrālās apvienības pārstāvis. Uz 1940.gada rudens semestri tika saņemti vairāk nekā 1000 pieteikumi. 1940.gada 1.oktobrī TU mācījās 3478 studenti, taču turpmāko sešu mēnešu laikā studentu skaits samazinājās līdz 1987 (pavasara semestra beigās).

1940.gada rudens semestrī darbs universitātē bija jāpamet vairākiem lektoriem, lielākoties sociālo zinātņu jomā. Vairākus zinātniekus un pasniedzējus arestēja un nosūtīja uz Krievijas ieslodzīto nometnēm.⁸

Pirmie no nežēlīgajām okupācijas varas represijām cieta sociālo un humanitāro zinātņu jomā strādājošie zinātnieki un pasniedzēji, kas bija saistīti ar ideoloģijas un nacionālās neatkarības jautājumiem: juristi, vēsturnieki, literatūrzinātnieki un mākslas vēsturnieki.

Salīdzinoši īsā laikā tika iznīcināta 20 neatkarības gadus TU un Eiropas līmenī izskolotā juristu profesoru paaudze.⁹ Pazīstamais igauņu jurists profesors Ilmars Rebane to raksturojis šādi: "Laikposms, kas sākās ar Igaunijas Republikas militāro okupāciju, izraisīja asiņainus notikumus Juridiskajā fakultātē. Vismaz četri cilvēki kļuva par stalinisma upuriem un zaudēja dzīvību: profesori Ants Pīps un Uno Lenders, galvenā asistenta p.i. Reins Eliassers un iespējams arī pasniedzējs Richards Rēgo, kurš pazuda pēc aresta 1941.gadā."¹⁰

Katru nedēļu IKPCK pārstāvji lasīja lekcijas par marksismu-ļeņinismu gan universitātes pasniedzējiem, gan citiem darbiniekiem.

1941.gadā bija pabeigts pirmais universitātes centrālais zinātniskās pētniecības plāns, kurā sevišķa prioritāte bija piešķirta padomju grāmatu tulkošanai no krievu valodas un to izmantošanai Igaunijas augstākās izglītības iestādēs.

Par spīti neatlaidīgajām universitātes ideoloģisko līderu pūlēm, patērētajam laikam un resursiem, smadzeņu skalošanai un ideoloģiskajai pāraudzībai nebija īpaši būtisku un fundamentālu panākumu. Tikai neliela daļa no pasniedzējiem patiesi atbalstīja okupācijas varas iestādes un padomju ideoloģiju. Iespējams, universitātes visaktīvākais komunistu bija H.Habermanns, kuru 1940.gadā iecēla par lektoru aizsardzības (t.i., IPSR Valsts drošības iestādes) priekšnieku un kas kļuva par lojālu okupācijas administrācijas kalpu.

TVU zaudēja vēl 12 lektorus masu deportācijās 1941.gada jūnijā. Salīdzinoši nelielo tīrīšanas apjomu var izskaidrot ar faktu, ka bolševiki vēl nebija pilnībā pārņēmuši universitāti un bez pieredzējušu pasniedzēju līdzdalības universitātes bolševizācija varētu būt apgrūtināta.

Ideoloģiskā inteliģences tīrīšana turpinājās līdz kara sākumam 1941.gada 22.jūlijā. Tikai nedaudzi universitātes darbinieki evakuējās uz Padomju Savienību.

Universitātes ēkas un īpašumi smagi cieta kaujās un okupācijas spēku apšaudēs, pametot Tartu 1941.gada jūlijā. Kopējie universitātes zaudējumi bija 22 ēkas, tajā skaitā 3 lekciju un pētniecības darbu ēkas un 3 dzīvojamās ēkas. Izpilddirektora A.Mita apkopotajos datos (1944.gada rudenī) norādīts, ka universitāte zaudējusi 19 ēkas. Ievērojami bija bojāta galvenā studiju ēka Aia (Vanemuise) ielā 46, observatorija, Botānikas institūts un Matemātikas institūts. Kopējais sagrauto vai ievērojami bojāto ēku apjoms bija vairāk nekā 80000 m³. Sākotnējos atjaunošanas darbos bija nepieciešami 12000 m² stikla.¹¹

Postošus zaudējumus cieta kultūras bagātības: tika iznīcinātas 135 privātās bibliotēkas, universitātes specializētās bibliotēkas, kā arī sadedzināti grāmatnīcu un izdevniecību grāmatu krājumi. Aplēses liecina, ka tika iznīcināti 465000 grāmatu.

2.3. TALLINAS TEHNISKĀ UNIVERSITĀTE

1940.gada sākumā TTU bija divas fakultātes: Celtniecības fakultāte un Ķīmijas un kalnrūpniecības fakultāte. Universitātē bija 600 studenti un 70-80 lektori.¹²

1940.gada 9. oktobrī tika pieņemti "IPSR Tallinas Tehniskās universitātes pagaidu darbības noteikumi". Tas kļuva par galveno TTU sovjetizācijas un ar to saistīto turpmāko darbību dokumentu. Tika izveidotas jaunas struktūrvienības – katedras. 1940.gada izveidoja Marksisma-ļeņinisma pamatu katedru, lai uzlabotu ideoloģiskā darba efektivitāti. Par tās vadītāju iecēla no Ļeņingradas atbraukošo komunistu A. Sipsakas. Universitātē sākās pasniedzēju politiskā izglītošana.

Saskaņā ar pieejamo informāciju kara sākumā 33 TTU pasniedzēji un 350 studenti devās uz Padomju Savienības aizmuguri, galvenokārt – piespiedu mobilizācijas rezultātā.

3. VĀCU OKUPĀCIJA

Arī vācu okupācija (1941. – 1944.) izraisīja ievērojamus zaudējumus pētniecībā, gāja bojā cilvēki un tika iznīcinātas lielas materiālās bagātības. Nacionāli noskaņotie zinātnieki bija spiesti saskarties ar daudzām politiskām, ideoloģiskām un filozofiskām dilemmām.

3.1. TARTU UNIVERSITĀTE

Pirmajos okupācijas mēnešos tika nogalināti 9 TU lektori, 4 no viņiem bija no Juridiskā fakultātes.¹³ Līdztekus bijušajiem represiju īstenotājiem un aktīvajiem padomju režīma atbalstītājiem (piemēram, iznīcināšanas bataljonu dalībniekiem) cilvēki tika nogalināti arī bez jebkāda acīmredzama iemesla. Saskaņā ar padomju administrācijas datiem pirmā kara gara laikā tika nogalināti vairāk nekā 40 universitātes lektori un studenti.¹⁴

1940.gada 18.jūlijā par universitātes pagaidu rektoru kļuva E. Kants, kurš dažas dienas vēlāk izdeva pavēles atlaist visus darbiniekus kad bija pieņemti pēc 1940.gada 21.jūnija, iznīcināt padomju literatūru un likvidēt padomju atribūtus universitātes apakšvienību nosaukumos.¹⁵

Universitātes nacionāli domājošie pasniedzēji un sabiedrība cerēja atvērt Igaunijas Nacionālo universitāti iespējami tuvinātā formā sākotnēji paredzētajam plānam. Taču 1941.gada beigās Berlīne paziņoja, ka Baltijas universitātes tiek slēgtas līdz uzvarai karā.¹⁶ Tām būtu jāturpinātu darbu tikai atsevišķās jomās, kam bija liela militārā nozīme. Nacionālās universitātes likvidāciju nācās atlikt neparedzēti ietilgušā kara dēļ, turklāt okupācijas spēki vēlējās sadarboties ar okupēto teritoriju jaunatni. Universitāte bija nepieciešama ārstu, veterinārārstu un agronomu izglītošanai, jo šīs profesijas bija svarīgas karojošai valstij.

1942.gada janvārī okupācijas vara atļāva atsākt Medicīnas fakultātes, Lauksaimniecības fakultātes un Veterinārās fakultātes darbu. Universitātes vadību vienpersoniski uzticēja rektoram bez jebkādām konsultatīvām iestādēm. TU pasniedzēji tika uzskatīti par Igaunijas pašpārvaldes valsts ierēdņiem. 1942.gada augustā atļauju atsākt darbu saņēma arī humanitāro zinātņu fakultātes, īstenojot īpašu karalaika studiju programmu. Studentiem, kas pieteicās studijām, gadu bija jāstrādā valsts iestādēs. Priekšroka tika dota jauniem vīriešiem, kas bija dienējuši vācu militārajos spēkos – viņus pieņēma bez eksāmeniem (t.s. augstākā izglītība kā balva par lojalitāti). 1942.gada oktobrī universitātē tika uzņemti 835 jauni studenti, no viņiem tikai 133 bija kārtojuši eksāmenus.¹⁷

Pētniecības darbam vācu okupācijas laikā bija zema prioritāte. 1943.gadā universitātē atvēra jaunu struktūrvienību – Antropoloģijas un rasu zinātnes institūtu, lai attīstītu un sekmētu rasu teoriju, kas atbilstu vietējās vides vajadzībām. 1943.gada 15.aprīlī, kad Vācija bija paziņojusi par totālās karadarbības sākšanu, sākās kampaņa, kurā Baltijas universitāšu sasniegumus izmantoja militāriem mērķiem. Studiju programmā bija tikai 18 militāri nozīmīgi priekšmeti (*A grupas priekšmeti*). No militārā un ekonomikas viedokļa mazāk būtisko priekšmetu vai pilnīgi nenozīmīgo fundamentālo pētījumu priekšmetu (*B, C un D grupas priekšmeti*) mācīšana tika pārtraukta, dažos gadījumos vienam pētniekam atļāva nelielā apjomā turpināt pētījumus. Universitātē, kurā bija ilgas un izcila līmeņa zinātnisko pētījumu tradīcijas, šāda pētniecības darba organizēšana un resursu plānošana izraisīja morālu un materiālu kaitējumu pasniedzējiem, zinātniskajiem darbiniekiem un palīgpersonālam.

1944.gada martā vācu okupācijas varas iestādes izlēma evakuēt universitāti uz Kēnigsbergu vai tās tuvumā. TU pasniedzēji vienbalsīgi iebilda pret šiem plāniem un vēlāk, par spīti okupācijas varai, organizēja efektīvu vietējo universitātes īpašuma aizsardzību un pārvietoja ievērojamu daļu no universitātei piederošā īpašuma un lietām uz slēptuvēm Tartu apkārtnē. Augusta otrajā pusē daudzus universitātes darbiniekus kopā ar daļu no visdārgākā aprīkojuma evakuēja uz Hāpsalu un Tallinu. Šīs saskaņotās pasniedzēju un darbinieku darbības novērsa pilnīgu pasniedzēju izklišanu un pilnīgu materiālo un tehnisko resursu zaudēšanu.

Laikā no 1942. līdz 1944.gadam kopā ar citiem emigrēja arī daudzi augsti kvalificēti igauņu pasniedzēji, profesori, zinātnieki, pieredzējuši zinātnisko pētījumu organizatori un augstākās izglītības iestāžu vadītāji (skat. arī nodaļu par cilvēku zaudējumiem).¹⁸ Pāri Baltijas jūrai bēga 110 universitātes lektori un vairāk nekā 100 mākslinieki, aktieri, mūziķi, rakstnieki un žurnālisti.¹⁹ Igaunija zaudēja lielāko daļu vadošo zinātnieku, kas cieta padomju represijās vai emigrēja uz Rietumiem, bēgot no jaunas okupācijas.²⁰

1944.gada augustā un septembrī, Tartu kauju laikā, universitāte zaudēja vēl 15 lekciju un administratīvās ēkas. Nelietojamas kļuva arī nesagrautās ēkas. Biroji un laboratorijas bija izlaupītas.

Kopējie zaudējumi tiek lēsti 40 miljonu rubļu apmērā.²¹ Saskaņā ar padomju datiem 1941.gada pavasara semestra karadarbības laikā tika nogalināti 57 universitātes darbinieki un studenti — vai nu kaujaslaukā vai vācu okupācijas un kolaboracionistu spēku veiktajās slepkavošanās.

3.2. TALLINAS TEHNISKĀ UNIVERSITĀTE

1941.gada 28.augustā vācu karavīru grupa ar spēku ieņēma TTU galveno ēku. Tika paņemti visi vērtīgo metālu priekšmeti, radot universitātei 112000 rubļu lielus zaudējumus.²²

1941.gada 12.septembrī rektora amatā iecēla prof. Robertu-Johannesu Livlenderu; drīz TTU tika pārdēvēta par *Igaunijas pašpārvaldes Tallinas Tehnisko Universitāti*. Par spīti lektoru centieniem universitātes darbu neizdevās atsākt līdz 1942.gada 1.februārim. Salīdzinot ar 1941.gada pavasara semestri, kad universitātē bija 110 pasniedzēji un 1258 studenti, tagad viņu skaits bija attiecīgi 64 un 428. Līdzās karadarbībai, skaitlisko samazinājumu izraisīja arī strukturālā reorganizācija — Ekonomikas fakultāte tika iekļauta Tartu Universitātē. Citu TTU struktūru izmaiņu nebija.²³

Nepietiekama finansējuma dēļ 1941./1942.gada studiju semestri bija ļoti īsi (katras ilga mazāk nekā trīs mēnešus; 1941.gada rudens semestris turpinājās arī 1942.gada sākumā).²⁴ 1942.gada rudenī tika uzņemti 110 jauni studenti, un kopējais studentu skaits sasniedza šī laika augstāko līmeni (1.decembrī studentu skaits bija 693). Nākamajā pavasarī bija 675 studenti, rudenī – 495, bet 1944.gada jūnija beigās – 499. Arī pasniedzēju skaits saglabājās salīdzinoši neliels (1942.gada rudens semestrī – 58, 1943.gada pavasarī – 62 un 1943.gada rudens semestrī – 58).

Universitātes darbs turpinājās ar lielām grūtībām. Lielākā daļa studenti paralēli studijām strādāja un piedalījās obligātajā malkas vākšanā. Lai gan 29 priekšmeti tika klasificēti kā militāri nozīmīgi, bet 22 priekšmeti – kā nozīmīgi no rekonstrukcijas darbu viedokļa, pētniecībai faktiski netika piešķirts finansējums.²⁵

Universitātes darbs tika pārtraukts 1944.gada 16.februārī, un tā palika slēgta līdz okupācijas laika beigām. Nacionāli domājošiem pasniedzējiem izdevās novērst universitātes īpašumu un darbinieku evakuāciju uz Vāciju.

Saskaņā ar padomju aplēsēm vācu okupācijas nodarītie materiālie zaudējumi TTU 1941. – 1944.gadā sasniedza 146679 rubļus.²⁶

4. OTRA PADOMJU OKUPĀCIJA

Igaunija kā daļa no vienotas impērijas, un tās stāvoklis ideoloģiskā un politiskā spiediena apstākļos. Padomju Savienībā ilgu laiku valdīja Staļina totalitārā sistēma, kas apspieda visas eiropēiskās civilizētās sabiedrības izpausmes un aizliedza jebkādas neatkarīgas sociālas institūcijas, kas varētu veidoties sabiedrības pašorganizācijas procesā. Padomju Savienības Komunistiskā partija (PSKP) pilnībā kontrolēja sabiedrību, izmantojot savu ekonomiskās politikas sistēmu, totalitāro ideoloģiju, iebiedēšanu un terora draudus. Viens no staļinisma pamatprincipiem – tiesību un militārā ideoloģija izveidoja drošu platformu pasaules un cilvēku mainīšanai, sasniedzot komunisma ideju triumfu. Staļina totalitārās pārvaldes sistēma un tās ideoloģija Padomju Savienībā pastāvēja līdz Staļina nāvei 1953.gadā. Pēc tam bija vērojamas zināmas izmaiņas.

1953.gadā par PSKP pirmo sekretāru kļuva Ņikita Hruščovs. 1956.gadā slēgtā PSKP 20.kongresa sēdē viņš runāja par nevēlamajām J.Staļina personības kulta sekām. Kongress nosodīja šo kultu. Tomēr 1957.gada jūnijā atsākās ideoloģiskās pretrunas ap Staļina personības kultu un valsts turpmāko attīstību, kad PSKP Centrālās komitejas plēnumā tika atmestoti biedri, kas iebilda galvenajam partijas virzienam. Turpmākajos gados notika atsevišķas ekonomiskās reformas un iestājās zināma veida ideoloģiskā liberalizācija — t.s. “Hruščova atkusnis”. Padomju republikas ieguva plašākas tiesības: īpaši nozīmīga 1957.gadā bija sabiedriski ekonomisko padomju veidošana. Tomēr komunisma celšanas plāni un politiskās tendences praktiski nemainījās.

Citas pārmaiņas padomju Savienības attīstības virzienā notika 1964.gadā, kad pie varas nāca Leonīds Brežņevs. Tika ieviesti jauni ideoloģiski ierobežojumi. 1970.gados arvien izteiktāka kļuva stagnācija un padziļinājās ekonomiskās problēmas. Lielie komunisma celtniecības plāni neatgriezeniski apstājās pusceļā uz visiem laikiem. Tika īstenota reakcionāra ideja par “vienotu padomju nāciju”, izraisot jaunu rusifikācijas vilni padomju republikās. Vēlāk L. Brežņeva ēra sāka dēvēt arī par stagnācijas laiku. Daudzi uzskata, ka visatbilstošākais nosaukums būtu poststaļinisms.

1985.gadā par Padomju Savienības līderi kļuva Mihails Gorbačovs. Viņš mēģināja sākt īsta sociālisma veidošanu, izmantojot t.s. reformu politiku, lai glābtu Padomju Savienību no sabrukšanas ar *perestroikas* palīdzību.

Kopš 1940.gada okupētās Igaunijas vadītāji konsekvēti bija pildījuši Padomju Savienības ideoloģisko centrālo iestāžu norādījumus un pavēles. Otrās padomju okupācijas sākumā saglabājās ilūzijas par ierobežotās Igaunijas autonomijas iespējamību. Taču 1947. – 1948.gadā Staļins aukstasinīgi īstenoja visas brutālā spēka darbības arī Igaunijā. Sākot ar 1949.gadu, vara arvien vairāk koncentrējās komunistu, partijas un valsts vadītāju rokās, kas igauņu vecākiem bija dzimuši Krievijā un kuru pasaules redzējums un ideoloģiskās nostādnēs bija veidojušās Staļina totalitārajā sistēmā. 1949.gadā cīņa par varu starp

Igaunijas Komunistiskās partijas līderiem kļuva īpaši asa. Izvērsās izteikts antagonisms. Igaunijas KP 8. plēnumā 1950.gada martā Krievijā dzimušie Igaunijas komunisti Ivana (Johannesa) Kebina vadībā guva pilnīgu uzvaru pār oponentiem. Turpmākajā tīrīšanā no partijas izslēdza ievērojamu skaitu vietējo komunistu. Sākās raganu medības zinātniskajās iestādēs un radošajās apvienībās; tika iznīcinātas neatkarības periodā izglabātās grāmatas. Varas iestādes pieņēma anonīmas vēstules un slepenas apsūdzības. Pēc Staļina režīma likvidēšanas Padomju Savienībā tā aktīvie ieviesēji un okupācijas spēku atbalstītāji saglabāja varu Igaunijā, zaudējot tikai salīdzinoši nenožīmīgus amatus. I. Kebins bija Igaunijas KP līderis no 1950. līdz 1978.gadam, un 1978. – 1983.gadā viņš ieņēma IPSR Augstākās Padomes prezidija priekšsēža amatu. 1978.gadā par Igaunijas KP pirmo sekretāru kļuva Karls Vaino, kurš bija dzimis Krievijā un dedzīgi īstenoja rusifikācijas politiku.

4.1. TARTU UNIVERSITĀTE

Komunistiskā partija un tās nodaļa TVU sāka pārveidot universitāti par padomju iestādi. 194.gada 17.novembrī okupācijas varas iestādes ideoloģisku iemeslu dēļ steidzīgi atvēra Tartu Valsts universitāti. Universitāte turpināja darbu saskaņā ar 1940/1941.gada programmu. Studentu skaits bija 1455, 543 no viņiem bija uzņemti pirmajā kursā.

TVU partijas nodaļā bija trīs biedri; tā darbību sāka 25.oktobrī. 1945.gada pavasarī tajā bija 11 biedri un 3 kandidāti. Desmitiem gadu partijas organizācija un tās vadītāji galvenokārt rūpējās tikai par ideoloģisko izglītību, nodaļas protežē iecelšanu universitātes vadošajos amatos un ideoloģiski nepiemēroto pasniedzēju un zinātnieku izraidīšanu. Turklāt universitātes vadošie darbinieki nebūt nebija brīvi un neatkarīgi personāla atlases jomā.

Lai kontrolētu vadošos darbiniekus un uzraudzītu iecelšanu pat nenožīmīgos amatos, Padomju Savienībā eksistēja PSK CK pakļautībā esošas **Vissavienības nomenklatūras** iestādes; par katru amatpersonu tika veidoti personiskie dosjē ar detalizētu informāciju. Šai nomenklatūrai bija divi līmeņi: Vissavienības (PSKP CK) un republikas (IKP CK) līmenis. Nomenklatūras iestāžu skaits nemitīgi palielinājās, arī TVU. Nomenklatūrā iekļāva arī daudzus katedru vadītājus, palielinājās nomenklatūras rezervistu skaits. Detalizēta informācija par katru no šiem cilvēkiem bija jāiesniedz IKP CK.²⁷

Jaunās prasības ievērojami ierobežoja TVU un citu augstākās izglītības iestāžu rīcības brīvību personāla atlasē un akadēmisko vakancu aizpildīšanā. Komunistiskā partija arvien skrupulozāk kontrolēja katru izmaiņu universitātes personālā, iecelšana amatā vairs nebija atkarīga no talanta un kompetences, bet lielā mērā no ideoloģiskās lojalitātes un sociālās izcelsmes.

1947. – 1953.gadā ideoloģiskajā frontē joprojām arvien pieaugoša problēma bija t.s. buržuāzisko nacionālistu atmaskošana un iznīcināšana. Lai gan netika sniegtas konkrētas šo cilvēku pazīmes, šī ideja tika aktīvi realizēta gandrīz katrā ideoloģiskajā līmenī.

Līdztekus TVU komunistiem „buržuāziskos nacionālistus” medīja arī IPSR Izglītības ministrija. Ministra vietnieks H. Marans nosūtīja konfidenciālu vēstuli (1947.gada 10.februārī) IKP CK sekretāram par vairāku TVU pasniedzēju „ideoloģisko atmaskošānu” un uzraudzīšanu. Piemēram, vēstulē norādīts, ka Ģeogrāfijas fakultātes asoc.prof. Jakobs Kents ir „...ne vien naidīgs elements, bet arī nepiemērots ieņemtajam atbildīgajam amatam”; literatūrvēstures asoc. prof. Villems Altoa „... izplata buržuāzisko nacionālistu atziņas un, ņemot vērā viņa iepriekšējās darbības un publicētos darbus, (...) viņš nav piemērots tiešam darbam ar augstākās izglītības iestādes studentiem tik nozīmīgā jomā kā literatūras vēsture”; Padomju Savienības vēstures asoc.prof. Jāns Konks „... ir izdevis grāmatas okupācijas laikā. (...) Šīs grāmatas tika izslēgtas no aprites neatbilstības dēļ. Tomēr universitātes vadība uzskata par iespējamu pieņemt darbā šo grāmatu autoru...”²⁸

H. Marana vēstule nepalika nepamanīta. Karotamms saviem padotajiem strikti norādīja: „Ja fakti apstiprinās, šie buržuāziskie nacionālisti jāaizvāc no universitātes.”²⁹

Viens no pasniedzēju ideoloģiskās ietekmēšanas veidiem bija obligātās vakara lekcijas marksismā-lenīnismā pasniedzējiem un darbiniekiem. Tomēr arī pēc šiem plašajiem pasākumiem partijas birojs atkal un atkal konstatēja, ka universitātes darbiniekiem nav pietiekami internacionālu un komunistisku uzskatu.

1950.gada 20. maijā pēc IKP 8.plēnuma TVU partijas birojs atkal apsprieda situāciju personāla jomā.³⁰ Birojs izlēma, ka personāla ideoloģiskās neviendabības dēļ ir jāveic attiecīgi pasākumi, kas ietvēra dekānu, katedru vadītāju un profesoru atlaišanu vai pārceļšanu, kā arī asociēto profesoru atstādināšanu no izglītības darba un darba atteikumu daudziem pasniedzējiem. „Mēri” tika plānoti pret 7 fakultāšu 46 pasniedzējiem un darbiniekiem.³¹

TVU kadru daļas vadītāja 1951.gada janvāra ziņojumā IKP CK Propagandas un aģitācijas departamenta priekšniekam norādīti 16 bijušie universitātes darbinieki: 3 profesori, 5 asoc. profesori, 4 vecākie lektori un vairāki militārās apmācības pasniedzēji.

Pēc daudzu pasniedzēju atlaišanas pienāca arī rektora kārta. Universitātes partijas biroja sanāksmē 1951.gada 13.martā tika apspriests rektora vietnieka zinātnes jautājumos Eduarda Martinsona kritiskie izteikumi par universitātes vadību. „Kritiskajā diskusijā” atklājās skaidri naidīga nostāja pret rektoru Alfredu Kortu. Turklāt partijas biroja sekretārs norādīja: „Kas attiecas uz krievu valodu kā zinātniskās padomes darba valodu, es domāju, ka tā ir laba ideja un ka nevienam nebūs iebildumu.”³³ 1951.gadā

universitāte bija tikai soļa attālumā līdz pilnīgai rusifikācijai, ko bija izraisījis padomju režīms.

A. Korts tika atstādināts no amata 8.jūnijā, nekavējoties ieceļot jaunu rektoru. Aptuveni gada laikā 76 pasniedzējus un vairāk nekā 120 darbiniekus atlaida no darba vai piespieda pamest TVU.³⁴

Jaunā rektora meklēšana ārpus Lgaunijas bija notikusi jau ilgu laiku. 1950.gada sākumā tika pieņemts lēmums izvēlēties igauņu fiziķi F.Klementu, kurš strādāja Ļeņingradas universitātē. Pēc ilgas saskaņošanas šo kandidatūru apstiprināja PSRS Augstākās izglītības ministrija un PSKP CK politbirojs (!). Tas parāda, cik nozīmīgs bija kļuvis universitātes rektora amats.³⁵

Pirmās darba nedēļas beigās IKP CK paziņoja F.Klementam, ka viņam obligāti jāierodas Lgaunijas Zinātņu Akadēmijas kopsapulcē, jo tiek virzīta viņa kandidatūra uzņemšanai IZA. Tie bija pārsteidzoši jaunumi pat pašam Klementam. Šis piemērs raksturo, kā 1951.gadā notika IPSR Zinātņu Akadēmijas biedru ievēlēšana.³⁶

Rektors F. Klements sāka mērķtiecīgu padomju universitāšu sistēmas ieviešanu. Universitātes komunistu atklātajā sanāksmē 1952.gada 15.februārī tika norādīts uz daudzām nepilnībām universitātes darbībā. Liels uzsvars tika likts uz argumentu, ka zinātnē nenotiek aktīva cīņa pret nacionālās ideoloģijas elementiem. Vēl vairāk, agresīvās buržuāzisko nacionālistu idejas jautājumos, kas skar Lgaunijas vēsturē, uzskatāmas par pilnīgi nepieņemām.³⁷

1952.gadā arī IKP CK sekretārs I. Kebins aktīvi meklēja un vervēja pasniedzējus no Maskavas un Lgaunijas, lai iesaistītu viņus Lgaunijas augstākās izglītības iestādēs. 1952.gada 17.janvāra vēstulē viņš vērsās pie PSRS Augstākās izglītības ministra V. Stoletova ar lūgumu nosūtīt uz Lgaunijas universitātēm profesorus lekciju kursu nolasīšanai vai pastāvīgā darbā. Īpašu interesi partijas līderis izrādīja par kursu „Mičuriniešu bioloģijas dialektika”. Ministrs V. Stoletovs solīja izpildīt pieprasījumu „cik ātri iespējams”, lai Lgaunijas universitātēs strādātu augsti kvalificēti zinātnieki.³⁸

1953.gads Padomju Savienībā bija lielu pārmaiņu laiks: marta sākumā nomira J.Stalīns. Pirmajā gada pusē vēl dominēja Staļina pielūgsmes atbalsis – lielā līdera kults, asi kritizējot pasniedzējus, kas nespēja izprast un skaidrot Staļina “zinātnisko darbu” nozīmību un izcilību.

1950.gadu vidū sākās jauns posms augstākās izglītības un zinātņu attīstībā. „Ideoloģiskā un politiskā izglītošana”, kā arī studentu pasaules redzējuma koriģēšana kļuva par universitāšu sociālo zinātņu katedru, it īpaši Marksisma-ļeņinisma, vēlāk – PSKP vēstures katedras un Zinātniskā komunisma katedras – pienākumu.

Pirmā TVU sociālo zinātņu katedra bija Marksisma-ļeņinisma katedra, kas darbu sāka 1944.gada rudenī, vēlāk to pārdēvējot par **PSKP vēstures katedru**. Pirmajā gadā katedrā bija tikai divi lektori. Nākamajā akadēmiskajā gadā katedrā bija jau septiņi lektori. 1980./1981.gadā katedrā bija 15 lektori – viens zinātņu doktors un 14 zinātņu kandidāti. I un II kursa studiju programmā PSKP vēsturei tika atvēlētas 120-170 lekciju stundas.

TVU Zinātniskā komunisma katedra tika izveidota 1964.gadā.

5. un 6.studiju gadā tika pasniegts 80 stundu zinātniskā komunisma kurss, kura noslēgumā bija jāliek valsts eksāmens pirms augstskolas beigšanas.

1980./1981.gadā katedrā bija astoņi lektori, kas sadarbojās “zinātniskā komunisma darbu apkopojumu” un citu ideoloģisko materiālu publicēšanā.

TVU IKP organizācija darbu sāka 1944.gada 25.oktobrī. Tajā laikā universitātē bija trīs komunisti: Hans Krūss, Karls Taevands, Lidija Rots. 1980.gadā organizācijā bija 600 partijas biedru un 43 biedra kandidāti.

Desmitiem gadu universitātes Komunistiskās partijas galvenais mērķis, kā minēts jau iepriekš, bija „stiprināt ideoloģisko cīņu, visupirms cīņu pret buržuāziskā nacionālisma izpausmēm.”

Universitātes partijas organizācijas birojs bija galvenā komunisma nomenklatūras biedru ideoloģiskās un politiskās lojalitātes pārbaude. Veiksme šajā birojā atvēra durvis jaunām karjeras iespējām zinātnē un politikā. Universitātes partijas organizācijas vadītāju parasti izvēlējās no universitātes komunistiem.

Laika gaitā šajā amatā pabija daudzi: Lidija Rots, Arkādi Uibo, Augusts Premets, Pāvels Kalju, Andrejs Vills, Arnolds Kērna, Jenni Ananjeva, Vsevolods Arhangeliskis, Līna Stepanova, Johannes Kalīts, Endels Lāsiks, Endels Silks, Antīdea Metsa, Uno Polisinski, Lembits Raids, Edgars Salumā, Vilmars Rūss, Kalevs Kogers, Jāns Reimands, Advīgs Kiris, Pauls Kenkmanns u.c. Liels skaits pasniedzēju un administratīvā personāla bija partijas biroja vai komitejas biedri. Viņi visi zināmā mērā ir atbildīgi par universitātes sovjetizāciju, ciešu sadarbību ar okupācijas varas iestādēm un Lgaunijas suverenitātes graušānu.

4.2. TALLINAS TEHNISKĀ UNIVERSITĀTE (1944. –1989.: TALLINAS POLITEHNISKAIS INSTITŪTS (TPI))

Pirmā lektoru tikšanās jaunā direktora Albrehta Altmā vadībā notika 1944.gada 27.septembrī. Lekcijas sākās 15.novembrī. Gada beigās universitātē bija 941 students (februārī – 499). Novembra beigās universitātē strādāja 86 lektori, to skaitā 32 profesori un asociētie profesori, 5 vecākie lektori, 3 skolotāji un 46 asistenti (februārī darbinieku skaits bija 66). TPI bija tikai 3 komunisti. Partijas nodaļas galvenā uzmanība bija pievērsta „TPI pārveidošanai par padomju tehnisko universitāti”, uzlabojot

izglītības „ideoloģisko un politisko” līmeni, slāpējot „igaunu nacionālistu” ietekmi un uzņemot jaunus biedrus. Pirmajos pēckara gados detalizētus norādījumus vairākkārt deva KP pirmais sekretārs N. Karotamms.³⁹

1945.gada 9.februārī IPSR SPK un IKP CK pieņēma noteikumus „Par IPSR augstākās izglītības iestāžu darba uzlabošanu”. Visām universitātēm un to apakšstrukturām tika uzdots stingri uzraudzīt, lai visas lekcijas un semināri „atbilstu jaunākajiem sasniegumiem mūsdienu progresīvajām zinātnēm” un, it sevišķi, lai lekcijas un semināri būtu „ideoloģiski pareizi un atbilstu marksisma-ļeņinisma teorijai kā visas progresīvās zinātnes metodoloģiskai bāzei”, kas kalpo darbaļaudīm un kurā nav liekulības un ideālistiskas aprobežotības”.⁴⁰

1947.gadā kļuva acīmredzama TPI partijas nodaļas naidīgā attieksme pret “zināmu” pasniedzēju uzskatiem un lekciju pierakstiem. 24.jūnija slēgtās sanāksmes protokolā norādīti profesori, kas ignorējuši PSRS sasniegumus un klanījušies Rietumeiropai. Tie bija Pauls Kogermans, Otomars Madisons, Leo Jirgensons, Arnold Humals ...⁴¹ Tā paša gada oktobrī TPI tika sāktas vakara lekcijas t.s. Igaunijas KP vakara universitātē. Pāris gadu laikā Komunistiskās partijas kursus bija beiguši visi pasniedzēji.

Arvien pieaugošās ideoloģiskās cīņas kontekstā negaidīts pavērsiens notika novērtējumā par norisēm TPI vīru kora koncertturnejā uz Tartu un Rīgu 1948.gadā. Korim dziedot „Gaudeamus” un vienā rindā staigājot pa Rīgas ielām, tika izdarīti tālejoši secinājumi Rīgā, Maskavā, Tallinā un institūta parijas birojā. TPI partijas biroja sēdē tika lemts, ka: „1. Cīņai pret buržuāziskajiem nacionālistiem un studentu korporācijām jāklūst agresīvākai gan attiecībā uz visiem institūta darbiniekiem, gan studentiem. Šajā cīņā jāmobilizē visas sabiedriskās organizācijas, administrācija un partijas šūnas.”⁴²

TPI partijas organizācijas 1948.gada 15.oktobra slēgtās kopsapulces lēmumā pirms IKO 5.kongresa lasām, ka partijas organizācijas virsvadībā „...institūta vadība iztīrīta no cilvēkiem, kas nespēja nodrošināt pareizu padomju izglītību un kas ideoloģiski un politiski bija sveši padomju sabiedrībai (prof. Verks, asoc. prof. Oengo, asistents Hellams)”, un ka „ir iecelts jauns direktors un direktora vietnieks (...)”.⁴³ Cits „pozitīvs” sasniegums bija fakts, ka „1947./1948.gadā vien no institūta bija izslēgti 30 sabiedriski neiederīgi studenti.”⁴⁴

„Ideoloģiskās” un sociālās izcelsmes izraisītās represijas uzsāka apgriezienus pēc IKP CK 8.plēnuma 1950.gada martā. TPI partijas organizācija ar tās 51 biedru vairāk nekā septiņas stundas ilgā sēdē apsprieda ar personālu saistītus jautājumus un uzklauzīja ziņojumu par 8.plēnuma rezultātiem. Pieņemtie lēmumi: „Erits, Voldemārs — izslēgt no partijas ar neatbilstību... (...). Lukass, Jāns Marka dēls — izslēgt no partijas... (...). Mullass, Olavs Jiri dēls — izslēgt no partijas... (...)”. Pēdējos divus izslēdza, jo „...Lukas un Mullas bija arestējuši drošības dienesti...”⁴⁵ Kopsapulcē nolasītajos ziņojumos daudzi pasniedzēji tika raksturoti kā „neatbilstoši” un „kaitīgi”, pieprasot viņu izslēgšanu no institūta. 1940.gadu beigās un 1950.gadu sākumā darbu institūtā zaudēja daudzi atzīti pasniedzēji. Tika atlaisti prof. J. Karks un prof. O. Madisons, augstākās tehniskās izglītības aizsācējs Igaunijā; prof. H.-R. Verkuu atlaida un arestēja, bet 1951.gadā viņu atzina par vainīgu pretpadomju aģitācijā. 1950.gadā arestēja militārās apmācības pasniedzējus O. Mullas un J. Lukasu. J. Lukass mira ieslodzīto nometnē 1953.gadā.

TPI partijas organizācijas īstenotās represijas 1945. – 1951.gadā ievērojami kavēja institūta darbību un tā zinātniskās aktivitātes, kā arī ierobežoja daudzu cilvēku izaugsmes iespējas.

Kā minēts iepriekš, sākot ar 1950.gadu vidusposmu, t.s. ideoloģiski-politisko darbu un ideoloģisko izglītošanu arvien vairāk veica šīs jomas speciālisti.

Sociālo zinātņu fakultāte pārvērtās komunisma ideju propagandas, ideoloģiskās izglītošanas un uzraudzības fakultātē. Kopš 1945.gada sākuma institūtā darbojas divas attiecīgas katedras: 1) Marksisma-ļeņinisma pamatu katedra un 2) Politekonomikas katedra. 1961./1962.akadēmiskajā gadā Marksisma-ļeņinisma pamatus un politekonomiku mācīja jau trīs katedras: par atsevišķu katedru pārveidotā filosofijas katedra, PSKP vēstures katedra un Politekonomikas katedra.

1963.gadā TPI steigā tika izveidota vēl viena galvenā ideoloģiskās izglītības katedra – Zinātniskā komunisma katedra, lai īstenotu PSKP jūnija plēnumā pieņemtos lēmumus par ideoloģisko darbu. Turpmākajos 30 gados šīs četras katedras mācīja, ieviesa un propagandēja komunisma ideoloģijas principus. Tās bija atbildīgas arī par studentu viedokļu un centienu uzraudzību un kontroli, kā arī, zināmā mērā, par komunisma ideoloģijas attīstības reģionālo īpatnību vispārināšanu un to ietveršanu „vispārējā teorijā”. Turpinājumā sniegta detalizētāks izklāsts par šo katedru darbību un radīto kaitējumu.

TPI PSKP vēstures katedra: „Veltīsim visas mūsu enerģiju studentu komunistiskajai audzināšanai”. PSKP vēsture tika ieviesta kā obligāts priekšmets jau kopš paša okupācijas sākuma. Atsevišķa katedra, kas specializējās tikai PSKP vēsturē, darbu sāka 1961./1962.gadā.

Desmitiem gadu katedras vadošie darbinieki publicēja t.s. zinātnisko darbus un disertācijas, kas bija klaji naidīgas Igaunijas Republikai un Igaunijas neatkarībai, izkropļojot patiesos faktus un vēsturisko notikumu saistības. Piemēram, Adolfa Pesa, Marksisma-ļeņinisma katedras vadītāja 1949. – 1954.gadā, darba tēma bija „Igaunijas Komunistiskā partija — proletariāta iedvesmotāja un vadītāja 1918. – 1920.gada cīņās pret ārvalstu iebrucējiem un to atbalstītājiem – Igaunijas buržuāziskajiem nacionālistiem”. Šāda satura un attieksmes darbi bija raksturīgi katedras pasniedzējiem četrdesmit gadus. 1962. – 1964.gadā PSKP vēstures katedru vadīja A. Pess, kas pirms tam no 1956. līdz 1960.gadam bija IKP CK Partijas vēstures institūta direktors. 1964. – 1967.gadā katedras vadītāja pienākumus pildīja Ilo Taigro. 1967. – 1977.gadā vadītājs bija Edgars Matisens, bet 1977. – 1985. gadā - Mati Grafs.

1985.gadā katedrā strādāja 15 lektori, to skaitā 3 zinātņu doktori un 12 zinātņu kandidāti. PSKP vēsture 120 stundu apjomā bija obligāts studiju priekšmets visiem tehnisko jomu studentiem, bet 170 stundu apjomā – visiem Ekonomikas fakultātes studentiem. 1985.gadā, kad institūtā studēja 9609 studenti, aptuveni 260000 akadēmisko stundu tika iztērēti obligātajā pseidozinātnes – PSKP vēstures – studēšanā. 10 gados tie jau ir vairāk nekā 2,6 miljoni stundu, kas nozīmē milzīgus sabiedriska līmeņa materiālos zaudējumus.

Zinātniskā komunisma katedra: „Visaptverošas zināšanas par komunisma sociālās iekārtas attīstību un proletariāta diktatūras nodibināšanas iespējām.” Katedra tika izveidota 1963./1964.gada sākumā. Par tās vadītāju iecēla vēstures zinātņu kandidātu Borisu Tammu. 1974. – 1984.gadā vadītāja bija Klāra Hallika, pēc tam - Jusefs Livšits.

Jaunais priekšmets tika mācīts visiem TPI studentiem 70 stundu apjomā. „Zinātniskā” komunisma pasniedzēji un eksaminētāji varēja īstenot studentu ideoloģisko kontroli, jo studentiem gadā bija jāvelta aptuveni 150000 stundu, apmeklējot lekcijas par komunismu un gatavojoties eksāmeniem...

Sākot ar 1974./1975. gadu, jebkuras jomas studentiem bija jānoliek obligātais valsts eksāmens zinātniskajā komunismā, jo tā bija noteikušas okupācijas varas iestādes.

TPI Zinātniskā komunisma katedra 1989.gadā tika pārveidota par Politikas zinātnes katedru.

TPI ideoloģisko struktūru – Komunistiskās partijas un TPI Komjaunatnes – attīstība un funkciju maiņa. 1944.gada vēlā rudenī institūtā bija 3 komunisti. 1945.gada decembrī partijas organizācijā bija jau 14 biedri un 4 biedra kandidāti. Turpmākajos gados turpinājās salīdzinoši straujš komunistu skaita pieaugums. Komunisti sāka dekanātu un katedru darba apspriešanu un kontrolēšanu, piemērotu cilvēku iecelšanu amatos, pētnieku un asociēto profesoru iecelšanu, obligāto rekomendācijas vēstuļu sagatavošanu par cilvēkiem, kurus bija paredzēts nosūtīt uz ārzemēm, studentu izglītošanu ideoloģiskos un politiskos jautājumos utt. TPI partijas organizācija un tās vadītāji pāris gados kļuva par galvenajiem lēmējiem pilnīgas institūta iekšējās ideoloģiskās kontroles jomā, institūta ekonomiskajos un organizatoriskajos jautājumos. 1950.gadā institūtā bija 58 partijas biedri; 1960.gadā – 102; 1970.gadā – 296; 1980.gadā – 417; 1985.gadā – 472.⁴⁶ (1986.gadā TPI bija vairāk nekā 2100 darbinieku un vairāk nekā 9000 studentu).

Okupācijas laikā mainījās TPI Komunistiskās partijas nodaļas funkcijas un aktivitātes. Pirmajos desmit gados (1945. – 1955.) galvenā uzmanība tika veltīta ideoloģiskai cīņai pret pasniedzējiem un studentiem ar „nacionālistisku audzināšanu” un eiropieši noskaņotajiem cilvēkiem, atmaskojos viņus un „līdz saknēm iznīcinot buržuāzisko nacionālismu un klanīšanos Rietumiem”, citiem vārdiem sakot – institūta veidošanai par zinātnisku un izglītības iestādi kā „īstu padomju kultūras centru”.

1973.gada beigās 39% no pasniedzējiem bija komunisti. Gandrīz visi sociālo zinātņu katedru pasniedzēji bija Komunistiskās partijas biedri. Desmitiem gadu komunisti vadīja TPI partijas organizāciju vai bija tās valdē. Nosauksim tikai dažus partijas biroja un komitejas biedrus, ko paši komunisti sauca par piemēru citiem.

1944. – 1952.gadā vadošie komunisti bija Ludvigs Kalmans un Augusts Sipsakas, Ludvigs Šmidts, Aleksejs Tsegakovs, Ferdinands Eisens, Ervins Kangurs, G. Radionovs, Adolfs Pess, A. Palms un Alberts Korsmiks. 1950.gadu otrajā pusē biroja sekretāra amatā ilgāku laiku bija Augusts Klements. 1960.gados jaunie komunistu līderi bija Agu Āma, Karls Alliks, Vsevolods Arhangeliskis, Bernhards Hīre, Sergejs Dokelins, Ivo Soidra, Erihs Keperis, Vladimirs Kozlovs, Endels Ūss, Ollegs Bussels, Hugo Tīsmus, Voldemārs Māsiķs. 1970.gados viņu pēdās gāja Ādu Talts, Heli Jonase, E. Kogermans, Mihkels Pikners, Olga Pedera, Uljas Tamms, Linda Vambola, Gabriels Hazaks, Igors Mihelsons, Reins Otseps, H. Herms, Mati Grafs, Raivo Vihvelins un daudzi citi. 1980.gados TPI partijas komitejā bija jau 20 biedru. Jaunie Komunistiskās partijas aktīvistu grupas dalībnieki bija, piemēram, Andress Kēvalliks, Leili Meldre, Eduards Sauls, Vladimirs Tatrokovs.

1945.gada sākumā TPI bija ap 1000 studentu. No viņiem 4 bija komjaunatnē, 1950.gadā – 365; 1960.gadā – 887; 1970.gadā – 3572, 1980.gadā – 4966.⁴⁷ Viens no galvenajiem komjaunatnes pienākumiem bija jebkurā iespējamā veidā palīdzēt Komunistiskās partijas politikas īstenošanā un lēmumu praktiskajā realizēšanā. Ievērojamu daļu no šīs organizācijas darbībām veidoja studentu pasaules uzskatu un ideoloģiski politisko ideju pārbaude un regulēšana atbilstoši noteiktajiem modeļiem.

4.3. IPSR ZINĀTŅU AKADĒMIJA

IPSR Zinātņu Akadēmija (ZA) tika izveidota 1946.gadā, un salīdzinoši īsā laikā tā apvienoja visus Igaunijas zinātniekus, kas atbilda tā laika striktajām prasībām par šķirisko izcelsmi un ideoloģiju. Pirmā IPSR ZA kopsapulce notika 1946.gada 5.aprīlī, piedaloties tās 14 biedriem (zinātņu doktori un 10 korespondētājocekļi). Par prezidentu ievēlēja Hansu Krūsu. Gada otrajā pusē ZA bija pakļautas 10 zinātniskās iestādes ar 360 darbiniekiem (160 no viņiem bija pētnieki). Līdz 1947.gada beigām ZA bija 4 departamenti, 12 institūti un 3 zinātniskās biedrības. Kopējais darba vietu skaits bija 862, no tām aizpildītas bija 745 darba vietas.

Pirmā ZA zinātniskā sesija notika 1947.gada aprīlī: tajā tika apspriesta Akadēmijas darbība,

pētījumu tematika un zinātniskās izpētes sākotnējie rezultāti. Sesijas laikā ZA vadība demonstrēja savu lojalitāti Komunistiskajai partijai un okupācijas varas iestādēm, vēstot arī par pazemīgu pakļāvību arī pašam J.Staļinam – „...lielajam mūsu laikmeta zinātniekam”.⁴⁸ Pētījumi Igaunijas ekonomikā un kultūrā, ko paredzēja sesija, neturpinājās ilgi. Jaunais ideoloģisko represiju politikas vilnis pret zinātniekiem pēc 1949.gada masu deportācijām sekmēja ideoloģisko antagonismu starp inteliģenci un politiskajiem līderiem. Igaunijas Komunistiskās partijas (IKP) ideoloģiskie līderi atkal centīgi medīja un izskauda „buržuāziskos nacionālistus”.

IKP CK biroja 1950.gada 28.janvāra sanāksmē tika apspriests ZA Sociālo zinātņu departamenta darbs. IKP ideoloģiskais vadītājs I. Kebins izteica nicinošus komentārus par ZA un tās vadības veikumu: „Mēs iesaistījāmies ZA darbā, jo Zinātņu Akadēmijai jau kopš paša sākuma raksturīga nekam nederīga politika, kas ZA izpaužas skaidrāk nekā jebkur citur. Iemesls meklējams Krūsa uzskatos, ka zinātne pieder buržuāziskai inteliģencei un ka proletariāta partijai tajā nav nekādas teikšanas. Citi domā, ka cilvēku uzaicināšana no Padomju Savienība, tajā skaitā to cilvēku uzaicināšana, kam ir igauņu izcelsme, izraisīs igauņu kultūras un zinātnes sabrukumu 10-15 gados. Šo viedokli izteica Andresens, līdzīgi ir izteicies arī Krūss. (...) 25 % no ZA darbiniekiem ir buržuāziskas saknes. Zinātņu Akadēmijā ir daudz biedru, kas nekad neklūs par padomju zinātniekiem. (...) Krūsa kadru politika nonāk konfrontācijā ar partiju. (...) „Augšējais ešelons” stingri turas pie saviem krēsliem un neļauj partijas atbalstītajai zinātnei iet pie tautas.” Uzrunas nobeigumā Kebins teica: „...Es pievienojos rezolūcijai — Krūsu nepieciešams izslēgt no partijas.”⁴⁹

18.martā, neilgi pirms 8.plēnuma, Krūsu izslēdza no partijas. Tā paša gada aprīlī viņu pasludināja par aizliegtu autoru, izslēdza arī no ZA (šis lēmums guva dedzīgu atbalstu ZA kopsapulcē) un oktobrī arestēja.

1950.gadā par IPSR ZA prezidentu kļuva Johans Eihfelds, bet 1952.gada sākumā par viceprezidentu iecēla Gustavu Nānu. Viņi abi bija dzimuši Krievijā, ieguvuši padomju izglītību un darba pieredzi. Viņiem bija atbilstoši uzskati par Akadēmijas tīrīšanu un turpmākā darba virzību.

1951. un 1952.gadā IKP CK sekretāri personīgi uzraudzīja un ideoloģiski pārbaudīja Akadēmijas pētījumus, ziņojumus un sanāksmju materiālus. 1951.gada beigās Akadēmijā jau bija samērā daudz t.s. „slēgto” jeb slepeno tēmu. CK partijas sekretāri pieprasīja iespēju iepazīties ar Akadēmijas darbu anotācijām un ziņojumiem, iekļaujot arī autoru raksturojumus... Zinātniskajiem darbiniekiem tas nozīmēja jaunas problēmas un nemitīgu neziņu par rītdienu.

1952.gadā atsākās jauni ideoloģiski uzbrukumi „buržuāziskajiem nacionālistiem”, aizstājot daudzus Akadēmijas darbiniekus. IKP 4.kongresā 1952.gada septembrī Baltijas jūras flotes Politpārvaldes priekšnieks izteica šādu prasību: „...Es vēlos dzirdēt, kāpēc cilvēki, kas zināmi ar saviem nacionālistiskajiem uzskatiem, joprojām ieņem svarīgus posteņus mūsu partijā un republikā. Es īpaši gribu norādīt uz Veimeru (...). Ir ziņas, ka viņš atbalstījis pret padomju varas iestādēm noskaņotus cilvēkus. Tad kāpēc viņam ir uzticēts tik atbildīgs pienākums kā Igaunijas ekonomikas zinātniskā analīze? (...) Svarīgie posteņi ir iespējami ātri jāiztīra no šādiem kadriem, kas atbalsta buržuāziskos nacionālistus, no cilvēkiem, kas ilgu laiku atbalstījuši padomju cilvēku ienaidniekus.”⁵⁰

Arnolds Veimers tika atlaists no ISR ZA Ekonomikas institūta direktora amata saskaņā ar IKP CK biroja 1952.gada 28.novembra rezolūciju. 1953.gadā amatu zaudēja arī Akadēmijas viceprezidents Nikolajs Tomsons, bet 1954.gadā – Akadēmijas sekretārs Nikolajs Buzulukovs, bet daudzi citi trīcošu sirdi gaidīja turpmākos notikumus...

Cilvēki dzīvoja skaudrā apziņā, ka nebija droši par šaurā draugu lokā apspriest padomju ideoloģiju, ideoloģiskos vadītājus un viņu darbības. Arī 1953.gada notikumi – Staļina nāve un turpmākie procesi – nepārtrauca „politisko klusēšanu” Igaunijā. Kebina-Lentsmana ideoloģiskā virziena triumfs un tā ilga valdīšanas laiks Akadēmijas iestādēs, augstākās izglītības iestādēs un citās kultūras iestādēs garantēja iecelšanu amatos tikai tiem, kas bija lojāli vadošajai “kliķei”; viņu rokās bija absolūta vara, lai pārbaudītu citu politiskos uzskatus. 1950.gadā Johans Eihfelds tika iecelts par IPSR ZA prezidentu; 1951.gadā par viceprezidentu kļuva Gustavs Nāns; 1951.gadā Viktors Māmegi kļuva par Vēstures institūta direktoru; 1950.gadā H. Tobiass kļuva par Valodas un literatūras institūta direktoru. 1951.gadā sākās plaša propaganda par Endels Segela „ideoloģiski pareizo” literatūras lietošanu. 1952.gadā viņš sāka strādāt valodas un literatūras institūtā. 1955.gadā pārliecinātais bolševiks Eduard Pells, kas 1940.gadā bija nosūtīts uz Igauniju kā Sarkanās armijas vecākais politiskais instruktors⁵¹, kļuva par ZA Valodas un literatūras institūta direktoru. 1968.gadā šo amatu ieņēma E. Segels, kas ilgu laiku bija aizstāvējis bolševiku principus literatūrā un mākslā un kas prasīja šajās jomās īstenot skrupulozu šķirisko pazīmju analīzi. Aksels Tamms, kas ilgu laiku bija „Eesti Raamat” izdevniecības galvenais redaktors, par E. Segelu rakstīja šādi: „...kurš cits ja ne Endels Segels ar viņa dzelžainajiem principiem būtu vislabāk piemērotais vadītājs lietartūrpētniekiem, literatūrvēstures izdevumu sastādītājs un kārtības nodrošinātājs literatūrā. Endel Segels vadīja Vispārīgās literatūrvēstures izdevuma rediģēšanu, kā arī pārbaudīja visus ar literatūru saistītos rakstus uzziņu izdevumos.”⁵²

IPSR ZA sociālo zinātņu institūtu darbā noteicoša vieta bija ideoloģijai un aktīvai vēstures falsifikācijai, kas attiecīgi ietekmēja plašas lietošanas uzziņu literatūras un apkopojumu saturu. Kad 1960.gadu otrajā pusē tika publicēts pirmais Padomju Igaunijas Enciklopēdijas (PIE) sējums, tās redaktoru kolēģijā bija daudzi pazīstami komunisti. Ar igauņu literatūru saistīto šķirklju zinātnisko rediģēšanu veica E. Segels. Enciklopēdijas galvenais redaktors bija G. Nāns, lojāls ideologs un Kebina-Lentsmana virziena

piekritējs.

1968. – 1976.gadā tika publicēti 8 PIE sējumi, atsevišķā sējumā 1978.gadā publicēja pielikumus. PIE rakstos par sociālajām un humanitārajām zinātnēm konsekventi tika ievēroti komunisma teorijas ideoloģiskie kanoni; vēsturiskie notikumi tika aprakstīti propagandas stilā, falsificējot tos par labu Padomju Savienībai un Krievijai.

1985.gadā tika sāкта jaunas PIE izdošana. Lai gan visās dzīves jomās bija notikušas lielas izmaiņas, pieeja jaunās PIE sastādīšanā bija tāda pati. Centrālajā redakcijā joprojām bija vairāki uzspiestās padomju ideoloģijas piekritēji, bet saturā galvenā uzmanība bija veltīta Padomju Savienībai, Krievijai un PSKP. G. Nāns bija galvenais redaktors pirmajiem četriem sējumiem, kas iznāca līdz 1989.gadam.

5. ABSOLŪTĀS CENZŪRAS IEVIEŠANA UN LITERATŪRAS IZNĪCINĀŠANA

Padomju Savienība apvienoja divas cenzūras metodes — *cenzūru pirms un cenzūru pēc (postcenzūra) publicēšanas*, kā arī pilnīgi jaunu aspektu — *nemitīgu jau publicēto ziņu un materiālu korigēšanu* enciklopēdijās un grāmatās. Jaunā cenzūras metode kļuva pazīstama kā nepārtrauktā (permanentā) cenzūra.⁵³

Pēc Igaunijas okupācijas 1940.gadā nepārtrauktā cenzūra tika sāкта nekavējoties un pilnā apjomā. Pirmais svarīgais uzdevums bija absolūtas cenzūras ieviešana pirms publicēšanas un „politiski kaitīgās literatūras izņemšana no bibliotēkām”. Pilnīgā enciklopēdisko, zinātnisko un populārzinātnisko grāmatu, kā arī klasiskās literatūras cenzūra īpaši apgrūtināja studentu mācību procesu, kā arī pasniedzēju un pētnieku darbu.

1995.gadā veiktais pētījums liecina, ka 1940. – 1941.gadā no Igaunijas bibliotēkām tika izņemti aptuveni 150000 grāmatu. Grāmatu masveida iznīcināšanā Tartu bija nodarbināti vairāki desmiti cilvēku.⁵⁴

1941.gada vasarā vācieši izveidoja daudzpakāpju cenzūru, lai nodrošinātu publicēto darbu ideoloģisko atbilstību. Bibliotēkās tika iznīcinātas vāciešu un igauņu aizliegtās grāmatas, izmantojot speciālus sarakstus – tā bija jebkurā valodā sarakstītā komunistu literatūra, pēc 1933.gada publicētā angļu un franču literatūra, ebreju literatūra jebkurā valodā, pretvācu literatūra jebkurā valodā utt. Padomju okupācijas varas iestādes aplēsa, ka vācu okupācijas laikā tika iznīcināti vairāk nekā 250000 grāmatu.⁵⁵

Otrās padomju okupācijas pirmajos gados notika nepārtraukts „ideoloģiskās profilakses darbs” līdztekus sagatavošanās pasākumiem plašākai ideoloģiskai tīrīšanai bibliotēkās. Gandrīz visa igauņu klasiskā literatūra bija uz aizlieguma un iznīcības robežas. IPSR Literatūras un publikāciju nodaļas vadītāja konfidencialajā ziņojumā (1948.gada 20.oktobrī) norādīts: „Nepieciešams iznīcināt lielāko daļu no literatūras, kas Igaunijā izdota pirms tās pievienošanās Padomju Savienībai, lai gan dažiem darbiem ir mākslinieciska vai zinātniska vērtība (...)” Šī iemesla dēļ tika iznīcināts žurnāls „Looming” (līdz 1940.gada jūlijam), žurnāls „Varamu”, „Eesti kirjandus” un daļa no „Eesti Entsük-lopeedia”.⁵⁶

Vissavienības Komunistiskās partijas CK 1947.gadā izplatītā vēstule intelīgences iesāka vispārēju atmaskošanas un izolēšanas kampaņu pret „Rietumu līdzskrējējiem un pret visa veida kosmopolītiem un buržuāziskajiem nacionālistiem.” Kā „līdzskriešana” tika tulkota atsaukšanās uz ārzemju autoriem, lasītāju iepazīstināšana ar viņu hipotēzēm un teorijām, savu darbu publicēšana svešvalodās un pat grāmatu lasīšana svešvalodās.

Kampaņas rezultātā tika ievērojami ierobežota piekļuve ārzemju zinātniskajai literatūrai, bet igauņu zinātniekiem tika pieprasīts ideoloģiski pārvērtēt esošo nacionālās un pasaules kultūras mantojumu.

Piemēram, absolūtās cenzūras ieviešēji novērtēja, ka TVU bibliotēka un tās speciālie krājumi (tos veidoja 10000 grāmatu) ir ļoti „bēdīgā” stāvoklī. 1948.gadā bibliotēka pat tika slēgta līdz „...aizliegtās literatūras iztīrīšanai”.⁵⁷

Ieviešot Padomju Savienībā jau agrāk izstrādāto sistēmu, bibliotēkas bija „tīras” jau 1950.gadu sākumā. Liels skaits klasisko darbu un grāmatu svešvalodās tika iekļauts t.s. speciālajos krājumos, kuriem varēja piekļūt tikai ar īpašu atļauju.

K.-O. Veskimegi ir apkopojis datus par visiem aizliegumiem, iznīcināšanu un zaudējumiem līdz 1966.gadam: „Galīgie aprēķini parāda, ka padomju varas iestādes aizliedza (...) 27000—28300 grāmatu, kas bija publicētas pirmās republikas laikā.” Tas atbilst aptuveni 87% no visām grāmatām.⁵⁸

6. VISPĀRĒJA INFORMĀCIJA PAR OKUPĀCIJAS VARAS IESTĀŽU NODARĪTAJIEM ZAUDĒJUMIEM ARHĪVOS UN MUZEJOS

6.1. ARHĪVU REORGANIZĀCIJA UN ZAUDĒJUMI

Centralizētā valsts arhīvu sistēma un centralizētie valsts arhīvi Igaunijā tika izveidoti 1920. –

1930.gados, veidojās arī vietējo arhīvu tīkls. Arhīvu sistēma strauji attīstījās saskaņā ar praktiskajām valsts vajadzībām un Lgaunijas vēstures zinātnes prasībām. Arhīvu veidošanā un organizēšanā lielākā vērība bija piešķirta senākajiem periodiem (pirms 1710.gada). Senākie dokumenti tika pētīti rūpīgāk, cenšoties tos atjaunot. 1940.gada aprīlī valsts arhīva kopējie fondi bija aptuveni 4000 plauktu metru.

Pēc padomju okupācijas 1940.gadā arhīvi tika reorganizēti, sākot tos izmantot jauno varas iestāžu labā un represiju politikas īstenošanā. Jau 4.septembrī tika izdoti noteikumi par arhīvu sistēmas reorganizāciju.⁵⁹

Visi dokumenti, kas bija sagatavoti un tika turēti Lgaunijā, un kas bija valstiski svarīgi, tajā skaitā lietas par privātām un juridiskām personām, tika pasludinātas par visas sabiedrības īpašumu. Centralizētā glabāšanā nonāca daudz vairāk dokumentu. 1940. un 1941.gadā Lgaunijas arhīvos nonāca nacionalizēto vai izjukušo uzņēmumu dokumenti, kā arī 1939.gadā uz Vāciju aizbraukušo personu arhīvi.

1941.gadā padomju okupācijas varas iestādes plānoja evakuēt visus svarīgos Lgaunijas arhīvus uz Krieviju, uz Kirovas apgabala valsts arhīvu. Taču šos plānus neīstenoja transporta nepietiekamības dēļ. Tika izvesti tikai daži visvērtīgākie vēsturiskie dokumenti. Pārvadāšanas laikā un karadarbības dēļ gāja bojā vērtīgi arhīvu fondi no igauņu rūpnīcām un ražošanas cehiem.⁶⁰

Sekoja vācu okupācija, kas Lgaunijas arhīviem radīja jaunus zaudējumus. Piemēram, 1942.gadā uz Potsdamas militāro arhīvu Vācijā tika izvestas 2658 arhīva vienības, datētas ar laiku pēc pirmās vācu okupācijas laika (1918.gads). Uz Vāciju izveda arī vairāk nekā 7000 vērtīgu dokumentu no Tallinas pilsētas arhīva.

Lgaunijas arhīvi smagi cieta kara laikā. Tika pilnīgi sagrauta Narvas arhīva ēka. Tallinas pilsētas arhīva ēkas ugunsgrēkā sadega aptuveni puse no visiem fondiem. Daudz vērtīgu dokumentu — vairāk nekā 10000 arhīva vienību — tika zaudēti Valsts centrālā arhīva ugunsgrēkā.⁶¹

Drīz pēc kara galvenā uzmanība tika veltīta arhīvu fondu sakārtošanai, jo 80% no arhīvu materiāliem uzskatīja par neorganizētiem.⁶² Sasteigtās darbības izraisīja kļūdainu novērtēšanu, tāpēc tika iznīcināti daudzi saglabājami materiāli.⁶³

6.2. MUZEJU REORGANIZĀCIJA UN REPRESIJAS

Tūlīt pēc okupācijas sākās Lgaunijas muzeju reorganizēšana atbilstoši padomju tradīcijām. Muzejus uzskatīja par ideoloģiskām organizācijām, kam līdz ar to nepieciešama stingra partijas uzraudzība. Galvenā muzejiem izvirzītā prasība bija pieaugošās šķiru cīņas attēlošana gadsimtu griezumā, kā arī māsaimniecības priekšmetu un ikdienišķu situāciju izrādīšana, ilustrējot dažādu sabiedrības slāņu un šķiru dzīves apstākļus. Visur un visos iespējamajos veidos bija jāslavina Oktobra revolūcija, tā laikmeta ieroči un citas vēstures liecības. Viena no prioritātēm bija igauņu un krievu tautas „vēsturiskās draudzības” attēlošana. 1940.gadu otrajā pusē un 1950.gados tika izmantotas visas iespējas, lai apliecinātu krievu zinātnes, kultūras un ekonomikas sasniegumu pārkumu un it īpaši jaunās „progresīvās sabiedriskās iekārtas” pārkumu pār deģenerēto Rietumu civilizāciju.

6.3. VĒSTURES MUZEJA PRĀVA (1945. – 1946.)

Vēstures muzeja 1945. – 1946.gada prāva šausmināja muzeju darbiniekus un uz ilgu laiku cilvēkus radīja savstarpēju neuzticēšanos un aizdomas. Šī politiskā prāva sākās pēc kāda „avota”, t.i. ziņotāja ziņojuma, pakļaujot visu muzeja zinātnisko personālu un palīgpersonālu VDK izpētei, bet pēc tam – ieslodzīto nometnei. 15 muzeja darbiniekus (8 vīriešus un 7 sievietes) apsūdzēja konspirācijā, lai organizētu bruņotu sacelšanos pret Lgaunijas PSR padomju varas iestādēm, izmantojot vecos ieročus un muzejā iegūtu aizliegto literatūru.⁶⁴ Šīs prāvas raksturīga iezīme bija sākotnējā 4 muzeja darbinieku aizturēšana, atsaucoties uz ziņotāja informāciju, un intensīvai izmeklēšanai sekojošā visu muzeja zinātnisko darbinieku arestēšana. Tā kā daži no aizdomās turētajiem bija stāstījuši šķietami nevainīgas pretpadomju anekdotes un NKGB ieroču eksperts Jeršovs nāca klajā ar tehnisku slēdzienu, ka muzeja kolekcijās esošos vecos ieročus ir iespējams salabot, lai gan tiem trūka būtiskas detaļas, (trūkstošās detaļas ir nomaināmas, pēc tam ieročus ir iespējams izmantot”), situācija tika interpretēta kā pierādījums „sacelšanās gatavošanai”.

1945.gada 23.maijā, kad attiecīgās iestādes vēl izmeklēja „bruņotās sacelšanās” konspirāciju, iejaucās IKP CK birojs. Pēc jautājuma apspriešanas tika pieņemts lēmums „Par situāciju Tallinas Vēstures muzejā”. Lēmumā bija uzsvērts, ka muzeja sistēmā ir iefiltrējušās pretpadomju personas, kuru darbā izpaudusies simpatizēšana vācu okupantiem. Lēmumā bija norādīts, ka tuvākajā nākotnē muzeja vadībā jāieceļ politiski lojāli cilvēki.⁶⁵ 1945.gada oktobrī izmeklēšana tika pabeigta, un lietas materiālus nodeva speciālajai tiesai, kas vīriešiem pārsvarā piesprieda 10 gadus ieslodzījumā, bet sievietēm – 8 gadus ieslodzījumā (tikai ar dažiem izņēmumiem).

Visi notiesātie izcieta pilnu soda termiņu, viens no viņiem mira ieslodzīto nometnē, bet viens – tūlīt pēc izlaišanas brīvībā. 1957. – 1958.gadā lieta tika pārskatīta un slēgta pierādījumu un kriminālnozieģuma pazīmju trūkuma dēļ... Pētot Vēstures muzeja prāvas attīstību, norisi un sekas, Sirje Annists secināja,

ka „paranoiskās komunisma totalitārās sistēmas samīdīto intelektuāļu vienīgā vaina bija demokrātiskā izpratnē, ka ir pieļaujami dažādi uzskati un ka viņiem ir tiesības saglabāt savu valodu, kultūru un valsti. Šādi cilvēki bija pilnīgi nepieņemami sistēmai ar absolūti atšķirīgu kultūru.”⁶⁶

7. SOCIĀLO UN HUMANITĀRO ZINĀTŅU FALSIFIKĀCIJAS UN DABASZINĀTŅU KROPĻOJUMU RADĪTIE ZAUDĒJUMI

Okupācijas varas iestāžu ideoloģiskais spiediens radīja lielus zaudējumus, aizliedzot atzītus uzskatus un mainot būtiskus faktus atbilstoši komunisma ideoloģijai un imperiālistiskajiem centieniem. Plaši „pētījumi” pseidozinātnēs un obligātā attiecīgo priekšmetu, piemēram, PSKP vēstures un zinātniskā komunisma apguve izšķērdēja studentu laiku, kā arī pētniecības un cita veida resursus.

Tika pasludināts marksisma-ļeņinisma princips, vēlāk arī staļinisma principu pārākums, šos kanonus strikti izmantojot zinātniskos pētījumos. Tas izraisīja pseidozinātņu veidošanos arī dabaszinātnēs un eksaktajās zinātnēs. Tādējādi ģenētika tika pasludināta par buržuju zinātnes jomu, pētījumi tajā tika aizliegti un pazīstami zinātnieki tika atstumti no zinātniskās darbības; ilgu laiku tika pārtraukta arī kibernetikas attīstība. Jaunie grandiozie staļinistu plāni un programmas par dabas pārveidošanu veidojās tieši uz pseidozinātņu bāzes.

Turpinājumā detalizēti aplūkotas negatīvās sekas, ko izraisīja Igaunijas vēstures falsifikācija un Lisenko atziņu izmantošana zinātnes attīstībā.

7.1. IGAUNIJAS VĒSTURES PADOMJU INTERPRETĀCIJAS ATTĪSTĪŠANA UN NOSTIPRINĀŠANA

Vēstures zinātnē un vēsturnieku darbā 1939. – 1944.gadā notika ievērojams un nelabvēlīgs pavērsiens. Darba apstākļi kļuva sarežģītāki, samazinājās publicēšanās iespējas, Igaunija zaudēja vadošos speciālistus vairākās vēstures jomās un daudzus pasniedzējus. Vācu okupācijas laikā mira vairāki pazīstami speciālisti (O. Līvs, H. Seps), daži aizbēga uz Rietumiem (Evalds Blumfelds, Juhans Vasars, Arnolds Soms, Eriks Tenders), dažus arestēja 1945.gadā (Augusts Annists bija ieslodzījumā laikā no 1945. līdz 1950.gadam; Peteru Tarvelu arestēja 1945.gadā, un 1953.gadā viņš mira izsūtījumā Sibīrijā).

1944.gada rudenī TVU izveidoja trīs mazas vēstures katedras, katrā no tām bija 2-3 pasniedzēji. 1947.gadā tika nodibināts IPSR ZA Vēstures institūts; par tā direktoru iecēla Rihardu Kleisu. Tajā pašā gadā Tallinā izveidoja Vissavienības Komunistiskās partijas Centrālās komitejas Marksisma-ļeņinisma nodaļu Igaunijā — IKP Centrālās komitejas Partijas vēstures institūtu. Par šīs pilnīgi padomiskās iestādes direktoru iecēla Ivanu Kebinu, kas bija dzimis Krievijā un ieguvis partijas darba pieredzi. Institūta galvenais pienākums bija partijas vēstures izpēte un marksisma-ļeņinisma klasisko darbu publicēšana igauņu valodā. Šāda organizatoriskā struktūra nodrošināja Igaunijas vēstures pētniecības reorganizāciju „pilnīgā saskaņā ar marksisma-ļeņinisma metodoloģiju”, pārrakstot vēsturi atbilstoši komunisma ideoloģijai un imperiālistiskajiem centieniem, kā arī attiecīgi izglītojot jauno vēsturnieku paaudzi.

Šajos gados godīgiem zinātniekiem nebija viegli pētīt vēsturi. Īpaši mazas bija jaunāko laiku vēstures pētniecības iespējas, jo jau 1940.gadā bija aizliegti visi iepriekš veiktie pētījumi. (..) Jaunākās vēstures interpretāciju pilnībā noteica Staļina partijas vadītāju propagandas mērķi. (..) Viss tika iepriekš pārbaudīts, novērsts pirms publicēšanas un iekļaušanas vēstures materiālos. (..) Puse no ikdienas dzīves bija konfidenciāla vai slepena... (..) Iesakņojās padomju dubultie standarti. Tie meli, savas ādas glābšana, iztapīga liekuļošana un klanīšanās varas iestādēm.⁶⁷ Ar neparedzētām grūtībām saskārās pat jaunie, partijas apstiprinātie vēstures tulkojumi, jo bija aizliegts pieminēt daudzus iepriekšējo desmitgažu Igaunijas vadošos komunistus, kas tika iznīcināti Staļina tīrīšanu laikā. Laika gaitā aizliegto vārdu sarakstam pievienojās arvien jauni Igaunijas kultūras darbinieki, zinātnieki, bijušie Komunistiskās partijas aktīvisti un viņu lojālie palīgi.

1940.gadu otrajā pusē galvenā uzmanība Igaunijas vēstures pārrakstīšanā atbilstoši padomju uzskatiem tika veltīta Padomju Savienības īstenotās Baltijas valstu okupācijas aprakstīšanai kā brīvprātīgam iestāšanās aktam, Igaunijas politiskās, ekonomiskās un kultūras attīstības pārvērtēšanai no staļinistu viedokļa, atmaskojot un izskaužot „buržuāzisko nacionālismu” kā sabiedrībai naidīgu ideoloģiju. Divas pretnieku grupas centās pārņemt ideoloģisko varu, lai neatliekamās jaunākās vēstures jautājumus izvērtētu „ideoloģiski vispareizākajā veidā” un „uzrakstītu jaunu Igaunijas tautas padomju vēsturi”. Viena no šīm grupām bija Nikolaja Karotamma nometnē — „vēstures ideoloģiskās izmantošanas” komanda, ko vadīja Hans Krūss; otru, līdzīgu grupu, kas ieguva arvien lielāku spēku, staļiniskāk noskaņotajā I. Kebina nometnē vadīja Gustavs Nāns.

Igaunijas jaunākās vēstures pārskatīšana sākās vienlaikus ar otru padomju okupāciju. 1945. – 1947.gadā šo darbu teorētiskais un ideoloģiskais līderis bija H.Krūss. 1945.gadā Ārlietu tautas komisāra amatā viņš nāca klajā ar marksistisku vērtējumu Igaunijas Republikas ārpolitikai, uzstājoties ar pārskatu TVU. Ziņojumu publicēja “Postimees”. Vēlāk H. Krūsam bija jāpārskata savi uzskati un jāatzīst kādreizējā „buržuāziskā” nostāja daudzos teorētiskos jautājumos, it īpaši attiecībā uz Igaunijas neatkarības cīņu interpretācijām. Arī R. Kleisu un H. Moru piespieda publiski nosodīt un pārskatīt savus iepriekšējos darbus un nostāju.

G. Nāns ar Maskavā tikko iegūto partijas izglītību mudināja pārrakstīt Igaunijas vēsturi atbilstoši radikālākai proletariāta „šķiriskajai nostājai”, tuvinot to Staļina idejām. 1945. – 1946.gadā G.Nāns

publicēja trīs pētījumus žurnālā "Eesti Bolshevik". 1947.gadā tos pārpublicēja grāmatā „Igaunijas buržuāzisko nacionālistu ideoloģijas reakcionārā būtība.”⁶⁸ Šī grāmata drīz kļuva par staļinisma fundamentu cīņā pret buržuāziskajiem nacionālistiem un vēlāko I. Kebina un VDK veikto tīrīšanu ideoloģiskajai attaisnošanai. Tā kļuva arī par ideoloģisko pamatu Igaunijas vēstures pārrakstīšanai, ko veica G.Nāna vadībā. Grāmata palika vienīgais G.Nāna monogrāfiskais zinātniskais darbs.

Līdztekus Nānam agresīvu boļševiku stilu buržuāzisko nacionālistu izskaušanā atbalstīja arī citi sociālo jomu zinātnieki, piemēram, Viktors Māmegi un Paula Vihaļems.

Buržuāzisko nacionālistu atmakošana un izskaušana, Rietumiem labvēlīgo zinātnieku sodīšana un pāraudzināšana sasniedza nepieredzētus apjomus 1945. – 1951.gadā, kad norisinājās cīņa par varu starp IKP līderiem. Galvenajās zinātniskajās iestādēs (TVU, EPSR ZA) vadošie Igaunijas zinātnes un kultūras darbinieki tika aizstāti ar I. Kebina ideoloģiski vairāk uzticamiem komunistiem no Krievijas.

Vadošais vēsturnieks H.Krūss tika atstādīnāts no IPSR ZA prezidenta amata un četrus gadus turēts cietumā, kamēr notika viņa lietas izmeklēšana; no amata atcēla ZA Vēstures institūta direktoru R. Kleisu; uz ilgu laiku TVU tika pārtraukta profesūra Igaunijas vēsturē un arheoloģijā. Tajā pašā gadā G.Nāns kļuva par Vēstures institūta direktoru un sāka staļinistu „Igaunijas PSR vēstures” sastādīšanas uzraudzību. Nākamajā gadā G.Nāns jau bija ievēlēts IPSR ZA un tika virzīts tās viceprezidenta amatā. Par ZA Vēstures institūta direktoru kļuva V. Māmegi, kas 1941.gadā bija beidzis Ļeņingradas Universitāti.

G. Nāns baudīja pilnīgu uzticēšanos „Igaunijas PSR vēstures” sastādīšanas procesā, kas jau gadiem kā steidzams jautājums bija ideoloģiskās komitejas dienaskārtībā. Nāns varēja rīkoties pēc saviem ieskatiem, un viņa rīcība bija paklausīga komanda, piemēram, H. Mra, A. Vassars, Hilda Mosberga, J. Sāts un V. Māmegi. Jaunā Igaunijas vēstures versija tika sagatavota sadarbībā ar Komunistiskās partijas vadītājiem. Šaubu gadījumā G.Nāns vērsās tieši pie I. Kebina.

1952.gada beigās tika publicēta salīdzinoši biezā (484 lapas) „Igaunijas PSR vēsture” (no aizvēsturiskajiem laikiem līdz mūsdienām). Staļinistu interpretācija par Igaunijas vēsturi beidzot bija gatava. To ieteica plaši izmantot komunisma propagandā, kā arī lietot kā mācību grāmatu augstskolās un vidusskolās.

Jau drīz, dažus mēnešus pēc Staļina nāves 1953.gadā, kļuva skaidrs, ka grāmata vairs neatbilst jaunajai politiskajai situācijai. Nekavējoties sākās jaunā grāmatas izdevuma sagatavošana. „Igaunijas PSR vēstures” 1957.gada izdevumā bija daudz saturisko izmaiņu, ietverot daudzas iepriekš ignorētas vēsturiskas personas, tomēr grāmatā joprojām stiprās pozīcijās ir vēstures pamatatziņas, kas izveidojās Staļina ēras laikā...⁶⁹ Vispārējā padomju varas īstenošanā fakti falsifikācija un vēstures skaidrojums Padomju Savienībā saglabājās līdz tās sabrukumam (plašāku informāciju skat. A. Viires, 2003). Ilgu laiku pēc Staļina kulta nosodīšanas un IKP CK 8.plēnuma lēmumu neatzīšanas „Igaunijas PSR vēstures” 3.sējuma (1971.gadā) joprojām lasām: „1940.gadu beigās un 1950.gadu sākumā IPSR ZA loceklis G.Nāns deva izcilu ieguldījumu marksisma vēsturisko ideju nostiprināšanā Igaunijā.”⁷⁰ Vēl 1980.gadu sākumā daudzas padomju falsificētās ziņas par Igaunijas vēsturi 20.gadsimta otrajā pusē bija atrodamas izdevumos „Tartu Universitātes vēsture. Trīs sējumi. 1632. — 1982.”, Tallina, 1982, un „Tallinas Politehniskais institūts: 1936. — 1986.”, Tallina, 1986, kļūstot par nederīgiem jau pēc pāris gadiem.

7.2. ĢENĒTIKAS ZINĀTNES GREMDĒŠANA LISENKO PSEIDOZINĀTNES IETEKMĒ⁷¹

Padomju režīma spīlēs, kas ar terora metodēm iznīcināja miljoniem cilvēku, nonāca arī zinātne. Zinātnisko domu piespiedu kārtā virzīja Staļinam un viņa kaismīgajiem atbalstītājiem vēlamajā virzienā. Viena no zinātnes jomām, kurā jau 1930.gados notika ideoloģiskas reformas – grūdiens „pareizajā virzienā” — bija ģenētika. Agrobiologs Trofims Lisenko (1898. — 1976.) pasludināja ģenētisko šūnu teoriju un gēnu eksistences hipotēzi par buržuju pseidozinātņi, kas kalpo imperiālistu interesēm. Lisenko un viņu atbalstošie biologi un agronomi noliedza gēnu “korpuskulu” eksistenci, kas nosaka organismu pārmantotās pazīmes. Lisenko apgalvoja, ka organisms kā vienots veselums, nevis atsevišķi gēni, nosaka iedzimstotās pazīmes. Līdztekus klasiskās ģenētikas demagoģiskai kritikai, Lisenko uzstājās arī pret Darvina evolūcijas teoriju, norādot, ka tā jāaizstāj ar “kreatīvo mičūriniešu darvinismu”, kas noraidīja ideju par sugu cīņu kā svarīgu evolucionāru faktoru. Īsi sakot, Lisenko evolūcijas teoriju aizstāja ar lamarkismu.

Lisenko taktika attiecībā uz varas iestādēm bija nebeidzami solījumi par strauju padomju lauksaimniecības pacelšanu nepieredzēti augstā līmenī. Šajā nolūkā viņš atbalstīja „kolhoznieku zinātņi” — ideju, ka katrs kolhoznieks var radīt zinātņi, veikt zinātniskus eksperimentus, publicēt savus „zinātniskā darba rezultātus” utt. Šādā viedā Lisenko radīja lielu armiju ar pretencioziem pusintelektuāļiem un zinātniski neizglītotiem cilvēkiem, kas nezināja neko par eksperimentu precizitāti un zinātnisko integritāti, zinātniskajām tradīcijām, iepriekšējiem zinātnes sasniegumiem utt. Lisenko savos sekotājos radīja priekšstatu, ka zinātniskais darbs ir viegls un ka tikai komunistiski sociālistiskajā režīmā ir iespējams objektīvi risināt praktiskas un būtiskas problēmas, kas kapitālistiski imperiālistiskajā režīmā nebūtu atļauts.

Kad cietumā mira izcilais zinātnieks Nikolajs Vavilovs, daudzi īstie biologi, it īpaši ģenētikas pētnieki, Igaunijas „Baltā grāmata” par padomju okupācijas režīma radītiem zaudējumiem

sāka apzināties, cik bīstams patiesībā ir Lisenko. Viņu sāka arvien vairāk kritizēt, taču Lisenko atziņas faktiski nevarēja izturēt nekādu kritiku. Lisenko uzskatus asi kritizēja tādi izcili zinātnieki kā P. Žukovskis, N. Dubiņins, I. Šmalhauzens, A. Formosovs un citi. Lisenko vērsās pēc palīdzības pie Staļina, lai glābtu sevi un mičūriniešu bioloģiju no kritikas, un sāka pretuzbrukumu, organizējot V.I. Ļeņina Lauksaimniecības zinātņu akadēmijas augusta sesiju „Par situāciju bioloģijas zinātnē” (1948. gada 31. jūlijā – 7. augustā).

Lisenko mērķis bija grandiozs – sagraut strauji progresējošās evolūcijas teorijas un ģenētikas nostādnes un aizstāt tās ar padomju mičūriniešu darvinismu un iedzimtības teoriju, kas noliedza iedzimstošo pazīmju nesēju gēnu “korpuskulu” eksistenci.

Galvenais referents augusta sesijā bija pats Lisenko. Pēc tam sekoja 48 prezentācijas, kurās tika slavēti Lisenko revolucionārie uzskati, un tikai tad vārds tika dots astoņiem īstiem zinātniekiem, kuru uzstāšanās nemītīgi pārtrauca mēdīgi izsaučieni no mičūriniešu puses.

Pēc augusta sesijas sākās tīrīšanas — simtiem Lisenko un viņa piekritēju publiski kritizētos zinātniekus atlaida no darba, arestēja, deportēja vai pat nogalināja staļinistu moku kambaros. Tika slēgti desmitiem institūtu un pētniecības laboratoriju. Cita metode bija pētniecības darba mainīšana, lai kļūtu neiespējami veikt īstus ģenētikas, evolūcijas teorijas, biokīmijas, fizioloģijas un citu zinātnes jomu pētījumus, ko Lisenko uzskatīja par naidīgiem savai „zinātniskajai skolai”. Pēc bēdīgi slavenās augusta sesijas vairāk nekā trīs tūkstošiem zinātnieku nācās meklēt jaunu darbu.

Saskaņā ar padomju režīma tradīciju un likumu viss Maskavā notikušais pēc tam bija “jākopē” provinces reģionos. Jau septembrī sākās sabiedrības ienaidnieku — pret mičūriniešiem un Lisenko piekritējiem naidīgo elementu — medības Tartu Valsts universitātē, Zinātņu Akadēmijā un citās iestādēs. Partijas organizācijas sanāca uz slēgtām sēdēm (piemēram, 1948. gada 14. septembrī TVU), lai šaurā lokā noteiktu zinātniekus, kas atbalsta mendelismu, un vēlāk viņus publiski diskreditētu. Slēgtajā partijas sanāksmē centrālo ziņojumu nolasīja augu fiziologs H. Kallas. Uzstāšanās (līdzīgi kā visa sanāksme nākamajā dienā) bija tik vāja, ka pat partijas biedri nebija ar to apmierināti. Saskaņā ar sanāksmes protokolu H. Kallas kritizēja prof. Juhanu Aulu par rasisma un “tīra zinātniskuma” veicināšanu. Smagu kritiku saņēma: prof. Lidija Poska-Teisa (mācījā Menedeļa likumus!), Herberts Normanns (klusēja mendelisma slavināšanas laikā!), prof. Heinrihs Rīkoja un Konstantīns Ramuls (aizstāvēja tīru zinātniskumu!), Haralds Habermans (publicēja Poļakova grāmatu, ko Lisenko atbalstītāji uzskatīja par „antidarvinisku”) utt. Šo un citu profesoru galvenais kritizētājs bija pulkvedis Vills, kas pats bija pilnīgs nejēga zinātniskās lietās. 16. septembrī notika sanāksme, kurā slavēja Mičūrīna materiālistiskās bioloģijas skolu. Šo skolu cilvēces labā bija atklājuši Ļeņins un Staļins (!), un to enerģiski ieviesa lielais zinātnieks un Akadēmijas loceklis Lisenko. Nepārtrauktā Mičūrīna un Lisenko slavēšana drīz kļuva kaitinoša, un bija vajadzīgas jaunas „asinis”. Par to gādāja zinātnieki, kas mēģināja aizstāvēt savu nostāju un objektīvi vērtēt Mičūrīna darbu. Asociētais profesors Hugo Sutters apgalvoja, ka Mičūrinis bijis labs dārzkopis, taču viņa teorētisko zināšanu bāze bija vāja. Līdz ar to Sutters ilgu laiku bija galvenais padomju bioloģijas ienaidnieku piemērs. Zinātnieki, kas uzstājās dažādās sēdēs ātri aptvēra, ka jaunās “Mičūrīna-Lisenko bioloģijas kritika ir pielīdzināma pašnāvībai. Viņi sāka izmantot jaunu taktiku ar paškritiku un pieticīgu Lisenko slavēšanu (August Vagas, Haralda Habermana, Artura Valdesa, Osvalda Hallika, Voldemāra Iprusa un citu zinātnieku uzstāšanās).

Lisenko atbalstītāji rīkojās ātri — divu nedēļu laikā augusta sesijas materiāli 500 lapu apjomā tika publicēti igauņu valodā. IPSR Zinātņu Akadēmijas zinātniskā sēde notika 1948. gada oktobrī; gada beigās tika publicēts apjomīgs apkopoto materiālu izdevums „Zinātniskā sēde par bioloģijas jautājumiem”. Tā ievadā atrodams kaismīgs mīlestības apliecinājums Staļinam, turpinājumā ietverti IPSR ZA prezidenta Hansa Krūsa, Johans Eihfelda, Juliusa Āmisepa, Mikela Pilla, Haralda Habermana, Āre Punga, H. Sēberga, A. Trutneva un daudzu citu zinātnieku un sabiedrisko darbinieku ziņojumi. Vairākas īpašas iezīmes atrodamas IPSR ZA Bioloģijas un lauksaimniecības zinātņu departamenta sekretāra J. Eihfeld rakstā. Šis „kvēlais mičūrinietis un tuvākais Lisenko līdzgaitnieks” (kā viņu raksturoja H. Krūss) bija visnicinošākais pret krievu zinātniekiem, kas aizstāvēja šūnu ģenētiku (N. Dubiņins, M. Zavodovskis, I. Šmalhauzens, I. Rapoport u.c.), taču nebilda nevienu sliktu vārdu par igauņu zinātniekiem, kas atbalstīja mendelismu, morganismu un veismanismu — lai gan viņš atzina, ka Rietumeiropas ģenētikai ir bijusi liela ietekme Igaunijas agronomijā. Tiek norādīts, ka pateicoties Eihfelda attieksmei augusta sesijas sekas attiecībā uz Igaunijas bioloģijas nozari bija mazāk negatīvas nekā dažos citos Padomju Savienības reģionos, kur par lisenkoisma upuriem kļuva tūkstošiem zinātnieku un pētnieku. E. Parmasto uzskata, ka Eihfelda atturību izraisīja apjausma, ka kritika mestu ēnu arī uz viņu pašu kā oficiālo Igaunijas bioloģijas un lauksaimniecības zinātņu „līderi” — Akadēmijas sekretāru.

Bija salīdzinoši maz igauņu zinātnieku, kas kļuva par aktīviem lisenkoisma atbalstītājiem. Par lisenkoistiem nevar dēvēt tos zinātniekus, kas tika turēti aizdomās politiskās, ideoloģiskās vai zinātniskās pārliecības dēļ un kam līdz ar to bija jāpauž atbalsts Mičūrīna un Lisenko uzskatiem. Viņi bija spiesti tā rīkoties, lai glābtu sevi un kolēģus no represijām. Agresīvi, atklāti un pārliecināti lisenkoisti bija tikai H. Kallas, Augusts Marlands, O. Prīlins, Oļegs Mihailovs, A. Perks (pēdējie divi no viņiem TVU sāka strādāt 1951. gadā) un daži citi. Kā norādīts iepriekš, grūtāk vērtēt J. Eihfelda (IPSR ZA prezidents 1950. – 1968. gadā) darbības. Būdam pārliecināts Lisenko uzskatu aizstāvis, viņš bija arī pieredzējis pētnieks ar plašu pasaules redzējumu un kā zinātnieks atturējās no pārāk asiem un galīgiem

secinājumiem par igauņu zinātnieku aktivitātēm un pētījumu rezultātiem. Tomēr arī J. Eihfelds (līdzīgi kā visi lisenkoisti) ir daļēji vainojams plašu zinātnes jomu, it īpaši ģenētikas, attīstības kavēšanā Padomju Savienībā un nezinātnisku uzskatu propagandēšanā.

Tūlīt pēc „lisenkoisma triumfa” sākās represijas pret zinātniekiem, kas strādāja zinātniskās un izglītojošās iestādēs (TVU, IPSR ZA u.c.) un kas nepakļāvās lisenkoistu spiedienam. Viņus atlaida no darba (prof. Iprus, prof. Auls u.c.) un aizstāja ar citiem, kas deva zvērestu būt uzticīgiem lisenkoismam (neatkarīgi no kvalifikācijas atbilstības). Bioloģijas, agronomijas un saistīto zinātņu mācīšanas un izpētes līmenis dramatiski pazeminājās. Par laimi daži zinātnieki un pasniedzēji, par spīti riskam sevi iznīcināt, turpināja īstās zinātnes tradīcijas (piemēram, prof. L. Poska-Teiss vispārējās bioloģijas un histoloģijas lekcijās). Pēc Staļina nāves lisenkoisms vispirms saņēma tiešu un nesaudzīgu kritiku (piemēram, žurnālā „Ботанический журнал”), pasniedzēji uzdrošinājās atkal izmantot vecos lekciju pierakstus, bet pētniecības laboratorijas atsāka pārtrauktos pētniecības projektus (sākotnēji tos neregistrēja oficiālajos pētījumu plānos).

Enerģiska uzstāšanās pret lisenkoismu kavējās līdz pat 1960.gadiem. 1965.gada janvārī TVU notika plaši apmeklēta sanāksme. To organizēja Igaunijas Naturālistu biedrība, TVU Un Zooloģijas un botānikas institūts, lai apspriestu bioloģijas problēmjautājumus. Referenti norādīja uz lisenkoisma reakcionāro un nezinātnisko raksturu. Tika gaidītas lisenkoistu pretenzijas, taču viņi klusēja. Viņi bija zaudējuši.

¹ 1919.—1939.: 42,9 % bija medicīnas doktori, 18,6 % - matemātikas vai dabaszinātņu doktori, 10,3 % - filozofijas doktori, 5,1% - lauksaimniecības zinātņu doktori, 4,5 – tiesību zinātņu doktori.

² 1934.gadā, kad TU tika izveidota Tehnoloģiju fakultāte, universitātes zinātnisko organizāciju tīkls bija vairāk vai mazāk pilnīgs. TU bija 8 fakultātes: Juridiskā, Medicīnas, Filozofijas, Matemātikas un dabaszinātņu, Veterinārā, Lauksaimniecības, Tehnoloģiju un Teoloģijas fakultāte. Universitātē bija arī 19 institūti un 28 katedras, 3 laboratorijas, 9 klīnikas un citas neatkarīgas struktūrvienības.

³ Skat. arī Tartu Ülikooli ajalugu, 1982, 163. lp.

⁴ Tajā skaitā 71 profesori, 35 docētāji, 10 vecākie pasniedzēji, 142 asistenti, 36 laboratoriju vadītāji, 39 laboranti, 24 vecākie palīgi un 5 palīgi. Skat. arī Estonian Historical Archive (EAA), c. R-355, i. 1, u. 7, 1.72.

⁵ Skat. arī Eesti NSV Teataja, 1940., 24, 268.

⁶ Ruus, V. 1980., 17.

⁷ Skat. arī „Postimees”, 07. 08. 1940.

⁸ Pazīstamākie no viņiem bija Ants Pīps (1884.—1942. — jurists, TU 1919. – 1940.gada starptautisko tiesību profesors; viņu arestēja 1940.gadā; 1942.gadā viņš mira ieslodzīto nometnē) un Ferdinands Linnuss (1895.—1942. — igauņu etnogrāfs, Ph.D. kopš 1938.gada, TU pasniedzējs 1930. — 1939.gadā, Igaunijas Nacionālā muzeja direktors 1921. — 1940.; viņš tika arestēts 1941.gada jūnijā un mira ieslodzīto nometnē 1942.gadā).

⁹ 1919. – 1939.gadā Juridisko fakultāti beidza 1618 studenti, universitātē tika aizstāvētas 10 tiesību doktoru disertācijas. 1940.gada jūnijā Juridiskajā fakultātē strādāja 12 profesori, 10 pasniedzēji, 5 asistenti, 1 lektors-asistents un 1 speciālā priekšmeta lektors.

¹⁰ Rebane, Ilmar. Eesti õigusteadlased eile, täna, homme. „Mana”, no 61—62, 120.- 127. lp.

¹¹ Ibid., 38. Dažādos avotos un pārskatos, arī vairākas desmitgades vēlāk publicētos dokumentos sniegti ļoti atšķirīgi dati par zaudējumiem. Šajā pārskatā nav iespējams iekļaut visu izmantoto avotu salīdzinājumu un analīzi.

¹² 1940.gada jūnijā TTU bija 14 profesori, 4 asociētie profesori), 25 asistenti un 21 pasniedzējs; Universitātei piederēja 19 studiju un pētnieciskās laboratorijas.

¹³ Vispazīstamākās personas starp iznīcinātajiem bija Arturs-Teeleids Klīmanns (1899.—1941., administratīvo tiesību un procesa profesors 1933. – 1941.gadā, TU vicerektors 1940. – 1941.gadā) un Pēters Rubels (1905. – 1941., lauksaimniecības politikas un sadarbības, lauksaimniecības ekonomikas un plānveida ekonomikas profesors 1938. – 1941.gadā). Uz noteiktu laiku uz koncentrācijas nometnēm nosūtīja 20 lektoros (arī profesoros Pēteru Tarvelu, Arnoldu Humalu, Voldemāru Vadi).

¹⁴ Skat. arī Kalits, Johannes, 1965., 99.

¹⁵ Skat. arī EAA, c. 2100, i. 15, u. 12, 6.-7. lp.

¹⁶ Myllyniemi, Seppo, 1973., 179.

¹⁷ Skat. arī „Postimees”, 17. 10. 1942.

¹⁸ No Juridiskās fakultātes vien aizbēga 11 pasniedzēji. Pēc darba atsākšanas no fakultātes 30 pasniedzējiem bija palikuši tikai seši, 4 no viņiem bija profesori (Juhans Vābels, Helmut Kadari, Leo Lēsmants, Elmars Iluss).

¹⁹ Oras, 2002., 232-233.

²⁰ 1944.gada rudenī bēgļu gaitās bija devušies, piemēram, folklorists Oskars Lorits; dzejnieks un literatūrzinātnieks Gustava Suits; valodnieks Juliuss Marka; jurists Jiri Uluots; valodnieks Pēters Arumā; klasisko valodu filologs Pertels Halliste; pedagoģijas teorētiķis Juhans Torks; somu valodas

pasniedzējs Aino Suits-Tauvons; mikrobiologs Karls Šlosmanns; valodnieks Andruss Sāreste; ekonomiskās ģeogrāfijas speciālists Edgars Kants; jurists Adolfs-Augusts Perandi; medicīnas zinātnieks Harald Perli. Ģeogrāfs August Ferdinand Tammekann uz Somiju bija devies jau 1940.gadā.

²¹ Kalits, Johannes, 1960., 341.

²² Tallinn Polytechnic Institute, 1986, 99; ERAF, c. R-14, i. 3, u. 66, p. 3, 4, 8.

²³ Skat. arī Tallinn Polytechnic Institute 1986., 101-103.

²⁴ Visu šo laiku bija raksturīgi tsi studiju semestri, lai gan bija nepieciešams ievērot 1939. un 1940.gada studiju programmu, kas paredzēja ievērojami lielāku kontakta stundu skaitu, vairāk nekā 30 eksāmenu nolikšanu, aptuveni 25 praktisku uzdevumu veikšanu un projektu sagatavošanu katra studiju gada beigās.

²⁵ Finansējuma trūkuma dēļ TTU zinātniekiem bieži nebija iespēju iegūt pētījumiem nepieciešamos materiālus. Piemēram, 1943.gadā TTU izdevumi bija 375240 vācu Reiha markas, no tiem vairāk nekā 70% veidoja pasniedzēju un pārējo darbinieku algas. Nebija gandrīz nekādu līdzekļu daudzām citām universitātes vajadzībām.

²⁶ Skat. arī Tallinn Polytechnic Institute 1986., 104.

²⁷ Skat. arī EAA, c. 1, i. 48, u. 187, 1. lp.

²⁸ Ibidem, 1.8-9.

²⁹ Ibidem, 1. 10.

³⁰ Skat. arī protokolu krievu valodā: ERAF, c. 151, i. 6, u. 24, 42.-44. lp.

³¹ Komunistiskās partijas nodaļas represijas universitātē skāra, piemēram, profesorus Elmaru Ilusu un Helmutu Kadari, asociētos profesorus Ilmaru Rebani, Hillaru Randalu, Leo Lēsmentu un Johannesu Mellu Juridiskajā fakultātē; profesorus Hermani Jāksonu, Jānu Sarvu, Augustu Vagu u.c. Matemātikas un dabaszinātņu fakultātē; profesorus Elmaru Vau, Johannesu Tombergu and Ferdinandu Laju Veterinārajā fakultātē; dekānu un asociēto profesoru Valdeku Ritslaidu Mežniecības fakultātē; profesoru Rudolfu Bernakofu, Arturu Linkbergu un daudzus citus Medicīnas fakultātē; profesorus Harri Moru un Voldemāru Vagu, asociētos profesorus Ričardu Kleisu, Johannesu Silvetu, Valmaru Adamsu un daudzus citus Vēstures un valodu fakultātē – viņi visi tika atlaisti no darba.

³² ERAF, c. 1, i. 59, u. 3, p. 1.

³³ ERAF, c. 151, i. 7, u. 4, p. 23.

³⁴ Martin, E. Üliõpilaste represseerimisest 1950—1951. Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi 25. Tartu, 1991., 34.-36. lp.

³⁵ Skat. arī Klement, Fjodor 1983., 116. lp.

³⁶ Skat. arī Ibidem, 117-118.

³⁷ ERAF, c. 151, i. 8, u. 3, 69. lp.

³⁸ ERAF, c. 1, i. 59, u. 11, 38. lp.

³⁹ Karotamms pārstāvēja t.s. ļeņinistu uzskatus, t.i., galvenais kritērijs, ko padomju varas iestādēm vajadzēja izmantot buržuāziskajā režīmā audzinātās inteliģences vērtēšanā, bija darbība jaunās sabiedrības veidošanā. Bet tos, kas nepakļāvās vai nepievienojās, bija „... jāsamaj dzīves ritenī”. Vienlaikus viņš bija zināmā mērā pieļāvīgs pret apolītisko Igaunijas tehniskās inteliģences vairākumu, paziņojot, ka „ir jāspēj nošķirt ienaidnieku no cilvēka, kas vēl nav nonācis pie pareizās izpratnes”. N. Karotamm. Nõukogude Eesti kultuuriküsimusi. Tallinn, 1947, 95. lp.

⁴⁰ ENSV Teataja, 15, 1945, 224. lp.

⁴¹ ERAF, c. 910, i. 2, u. 3, 76. lp.

⁴² Sanāksme 5. 04. 1948. ERAF, c. 910, i. 1, u. 12, 56. lp.

⁴³ Ibidem, 112. lp.

⁴⁴ Ibidem, 112. lp.

⁴⁵ Jāns Lukass, TPI Militārās katedras vadītājs, tika arestēts 1950.gada 24.martā, bet Olavs Mullass, TPI Militārās katedras pasniedzējs, - 1950.gada 18.martā. Jāns Lukass mira ieslodzīto nometnē 1953.gadā.

⁴⁶ Tallinna Polütehniline Instituut, 1936-1986; Tallinn, 1986., 174. lp.

⁴⁷ Skat arī Tallinna Polütehniline Instituut 1936-1986. Tallinn, 1986., 190. lp.

⁴⁸ Šajā uzrunā tika norādīts, ka „Akadēmijas Sociālo zinātņu departaments uzņemas svarīgu pienākumu stiprināt patiesi padomisku ideoloģiju igauņu strādniekos, galvenokārt izmantojot vareno marksisma-ļeņinisma teorijas spēku, kuras ēnā notrīs visas pūstošā kapitālisma melīgās doktrīnas.” Josifam Visarionovičam Staļinam. Dārgais Josif Visarionoč! Zinātniskā sesija, 1947.gada 23. — 29.aprīlī. Üldkogu istungid. Tallinn, 1948., 8. lp.

⁴⁹ ERAF, c. 1, i.4, u. 1087, 139.-191. lp.

⁵⁰ Ibidem, 82. lp.

⁵¹ Tamm, A. Aga see oli üks mees. Tallinn, 2003., 112. lp.

⁵² Tamm, A. Aga see oli üks mees. Tallinn, 2003., 202. lp.

⁵³ Veskimägi, Kaljo 1996., 24-29.

⁵⁴ Ibidem, 132-134.

⁵⁵ Johani, Helene; Meo, 1950, 12.

- 56 ERAF, c. 1, i. 2, u. 35, 238. lp.
 57 Ibidem, 238.
 58 Veskimägi, Kaljo, 1996., 309.
 59 ENSVTeataja 4, 1940, 30.-31.
 60 Varkki, B., 1968, 2-3. Board of Archives at the ESSR Soviet of Ministers. Rota-print.
 61 Skat. arī Kipper, E., Materials of the 50th Anniversary Conference of Soviet Archives, 17. lp.
 62 Plašak skat. A. Lember. Očzop ..., Riga, 1968., 28. lp.
 63 Skat. arī Piirimäe, Helmut. Mõningaid probleemeteaduslikustekspertiisist. Materials of the 50th Anniversary Conference of Soviet Archives. Riga, 1968., 5.—6. lp.
 64 Annist, Sirje, 2002., 40-57.
 65 ERAF, c. 1, i. 4, u. 184, 41.-42. lp.
 66 Ibidem, 56.
 67 Viires, A. Eesti ajalugu stalinlikus haardes. Tuna no 1, 2003., 38. lp.
 68 Skat arī Naan, Gustav, Eesti kodanlike natsionalistide ideoloogia reaktsiooniline olemus. Tallinn, 1947., 128. lp.
 69 Viires, A. Eesti ajalugu stalinlikus haardes. Tuna no 1, 2003., 47. lp.
 70 Eesti NSV ajalugu. Vol. 3, Tallinn, 1971., 629. lp.
 71 „Genetics crumbling...” ir Akadēmijas loceklis Hanss-Voldemārs Trass

Izmantotā literatūra

Eesti NSVajalugu. Vol. 3. Tallinn, 1971.

Eesti NSVTeataja. 1940., 1945.

Postimees, 1940., 1942.

Tallinna Polütehniline Instituut 1936-1986. Tallinn, 1986.

Tartu Ülikooliajalugu. Vol. 3. Tallinn, 1982.

Teaduslik sessioon 23.-29. aprillini 1947. a. Üldkogu istungid. Tartu, 1948.

Annist, Sirje. *Ajaloomuuseumiprotsess 1945.—1946. aastal*. Tuna no 3, 2002.

Kalits, Johannes. *Mõningaid märkusi Tartu Riikliku Ülikooli arengust — minevik ja tänapäev*. Tallinn, 1960.

Karotamm, Nikolai. *Nõukogude Eesti kultuuriküsimusi*. Tallinn, 1947. Klement, Fjodor. *Templid teaduse teedel*. Tallinn, 1983. Martis, Ela. *Üliõpilaste represseerimisest 1950—1951. Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi* 25. Tartu, 1991., 34.-36. lp.

Mitt, A. *Meenutusi*. Tallinn, 1977. Mägi, Arvo. *Eesti rahva ajaraamat*. Stockholm, 1979.

Naan, Gustav. *Eesti kodanlike natsionalistide ideoloogia reaktsiooniline olemus*. Tallinn, 1947. Oras, Ants. *Eestisaatuslikudaastad 1939-1944*. Tallinn, 2002.

Rebane, Ilmar. *Eestiõigusteadlasedele, täna, homme*. Mana, no 61—62.

Ruus, V. *Ülikooli parteiorganisatsioon nõukogude kõrgkooli kujundamise perioodil (1940—1941)*.

TRÜ Toimetised. Book 536. Tartu, 1980., 17. lp.

Tamm, A. *Aga see oli üks mees*. Tallinn, 2003.

Varkki, B. *50 aastat leninlikust dekreedist arhiivinduse kohta*. Nõukogude arhiivinduse

50. aastapäevale pühendatud juubelikonverentsi materjalid. Tallinn, 1968. Veskimägi, Kaljo-Olev. *Nõukogude unelaadne elu. Tsensuur Eesti NSV-s ja tema peremehed*. Tallinn, 1996.

Viires, A. *Eesti ajalugu stalinlikus haardes*. Tuna no 1, 2003. Documents from ERAF. Myllyniemi, Seppo.

Die Neuordnung der baltischen Länder 1941-1944. Helsinki, 1973.

MĀKSLA

Jāks Kangilaski

1944. gadā uz rietumvalstīm aizbēga aptuveni trešdaļa igauņu mākslinieku. Igaunijā palikušajiem visgrūtākais bija t.s. staļiniskais periods (1948.-1956.), kad notika vairākums represiju un ieslodzījuma gadījumu, bet ideoloģiskais spiediens no padomju okupācijas iestāžu puses un mākslinieku radošo izpaušmju ierobežojumi (viņi bija izolēti no Rietumu mākslas un pakļauti emocionālai un garīgai vardarbībai) ietekmēja viņus līdz pat okupācijas beigām.

1. PIRMĀ PADOMJU OKUPĀCIJA (1940.-1941.)

Pirmie okupācijas iestāžu mērķi bija nodrošināt vismaz ārēju lojalitāti no mākslinieku puses un iemantot iedzīvotāju uzticību, parādot plaukstošu mākslas pasauli. Igaunijas neatkarības pakāpeniska iznīcināšana un liekulīgu lozungu izmantošana palīdzēja sasniegt šos mērķus. Sovjetizācijas plānus sākotnēji neatklāja. Prezidents Konstantīns Petss pakļāvās okupantu rīkojumiem un 1940. gada 21. jūnijā izvirzīja jaunu, okupantu apstiprinātu valdību. No sākuma māksliniekus nomierināja fakts, ka jauno valdību vadīja Johaness Varess-Barbaruss, kuru inteliģence pazina kā avangardisku dzejnieku, kā arī tas, ka valdības sastāvā bija arī citi pazīstami inteliģences pārstāvji. Iespējams, ka daži no Varesa valdības locekļiem no sākuma naīvi cerēja, ka Igaunija saglabās autonomiju un varbūt pat kļūs demokrātiskāka.¹

Kaut arī pirmo kolaborantu valdību drīz aizstāja ar Maskavai vēl uzticamākiem cilvēkiem, tas bija radījis apmulsumu iedzīvotājos un padarījis tos piekāpīgākus. Daži mākslinieki, kuri bija vīlušies 1930. gadu mākslas politikā vai ekonomiskajos apstākļos, ļāvās pievilināties ar jaunās varas sākotnēji solītajām labajām pelnās iespējām un liberālajām deklarācijām.

Tartu inteliģence savulaik bija ļoti kritiski noskaņota pret K. Peta autoritāro varu. Demokrātijas ierobežošana 1930. gadu 2. pusē bija radījusi spriedzi starp valdību un māksliniekiem. Prezidenta brālim bija pārāk liela ietekme uz dotāciju sadali kultūras jomā. Īpaši negatīvi bija mēģinājumi sasaistīt valsts atbalstu ar t.s. profesionālajām tiesībām, t.i., prasības pēc mākslas skolas diploma. Vairākiem izciliem māksliniekiem šādu diplomu nebija. Šī politika bija diskreditējusi valdību daudzu inteliģences pārstāvju acīs. Tas daļēji izskaidro to, kāpēc Tartu Mākslas biedrības "Pallas" padome tik dedzīgi sāka plānot reorganizāciju mākslas jomā savā sanāsmē 1940. gada 26. jūnijā un pat nosūtīja apsveikuma telegrammas jaunajai valdībai un PSRS vēstniekam.² Daudzi mākslinieki redzēja jaunajā politiskajā situācijā iespēju atrisināt daudzus problemātiskus jautājumus, taču citi tajā pat laikā saskatīja karjeras iespējas. 1940. gadu 2. pusē popularitāti ieguva daudzi jaunāki, līdz tam mazpazīstami mākslinieki, bet vecāki un konservatīvāki mākslinieki tika atstumti malā.³ Jaunā Igaunijas valdība nesteidzās uzspiest sociālistisko reālismu, kurš Padomju Savienībā jau bija padarīts par obligāto stilu. Tika uzsvērtā mākslas nozīme un mākslinieki tika slavīnāti kā vēl nekad iepriekš.⁴ Valsts fondi pasūtīja mākslas darbus, kas attēloja okupantus apmierinošas tēmas un kas cita starpā tika izmantoti kā dekorācijas gājienos un mītiņos, bet nauda atlika arī politiski neitrālai mākslai.⁵

No sākuma netika doti stingri norādījumi par mākslas darbu formu, bet padomju birokrātija sāka iespieties mākslinieku dzīvē. Varas iestādes izmantoja daudzu mākslinieku vēlmi izveidot Igaunijas mākslinieku biedrību. Igaunijas Republikā tas nebija izdevies, tāpēc daudzi mākslinieki aktīvi piedalījās Nacionālajā mākslinieku kongresā 1940. gada 25. jūlijā. Jūlija sākumā izveidoja komiteju kongresa organizēšanai. Komitejā bija pārstāvji no Tartu un Tallinas mākslinieku vidus. Pēc izglītības ministrijas pieprasījuma komitejā iekļāva arī vairākus mākslas kritiķus. Pirmais komitejas uzdevums bija izveidot aktīvo mākslinieku sarakstu, un tas tika izdarīts līdz 1940. gada 19. jūlijam⁶. Sākotnēji tajā ietilpa 142 mākslinieki, kuriem tad arī bija balsstiesības kongresā. Kongresa akreditācijas komiteja sarakstam pievienoja vēl 59 vārdus.

Kongresā tika plānots organizēt māksliniekus, paplašināt mākslas izglītību un attīstīt muzejus.⁷ Iestādes sāka īstenot dažas no Mākslinieku kongresā izteiktajām vēlmēm.

1940. gada augustā tika publicēts optimistisks raksts par Igaunijas muzeju nākotni.⁸ Drīz pēc tam šī raksta autoru, jauno mākslas kritiķi Vilemu Rāmu, iecēla par Tallinas Valsts mākslas muzeja direktoru. 1941. gada sākumā arī Tartu izveidoja mākslas muzeju. Tomēr okupācijas iestādes pamazām pārņēma savā kontrolē mākslinieku organizāciju. 1940. gada 8. oktobrī, IPSR tautas komisāru padome (TKP) publicēja lēmumu par Igaunijas Padomju mākslinieku biedrības (IPMB) izveidi. IPMB bija paredzēts kļūt par daļu no PSRS Mākslinieku biedrības, kura tobrīd tika veidota.⁹

IPMB organizācijas komiteju neievēlēja mākslinieki, bet iecēla varas iestādes. Iestāžu nodomi

vairs netika slēpti. Izglītības ministrs N. Andresens rakstīja: „Izveidojot organizācijas komiteju, IPSR TKP ir uzticējusi māksliniekiem un rakstniekiem lielu atbildību: organizēt mākslinieku un rakstnieku darbību atbilstoši padomju sistēmai.”¹⁰ Tomēr mākslinieku biedrība pirmajā okupācijas gadā netika izveidota; tajā pat laikā ar TKP lēmumu 1940. gada 15. novembrī tika likvidētas visas esošās mākslinieku organizācijas, un tika izveidota Mākslas pārvalde. Tās pienākumi ietvēra valsts kontroles nodrošināšanu pār visiem mākslas darbiem, izstādēm, konkursiem, mākslas darbu iegādi muzeju fondiem, radošo biedrību kontroli u.c.¹¹ Pakāpeniski pieaugošā kontrole apspieda un biedēja māksliniekus. Briesmu signāli nāca arī no preses, kur mākslas kritiķi vēl straujāk par māksliniekiem pārņēma padomju modeli. Tam par iemeslu bija kritiķu centieni piemēroties valdības ideoloģijai personīgu interešu dēļ vai arī ar mērķi nodrošināt Igaunijas mākslu pret iespējamiem pārmētiem, un daļēji arī tāpēc, ka okupanti kontrolēja iespieddarbu cenzūru stingrāk nekā vizuālo mākslu.

1941. gada rudenī bija plānots Igaunijas PSR kultūras festivāls Maskavā, un gatavošanās tam sākās jau 1940. gadā. Tika iztērētas lielas summas padomju ideoloģijai atbilstošu mākslas darbu izgatavošanai. Dažādu iemeslu dēļ vairāki mākslinieki izpildīja šos pasūtījumus, radot padomju ideoloģijai tematiski atbilstošus darbus savā ierastajā 1930. gadu stilā.

Pirmais okupācijas gads neatstāja būtisku ietekmi uz vairākuma Igaunijas mākslinieku darbiem - gan stila, gan satura ziņā tika turpinātas 1930. gadu tradīcijas. Iestādes veicināja sociālistisko reālismu un ieteica to kā piemēru, bet tas tika darīts tik neskaidri, ka palika vieta brīvai interpretācijai. Kaut arī daudzveidīgi un individuālistiski, Igaunijas mākslinieku darbi tomēr pārsvarā bija reālisma stilā, un tādējādi atbilda varas iestāžu ieteikumiem.

Represijas sākotnēji notika salīdzinoši slēptā veidā un māksliniekus galvenokārt neskāra, taču arī viņi neizvairījās no 1941. gada jūnija vardarbīgajiem arestiem. Tika arestēts arī pašu okupācijas iestāžu nesen ieceltais Tallinas Valsts mākslas muzeja direktors Vilems Rāms. Viņš tika atbrīvots tikai 1956. gadā.

Karš starp PSRS un Vāciju izraisīja šķelšanos igauņu mākslinieku vidū. Daži mākslinieki, kas atbalstīja padomju ideoloģiju, iestājās iznīcinātāju bataljonos, citi padomju varu atbalstījušie atkāpās līdz ar padomju armiju, citi tika mobilizēti un gāja bojā kaujās. Vairākiem māksliniekiem frontes aizmugurē tika nodrošināti salīdzinoši labi apstākļi, jo padomju valdība plānoja viņus izmantot propagandas nolūkiem. Jaroslavlā 1943. gadā tika izveidota Igaunņu Padomju mākslinieku biedrība (IPMB). Tās dibinātāji apguva sociālistisko reālismu un padomju ideoloģiju.

2. VĀCU OKUPĀCIJA (1941.-1944.)

Vācu okupanti represēja daudzus māksliniekus, kas pamatoti vai nepamatoti tika apsūdzēti sadarbībā ar padomju varu, vai kam bija kreisi uzskati. Vairāki mākslinieki tika sodīti ar nāvi vai nomira cietumā. Citi tika ieslodzīti. Tajā pat laikā vācieši necentās izmainīt igauņu mākslu, un Igaunijā palikušie mākslinieki varēja turpināt radīt mākslas darbus sev ierastajā stilā.

Padomju sociālistiskā reālisma un vācu nacionālsociālisma mākslas darbi bija ļoti līdzīgi pēc vizuālās formas, tādējādi parādot abu totalitāro režīmu līdzīgumu. Tas ir īpaši labi redzams plakātu mākslā un kara tēmai veltītajos mākslas darbos. Ir vērts atzīmēt, ka nacionālsociālistiskās ideoloģijas ietekme uz igauņu mākslu vācu okupācijas laikā bija daudz mazāk nekā sociālistiskā reālisma ietekme uz Krievijā evakuācijā strādājošajiem igauņu māksliniekiem. Vācu iestādes acīmredzot uzskatīja igauņu mākslinieku izglītošanu par nevajadzīgu, un arī no mākslinieku pašu puses nebija intereses. Protams, ka tika slavīnāti nacionālsociālistiskās mākslas paraugi, taču Igaunijā nenotika tāda “deģenerātu mākslas” vajāšana kā Vācijā pašā. Kaut arī nebija īpaši daudz avangardisku mākslas darbu, ko vācu iestādes būtu varējušas nosaukt par “deģenerātu mākslu”, liela daļa igauņu mākslinieku bija iespaidojušies no 30. gadu Parīzes mākslas, kas bija daudz novatoriskāka un daudzveidīgāka par nacionālsociālistu mākslu. Tomēr okupācijas iestādes šo stilu neaizliedza.

1942. gadā vācu ieceltās Igaunijas Pašpārvaldes sastāvā tika izveidots Zinātnes un mākslas departaments. Tas organizēja izglītību un sniedza pieticīgu finansiālu atbalstu māksliniekiem. Tika atjaunota vairāku mākslas skolu darbība.

1941.-1944. gadā Igaunijas mākslas pasaule bija ļoti dinamiska, notika daudz izstāžu un diskusiju par mākslas jautājumiem, uzplauka mākslas tirgus. Mākslas darbus galvenokārt iegādājās privātpersonas. Cilvēki pirka mākslas darbus gan kā investīcijas, gan arī kā nostalgisku atmiņu par 1930. gadiem.

Kad kļuva skaidrs, ka padomju režīms atgriezīsies, Igaunijas mākslinieku vidū notika jauna šķelšanās. 1944. gada vasarā un rudenī vismaz 60 mākslinieki jeb aptuveni trešdaļa visu igauņu mākslinieku emigrēja, galvenokārt uz Vāciju un Zviedriju. Baidoties no VDK vajāšanām, pašnāvību izdarīja pazīstamais karikatūrists Gori.

No padomju terora izbēgušie mākslinieki piedalījās igauņu trimdas kultūras attīstībā, radot vērtīgus mākslas darbus. Tomēr daudzi smagi pārdzīvoja atšķirtību no dzimtenes. Šo cilvēku aizbraukšana bija liels zaudējums Igaunijas mākslai, taču ir skaidrs, ka, paliekot Igaunijā, liela

daļa no viņiem būtu kļuvuši par padomju represiju upuriem.

3. OTRĀ PADOMJU OKUPĀCIJA (1944.-1991.)

Igaunijā okupācijas varas pirmais mērķis bija tāds pat kā 1940. gadā — nodrošināt kontroli pār māksliniekiem un mākslas sabiedrības darbību. Igaunijā palikušo mākslinieku apvienošanu uzticēja Jaroslavlā izveidotajai IPMB.

Mākslinieki pievienojās IPMB, jo nebija iespējams nodarboties ar mākslu, neesot biedrības biedram. Salīdzinot ar vispārējo nožēlojamo dzīves līmeni, mākslinieku stāvoklis bija salīdzinoši labs, viņi tika materiāli atbalstīti. Pirmajos pēckara gados vairākums mākslinieku turpināja strādāt savā ierastajā pirmskara stilā, jo padomju iestāžu attieksme vēl nebija īpaši agresīva. Iespējams, ka viens no iemesliem šādai attieksmei bija Maskavas nedrošība par to, vai izdosies noturēt kontroli pār Baltijas valstīm. Vietējie "jūnija komunisti", t.i. cilvēki, kas izrādījās esam komunisti tikai pēc 1940. gada jūnija, centās pasniegt šo centrālās varas kavēšanos kā Igaunijas individualitātes ievērošanu.

Tomēr vardarbīgas represijas skāra arī māksliniekus, un vairāki no viņiem tika arestēti.

Vispārējās mākslas politikas principus noteica 1945. gada marta Igaunijas Komunistiskās partijas centrālkomiteja (IKP CK) un IPSR TKP rīkojumā "Mākslas attīstība un pienākumi IPSR"¹², kur bija norādīts, ka mākslinieku galvenais uzdevums ir audzināt cilvēkus padomju garā un "neatlaidīgi cīnīties pret fašistiskās ideoloģijas atliekām un buržuāzisko nacionālismu, izmantojot visus mākslā pieejamos līdzekļus". Varas iestādes pieprasīja, lai mākslā būtu politisks saturs (revolucionāru, mūsdienu dzīves attēlojums), un nosodīja nepolitisku mākslu¹³, bet no sākuma šīs prasības bija vairāk kā ieteikumi. Mākslinieki varēja turpināt strādāt sev ierastajā garā.

Drūmākais periods igauņu māksliniekiem sākās 1940. gadu beigās. Pirmais brīdinājums par stingrāku padomju kultūras politiku bija 1946. gadā, kad Vissavienības komunistiskā bolševiku partija nosodīja "apolitiskumu", "ideālu trūkumu", "formālismu", "kosmopolitismu" un citus mākslas "nāves grēkus". IPMB plēnums 1945. gada oktobrī arī pieņēma rezolūciju par kursa uzņemšanu uz sociālistisko reālismu.¹⁴

Sākot ar 1948. gadu, kļuva skaidrs, ka Maskava vairs nepacietīs vietēju individualitāti. Sākās kolhozu veidošana, un Igaunijas kultūrai bija jāievēro padomju paraugi. Kultūras dzīves staļinizācija tika pabeigta 1950. gadā. Izdabājot Maskavas vēlmēm, grupa staļinistu ekstrēmistu Maksa Laosona vadībā sāka uzbrukt kultūras dzīvei, ko līdz tam bija kontrolējuši "jūnija komunisti". Laosona kritika sākotnēji bija vērsta pret teātri, taču drīz sāka vērsties arī pret pārējām mākslas jomām. Laosons rakstīja par "dekadento Rietumeiropas buržuāzijas ideoloģiju",¹⁵ kā viss ir svešais "saindē padomju mākslas pasauli" u.t.t.¹⁶

No sākuma daži komunisti mēģināja iebilst Laosonam, taču IKP CK 8. plēnumā 1950. gada martā radikālie staļinisti guva virsroku un vairākiem "jūnija komunistiem" nācās atkāpties no saviem amatiem. Laosons apvainoja vairākus vietējos komunistus buržuāziskajā nacionālismā.¹⁷ 1950. gadā Laosonam pievienojās vēl vairāki komunisti: Magnuss Melks¹⁸ un Aira Kāla¹⁹. Daudzi "jūnija komunisti" zaudēja savus amatus, vairāki tika ieslodzīti.

Arī mākslinieku biedrībā notika "tīrīšanas", un vairākums labāko mākslinieku tika apvainoti "nacionālismā", "formālismā", "kosmopolitismā", "radošajā pasivitātē" un izslēgti. Izslēgšana nozīmēja aizliegumu nodarboties ar mākslu, taču bija iespējamas arī bargākas represijas. Sociālistiskā reālisma ideoloģija noteica, ka "citādos" māksliniekus varēja apsūdzēt ne tikai nepareizās mākslinieciskās izpausmēs, bet arī piederībā politiskiem ienaidniekiem. Vienīgais atļautais reālisma virziens bija krievu XIX gs. "peredvižņiku" māksla, savukārt impresionisma izpausmes tika sauktas par formālismu.²⁰ Tas nozīmēja, ka politiskas apsūdzības varēja izvirzīt pret gandrīz visiem igauņu māksliniekiem. Interese par jaunākajiem strāvojumiem Rietumu mākslā varēja kalpot par iemeslu arestam.

1949. un 1950. gadā tika izsūtīti daudzi mākslas studenti un jaunie mākslinieki. Mākslas kritiķis Rasmuss Kangro-Pols, kurš bija ieslodzīts cietumā vācu okupācijas laikā, pavadīja vēl ilgāku laiku staļinistu ieslodzījuma nometnēs (1950.—1957.).

Mākslinieki, kas bija izvairījušies no arestiem, dzīvoja bailēs. Mākslinieku biedrības sanāsmēs viņi bieži tika kritizēti. Piemēram, ISBA aktīvistu sanāsmē no Maskavas atsūtītais mākslas kritiķis I. Melikadze uzbruka Adamsonam-Erikam, kurš bija viens no nedaudzajiem, kuri nesekmīgi centās sevi publiski aizstāvēt.²¹ Mākslinieki iesniedza publiskas "nožēlas vēstules", diemžēl, bija arī tādi, kas nomelnoja kolēģus, lai glābu paši sevi. Bieži vien šādi apsūdzētāji drīz paši kļuva par apsūdzētajiem. Lieki teikt, ka šādā bailu, greizsirdības un neuzticības gaisotnē cieta mākslinieku radošais gars un sākās mākslas stagnācija. Daudzi mākslinieki nepiedalījās izstādēs. Vairāki mākslinieki pameta mākslu vai izdarīja pašnāvību kā Johanness Grīnbergs.

Staļiniskā kultūrpolitika norobežoja igauņu māksliniekus no rietumu kultūras, kā arī pašu vēstures. Daudzu jau mirušu mākslinieku darbi tika atzīti par formālismam piederošiem un izņemti no muzeju ekspozīcijām. Muzeju vadība tika nomainīta, Tallinas Mākslas muzeja jaunie

vadītāji tika atsūtīti no Krievijas. Mākslas vēstures nodaļas tika likvidētas. Tartu Mākslas augstskola kā "formālisma perēklis" tika pārveidota par vidusskolu. Daļa no tās pasniedzējiem tika pārcelti uz IPSR Valsts mākslas institūtu, par kura vadītāju savukārt iecēla pārkrievo to igauņu skulptoru Fridrihu Lehtu, kurš 1920. gados bija ieguvis staļinistu atzinību kā viens no krievu avangardistu apspiedējiem. Ar viņa iecelšanu acīmredzot bija plānots attīrīt Igaunijas mākslas izglītību no formālisma un nacionālisma paliekām.

Lietišķajā mākslā saglabājās interese par individuālu pieeju materiālu izvēlē, tika izmantoti funkcionālisma principi, bet tāpat tika mēģināts izveidot nacionālus stilu, par pamatu izmantojot tautas mākslu – šādu mēģinājumu šķietami atļāva lozungs par mākslu ar "sociālistisku saturu un nacionālu formu". Tekstilmākslā tas izpaudās kā ģeometrisks izkārtojums, tautas mākslas motīvi un krāšņi, stilizēti vietējās floras attēli.

Sākumā lietišķajai mākslai izdevās izvairīties no politiskās propagandas, un dažkārt darbos atspoguļojās pat nostalgiskas jūtas, tomēr laika gaitā tendence izmantot politisku saturu pieauga. Tekstilmākslas darbi tika uztverti ne tikai kā dekoratīvi elementi, bet kā neatkarīgi, gleznām līdzīgi darbi. Ģeometriskās formas izzuda, jo tām varēja piedēvēt formālismu. Tautas motīvi bija atļauti. Attēlam pašam, protams, bija jābūt maksimāli reālistiskam. Paņēmienu, kas nebija piemēroti šādam reālistiskam attēlojumam, tika atmesti. Populāri bija plakātveida tekstildarbi, kuros tika attēloti padomju simboli.

Telpiskajā mākslā (keramika, stikls, metālapstrāde) formu izvēle samazinājās, darbi kļuva vienvēidīgi. Kompozīcijā bija jāievēro klasicisma principi, kas patiesībā parasti bija eklektiski un samāksloti.

1950. gadu sākumā, kad spiediens uz māksliniekiem bija vislielākais, notika izmaiņas igauņu tautas mākslas izmantošanā. Tika aizliegts to jebkādi radoši interpretēt, tika atļauta tikai precīza, pedantiska, nedzīva kopēšana. Oficiāli to pamatoja ar tautas kultūras mantojuma saglabāšanu, taču, visticamāk, tam bija dziļāks nodoms – staļinistu kultūras politika paredzēja pārveidot "nacionālo formu" par kaut ko pagātnei piederošu, neiederīgu modernajā dzīvē, kur dažādās tautas tika sajauktas vienā vienvēidīgā padomju tautā.

Līdzīgs bija Igaunijas arhitektūras liktenis. Pirmajos gados pēc kara galvenokārt tika īstenoti atjaunošanas projekti, taču atjaunotās ēkas bieži vien ieguva jaunu izskatu, piemēram, teātris "Igaunija" ieguva klasicisma stilam raksturīgāku fasādi.

Šie risinājumi parāda, kā 1930. gadu "ceremoniālo tradicionālismu" varēja izmantot par pamatu staļiniskajai arhitektūrai, kuru arī varētu saukt par ceremoniālo tradicionālismu, vienīgi tradīcijas bija citas. Staļina laika arhitektūra vizuāli parāda, ka faktiski Padomju Savienība bija Krievijas impērijas mantiniece. Arī staļiniskā arhitektūra tika saukta par sociālistisko reālismu, taču atšķirībā no mākslas un literatūras, kas balstījās uz XIX gs. krievu reālismu, arhitektūrā valdīja caristu sabiedriskās arhitektūras pompozais eklektisms un klasicisms.

Šī ietekme izpaudās arī pilsētplānošanā kā lieli centrālie laukumi, platas ielas un gigantiski pieminekļi. 1954. gadā pašā Tallinas centrā bija plānots būvēt gigantisku padomju valdības ēku, taču projekts netika īstenots, jo pilnībā izmainījās padomju arhitektūras politikas virziens. Tallinā un citās Igaunijas pilsētās krievu klasicisma elementi ir redzami samērā daudzās ēkās.

Paralēli šim stilam līdz 1940. gadu beigām attīstījās arī cits stils – par pamatu tika ņemta vietējā neatkarības laika arhitektūra. Līdz 1948. gadam bija cerības, ka tiks saglabāts lauku viensētu princips, tāpēc tika izsludināti vairāki konkursi lauku ēku projektēšanai, un tika izstrādāti uz tautas mākslu balstīti interjeri. Līdz ar kolhozu izveidi šie plāni kļuva nereāli. 1950. gadu sākumā prasības un ierobežojumi kļuva stingrāki, piemēram, netika atļauts projektēt platus un zemus logus, jo tie atgādināja funkcionālismu. No otras puses, samākslots pseidonacionāls stils bija atļauts, tāpēc motīvu aizgūšana no tautas mākslas bija drošākais veids, kā izvairīties no apvainojumiem formālistiskā un kosmopolitismā.

Staļiniskā perioda beigās igauņu māksla bija pilnībā sagrauta. 1950. gadu 2. pusē, kad padomju sistēmā bija novērojamas atkušņa pazīmes, māksla sāka atgūties. Ieslodzījuma nometnēs izdzīvojušie mākslinieki tika atbrīvoti un no Mākslinieku biedrības izslēgtie varēja iestāties tajā atpakaļ.

Vēlēšanas Mākslinieku biedrības valdē kļuva demokrātiskākas. Lielākā daļa mākslinieku izmantoja izdevību parādīt lielāku individualitāti, samazināja padomju motīvu apjomus savos darbos vai izvairījās no tiem pilnībā, koncentrējās uz tīri estētiskiem mērķiem. Igaunņu māksla ātri izveidojās par kaut ko ļoti atšķirīgu no oficiālās Maskavas mākslas un kļuva par vienu no līdzekļiem igauņu identitātes saglabāšanai un stiprināšanai. Neskatoties uz to, padomju ideoloģiskais spiediens un mākslinieku radošā gara ierobežojumi saglabājās līdz 1980. gadu beigām. Iestādēm nācās samierināties, ka māksla lielākoties tieši nekalpo ideoloģijai, taču tās stingri un galvenokārt veiksmīgi vērsās pret jebkādu disidentisku uzvedību. Baidoties zaudēt iespējas strādāt, daudzi mākslinieki izvēlējās pašcenzūras ceļu.

Saglabājās atšķirtība no Rietumu mākslas, informācija par to bija fragmentāra. Mākslinieku personīgā iniciatīvā kontaktos ar rietumvalstīm tika apkarota ar visiem pieejamajiem līdzekļiem,

darbus un saraksti konfiscēja, māksliniekus pašus nopratināja VDK, viņus iebiedēja, kas dažos gadījumos noveda pie garīgās krīzes. Šādā situācijā Mākslinieku biedrības loma bija pretrunīga. No vienas puses, tās valde centās mīkstināt oficiālos noteikumus un panākt lielāku mākslinieku neatkarību; no otras puses, varas iestādes centās izmantot biedrību mākslinieku kontrolēšanai, piemēram, lai nepieļautu izstādes, kas neatbilda cenzūras prasībām un kam nebija dota oficiāla atļauja. Tā kā joprojām bija grūti (kaut arī ne neiespējami) būt māksliniekam ārpus Mākslinieku biedrības, radikāli jaunu mākslas darbu varēja noraidīt nevis ar politisku pamatojumu, bet tāpēc vien, ka tas neatbilda biedrības ievēlētās žūrijas gaumei.

Nobeigumā var teikt, ka, kaut arī tiešu represiju draudi pret māksliniekiem būtiski samazinājās pēc 1950. gadu beigām, tie nekad pilnībā neizzuda, savukārt psiholoģiskā un garīgā vardarbība turpinājās līdz okupācijas beigām.

¹ Piemēram, H. Mors, jaunais izglītības ministra padomnieks 1940. gada 16. jūlijā paziņoja, ka par mākslas pasaules organizēšanu atbildēs paši mākslinieki. Izglītības ministrs J. Sempers to atkārtoja 25. jūlijā. (Lamp, 1965:13)

² Raudsepp, Ingrid, 1999.

³ Ole, Eduard, 1973, 263.

⁴ Päevaleht 26. 07. 1940, Kunst ei jää enam vallaslapse ossa.

⁵ Mark, Reet, 2003, 52.

⁶ Päevaleht 19. 07. 1940, Postimees 19. 07. 1940 u.c.

⁷ Raudsepp, Ingrid, 1999, 60 u.c.

⁸ Viisnurk no 1, 1940, 78-80.

⁹ Lamp, Ene, 1965, 191.

¹⁰ Looming no 10, 1940, 795 u.c.

¹¹ ERA, c. R-1, i. 1, u. 36, 130-135. lpp.

¹² ENSV Teataja, 03. 04. 1945.

¹³ Sirp ja Vasar, 27. 10. 1945, 2-4.

¹⁴ ERA, c. R-1665, i. 1, u. 68, 10. lpp.

¹⁵ Rahva Hääl, 02. 03. 1949.

¹⁶ Turpat.

¹⁷ ERK PA, c. 1, i. 4, u. B90, 185. lpp. u.c.

¹⁸ Looming no 5, 1950, 988-1004.

¹⁹ Looming no 2, 3, 4, 1950.

²⁰ Kangilaski, Jaak, 2003, 11-28.

²¹ ERA, c. 1665, i. 1, u. 115, 2. lpp. u.c.

Atsauces

ENSVTeataja, 03.04.1945.

Päevaleht 19.07.1940, 26.07.1940.

Sirp ja Vasar 27.10.1945.

Andresen, Nigol. *Nõukogude kirjanduseja kunstiorganiseerimisel*. Looming no 10, 1940.

Kaal, Aira. *Formalsmi idealistlikudjuured*. Looming no 2—4, 1950.

Kangilaski, Jaak. *Realismi mõiste metamorfoosid nõukogude kunstiteoorias*. Publicēts:

Kunstiteaduslikke uurimusi 1—2. Tallinn, 2003.

Kangilaski, Jaak; Lamp, Ene. *Eesti kunstienu ja okupatsiooniderepressiivpoliitika*. ORURK 3, Tallinn, 1994.

Lamp, Ene. *Kunstienuorganisatsioonilisestümbekorraldustest 1940—1941*. —

ENSVTatoimetised, Vol. 14. Tallinn, 1965.

Laosson, Max. *Paljastagem lõplikult kodanlik-esteeditsevad antipatriootlikud teatrikritikud*. Rahva Hääl 02.03.1949.

Mark, Reet. *Kunstipoliitika esimestelokupatsiooniaastatel*. — Catalogue: *Sotsialistliku realismivõidukäik*. Tartu, 2003.

Mäik, Magnus. *Lõpuni hävitada kodanlik natsionalism meie kultuurielus*. Looming no 5, 1950.

Ole, Eduard. *Suurel maanteel II*. Stockholm, 1973.

Raam, Villem. *Eesti NSV kunstimuuseumidest*. Viisnurk no 1, 1940.

Raudsepp, Ingrid. *Kunstienu esimesel Nõukogude aastal*. Maģistra darbs. Tartu, 1999.

(manuskripts Tallinas Universitātes Mākslas vēstures katedrā).

Igaunijas Valsts arhīvs

Vide

VII

KAITĒJUMS VIDEI

Reins Ratass

Kaitējumu videi galvenokārt izraisīja šādi apstākļi: centralizētais ekonomikas vadības stils (galvenokārt no Maskavas), kas noveda pie nelīdzsvarotas ekonomikas attīstības; kompleksas pieejas neievērošana dabas resursu izmantošanā; vietējo vides apstākļu neievērošana; augstākās prioritātes piešķiršana militārajām vajadzībām; novecojusi tehnoloģija; cilvēka un ģimenes vērtību noliegšana; īpašnieka attieksmes trūkums.

1. LAUKSAIMNIECĪBAS ZEME

Igaunijas svarīgākais dabas resurss ir auglīgā, lauksaimniecībai piemērotā zeme. Lauksaimniecības zeme aizņem trešdaļu valsts teritorijas. Lai apmierinātu milzīgās PSRS vajadzības, tika uzsākta nelīdzsvarota, intensīva laukaugu un mājlopu audzēšana. To papildināja plaša ķīmikāliju lietošana, milzīgu lopu fermu celtniecība, Krievijas apstākļiem piemērotas smagās lauksaimniecības tehnikas izmantošana un milzīgu stepēm līdzīgu lauku veidošana — tas viss samazināja augsnes auglību un piesārņoja ūdens resursus. 1980. gados tika ieteikts izmantot 180 kg slāpekļa (2/3 no tā veidoja minerālmēsli) uz hektāru kultivētās zemes. Turpmāka šāda mēslojuma izmantošana būtu padarījusi pazemes ūdens virsējo kārtu (līdz 40m dziļumam) dzeršanai nepiemērotu visā Igaunijas teritorijā.

Pirms piespiedu kolektivizācijas zemes izmantošana lauku saimniecībās bija ļoti daudzveidīga, bet padomju laikā šādu daudzveidību sāka likvidēt. Tā rezultātā laukaugi netika kultivēti tiem piemērotākajās augsnēs. Lauki sāka "migrēt" un aramzeme pasliktinājās: labas aramzemes platības pie lopu fermām pārveidoja par ganībām, citas bijušās aramzemes pameta.

1980. gadā 13 490 ha bija piešķirti degslānekļa un fosforītu ieguvei. Līdz 2000. gadam bija plānots piešķirt 22 000 ha, no kuriem puse bija lauksaimniecības zeme. Prasība rekultivēt izmantotās zemes bieži netika ievērota. Degslānekļa ieguves rajonos 2600 ha tika izmantoti degslānekļa pelnu glabāšanai. Pazemes raktuves radīja iebrukumus un līdz 2m dziļas kritenes. Deformētās zemes kopā aizņem 200 km². Šajās teritorijās pasliktinās meliorācijas sistēmas, lauksaimniecība daļā no tām kļūst neiespējama, tiek iznīcināti kūdras un mežu resursi.¹

Vairākās vietās pie Kohtlajārves un citur rūpnieciskais gaisa piesārņojums ir bojājis mežus un samazinājis to dabisko pieaugumu par vairāk nekā 50%.

Izmaiņas dzīves veidā vienmēr rada izmaiņas ainavā. Dabisko kultūrainavu attīstību pārtrauca piespiedu kolektivizācija 1940. gadu beigās. Tās rezultātā senus ciemus izkropļoja ar arhitektoniski un vēsturiski neiederīgām ēkām; agroekoloģiskās sistēmas tika iznīcinātas un to vietā tika izveidotas t.s. "ekonomiskās apvienības", kas ir mākslīgas, necilvēcīgas un nedabiskas.

2. ŪDENS

Ūdens kā dabas asinis ļoti precīzi parāda vides stāvokli. 1980. gadu beigās atbilstoši prasībām tika attīrīti ~52% notekūdeņu. Atlikušais daudzums tika attīrīts daļēji vai netika attīrīts nemaz.

Okupācijas perioda beigās bija apmēram 1700 attīrīšanas iekārtu, galvenokārt mazu, no kurām trešdaļa nedarbojās. Gandrīz nevienai pilsētai vai ciemam Igaunijā nebija perfekti darbojošos attīrīšanas iekārtu. Igaunijā neeksistēja ķīmiska notekūdeņu attīrīšana.²

1987. gadā veikts apsekojums parādīja, ka 62 % no visām glabātuvēm (minerālmēsliem, skābarībai, vircai) lauksaimniecības saimniecībās neatbilda esošajām prasībām. Tas bija viens no galvenajiem ūdens resursu piesārņojuma iemesliem. Otrs iemesls bija nelīdzsvarota minerālmēsliu izmantošana. Visu Igaunijas ezeru sanitārais stāvoklis pasliktinājās, aptuveni 150 ezeri bija ļoti sliktā stāvoklī. Lielākā daļa Igaunijas upju bija piesārņotas. Igaunijas rietumu un ziemeļu daļā upju stāvoklis bija īpaši slikts; Dienvidigaunijā smagi piesārņota bija Sūremajogi upe. 1989. gadā fenola saturs Purtses upē 780 reizes pārsniedza pieļauto normu. Vairākās upēs sulfātu koncentrācija normu pārsniedza 20 reizes, bet amonjaka slāpekļa koncentrācija – 120 reizes.

Jūra piekrastes rajonā bija ļoti piesārņota. Lielākā daļa populārāko pludmaļu bija slēgtas gadiem ilgi. Pērnavas līča pludmalē *E. coli* klātbūtne pārsniedza normu 5000 reizes.³

Salīdzinot ar 1945. gadu, pazemes ūdeņu patēriņš pieauga 10 reizes. Aptuveni 10% pazemes

ūdeņu resursu bija ārkārtīgi piesārņoti, bet 30% - būtiski piesārņoti. Galvenie piesārņojuma avoti bija:

- degslānekļa ieguve un apstrāde Ida-Vīrumā rajonā;
- lielākās pilsētas;
- militārās bāzes, it īpaši 5 galvenie militārie lidlauki un raķešu bāzes;
- lopkopība milzīgās fermās un piesārņojuma noplūde no kultivētajām lauksaimniecības zemēm.

Bijušās minerālmēslu noliktavas vēl joprojām rada draudus gruntsūdeņiem. Lopkopība bija pārmērīgi koncentrēta, un fermām nebija atbilstošu kūtsmēslu krātuvju. Mēslojums bieži vien tika glabāts ārējās nojumēs vai tieši uz zemes. Šāda situācija bija raksturīga visā Igaunijā. Lauku iedzīvotāju izmantotā ūdens kvalitāte bija un vairākos gadījumos joprojām ir slikta. Dažos rajonos līdz 70% lauku iedzīvotāju ir spiesti lietot nekvalitatīvu ūdeni. Kaut arī nitrātu saturs gruntsūdeņos samazinās, situācija vēl joprojām nav apmierinoša.

Okupācijas armijas izmantotajās teritorijās gruntsūdeņos ir nonākušas tūkstošiem tonnu aviācijas un raķešu degvielas.⁴ Pastāv draudi, ka Tapas un Emari rajonā izšķīduši naftas produkti varētu nonākt kembrija - ordovika ūdens slāņos. Tāpat ir apdraudēta Tartu apgāde ar ūdeni. Bez bijušajiem militārajiem lidlaukiem ir arī citi piesārņojuma avoti – raķešu bāzes, degvielas tvertnes, cauruļvadi un katlumājas. Gruntsūdeņu un virszemes ūdeņu attīrīšana šajās teritorijās ir ļoti dārga un izmaksā apmēram 60 miljardus kronu. (Skatīt nākošo nodaļu.)

3. MINERĀLIE RESURSI

Minerālo resursu ieguve un apstrāde bija izšķērdīga, jo:

- izmantotajā atradnē tika izmantoti tikai labākie slāņi;
 - tika iegūti tikai primārie resursi (piemēram, degslānekļi), bet blakus resursi (piemēram, kūdra) tika iznīcināti;
- tika izmantotas novecojušas, neefektīvas tehnoloģijas;
- dabas resursiem bija noteikta ārkārtīgi zema vērtība (cena).⁵

Mārdū tika iegūti vairāk nekā 30 miljoni tonnu fosfātu iežu. Lai to izdarītu, tika sabojāti vai iznīcināti 15 miljoni m³ augstas kvalitātes kaļķakmens, 0,5 miljoni tonnu kūdras, ~100 miljoni tonnu slānekļa un līdz 50 miljoniem m³ glaukonīta. No vietējās izejvielas izgatavotā fosfātu minerālmēslojuma efektivitāte lauksaimniecībā bija tuva nullei. Tajā pat laikā izejvielu ieguve un minerālmēslu ražošana bija nozīmīgs piesārņojuma avots (lielas ūdeņraža fluorīda, sēra dioksīda un putekļu emisijas). Piesārņojums no Mārdū rūpnīcām sasniedza Somiju. Fosfātu ieguves un apstrādes radītais piesārņojums Igaunijā saglabāsies vēl ilgi. Vairāki simti hektāru tika pārveidoti par deformētu industriālu ainavu, un tikai daļa no tās ir rekultivēta.

1940.-1991. tika iegūti apmēram 800 miljoni tonnu degslānekļa. Zaudējumi ražošanā bija gandrīz 30%. Degslānekļa ieguve un tā izmantošana elektrības ražošanā un ķīmiskajā rūpniecībā radīja paliekošu virsmas un gruntsūdeņu piesārņojumu, milzīgu gaisa piesārņojumu un plašu teritoriju deformāciju. Šī iemesla dēļ Vīrumā aprīņķī vietām ekoloģiskā situācija vēl joprojām ir kritiska.⁶

1977. gadā "tikai iekšējai lietošanai" tika publicēts pētījums par Igaunijas vides stāvokli un attīstības tendencēm.⁷ Grāmatā bija rakstīts, ka:

- pasliktinās ūdens resursu kvalitāte;
- ūdenstilpes ir piesārņotas ar kancerogēnām vielām;
- bīstamo notekūdeņu apjomi ar katru gadu pieaug;
- Kohtlas, Erras un Purtses upēs nav ūdens organismu;
- Pihajogi, Jegalas, Pēkilas un Seljajogi upēs ekoloģiskais stāvoklis ir kritisks;
- Daudzās citās upēs ir konstatēts būtisks piesārņojums;
- Tallinā, Tartu, Viru, Viljandi, Valgā, Hāpsalā, Paidē, Kingisepā (Kuresārē) un citās pilsētās nav ūdens attīrīšanas iekārtu;
- 1975. gadā tika attīrīti tikai 15 % notekūdeņu;
- līdz 2000. gadam pazemes ūdeņu izmantošana pieaugtu 3,5 reizes pilsētās un 5 reizes lauksaimniecībā, salīdzinot ar 1973. gadu;
- līdz 2000. gadam aptuveni 50 % no perspektīvajiem pazemes ūdeņu resursiem būtu piesārņoti;
- pēdējās desmitgadēs ir pieaudzis Baltijas jūras piesārņojums, it īpaši slāpekļa, fosfora un hlora savienojumu koncentrācija;
- nav drošas informācijas par cieto atkritumu daudzumiem un atrašanās vietu;
- neīstenojot nopietnus pasākumus atkritumu otrreizējā izmantošanā, būtu nopietni piesārņojuma draudi ūdenstilpēm un gaisam;
- Tallinā atmosfēras piesārņojums pārsniedz pieļaujamās koncentrācijas sēra dioksīdam 7 reizes, oglekļa monoksīdam 12 reizes, slāpekļa oksīdiem 20 reizes un putekļiem 12 reizes;
- PSRS Ministru padomes 1976. gada lēmums Nr. 574. paredz palielināt ikgadējo degslānekļa ieguvi Igaunijā līdz 50-60 miljoniem tonnu 1990. gadā.

Par laimi okupācijas varai neizdevās īstenot savus plānus.

4. MAZĀS SALAS

Igaunijas mazo salu likteni lielā mērā ietekmēja 2. pasaules karš un tam sekojošais okupācijas periods. Iedzīvotāju skaitu mazajās salās samazināja etnisko Zviedru emigrācija uz Zviedriju, igauņu emigrācija uz citām valstīm, kā arī ierobežotās tiesības izmantot laivas un nodarboties ar zvejniecību. Pirms 2. pasaules kara pastāvīgi iedzīvotāji bija 32 mazajās salās, bet tagad tikai sešās. Vairākas salas izmantoja padomju armija, un tās igauņiem nebija pieejamas. Tāpat tika zaudētas lauksaimniecības zemes uz šīm salām. Naisārē bija 69 saimniecības, kas izmantoja 71 ha zemes, abās Pakri salās bija 68 saimniecības, kas izmantoja 1850 ha zemes, tostarp 133 ha aramzemes un dārzu.

Mazās salas atradās pierobežas zonā, tāpēc tās nebija iespējams izmantot atpūtai. Rekreācijas resursi ir galvenais ienākumu avots mazajās alās visā pasaulē, jo tās piedāvā kūrortu un ūdenstūrisma (jahtu ostas, makšķerēšana) pakalpojumus. Naisāre varētu būt Tallinas atpūtas zona. Pakri salu izmantošana militāriem mērķiem apdraudēja unikālos Igaunijas dabas resursus - Pakri kaļķakmens krauju, kā arī retas augu un putnu sugas. Bija noziedzīgi izmantot Pakri salas kā aviācijas poligonu.⁸

Mūsu materiālā un lielā mērā arī garīgā labklājība nāk no dabas, zemes, kurā mēs dzīvojam. Zeme sniedz mums visu dzīvei nepieciešamo.

Pazīstamais 17. gs. angļu ekonomists Viljams Petijs neklūdījis rakstot: „Darbs ir labklājības tēvs un aktīvais princips, bet zeme ir tās māte.” Vides aizsardzība ir neatņemama vides izmantošanas sastāvdaļa; tā parāda mūsu garīgo un kultūras līmeni, mūsu attieksmi pret mums pašiem, citiem un nākamajām paaudzēm.

Papildu informācija par pētījumiem par videi nodarīto kaitējumu ir pieejama Igaunijas Republikas Vides ministrijā.

¹ Estonian Environment..., 1997.

² Keskkond 1991, 1991.

³ Keskkond '89, 1990; Keskkond 1991, 1991.

⁴ Endise..., 1999.

⁵ Ratas, Raukas, 1997.

⁶ Estonian..., 1997.

⁷ Eesti NSV..., 1977.

⁸ World War II..., 1991

Atsauces

Eesti NSV keskkonna seisund ja selle muutumise tendentsid. Jüri Martin, Erast Parmasto. Tallinn, 1977.

Endise Nõukogude Liidu sõjaväe jääkreostus ja selle likvideerimine. Anto Raukas. Tallinn, 1999.

Keskkond '89. Ülevaade. Tallinn, 1990.

Keskkond 1991. Helsinki, 1991.

Ratas, Rein; Raukas, Anto. *Main Outlines of Sustainable Development in Estonia.* Tallinn, 1997.

Estonian Environment. Past, Present and Future. Anto Raukas. Tallinn, 1997.

World War II and Soviet Occupation in Estonia: A Damages Report. Juhan Kahk. Tallinn, 1991.

VIII

MILZĪGAIS OKUPĀCIJAS ARMIJAS KAITĒJUMS VIDEI

Anto Raukass

Padomju okupācijas pēdējos gados Igaunijā bija 1565 militārie objekti aptuveni 800 vietās, kopumā aizņemot 87 000 ha jeb 1.9 % no Igaunijas teritorijas. 1999. gadā padomju armijas radītie tiešie zaudējumi tika aprēķināti 65 miljardu EEK apmērā. Netiešo kaitējumu iedzīvotāju veselībai nevarēja novērtēt, taču tas būtu jāpievieno pie zaudējumiem. Cik mums zināms, īsajā vācu okupācijas periodā būtisks piesārņojums neradās.

1. ZAUDĒJUMI UN TO NOVĒRTĒŠANA

2. pasaules karš un padomju okupācijas gadi negatīvi ietekmēja ne vien sociālās attiecības, bet arī attiecības starp cilvēku un dabu. 2. pasaules kara laikā tika nodarīti apmēra un smaguma ziņā vēl nepieredzēti noziegumi. Tomēr cilvēku un dabas resursu postīšana turpinājās arī pēc kara. Tika mēģināts parādīt, ka Igaunija ir suverēna valsts, taču patiesībā ne IPSR Augstākajai padomei, ne Ministru padomei nebija nekādas teikšanas būtiskākajos jautājumos. Šādi jautājumi ietvēra padomju karaspēka izvietojumu, zemes piešķiršanu šiem nolūkiem un vides stāvokļa uzraudzību militāristiem piešķirtajās teritorijās. Ir pamats uzskatīt, ka lielākajai daļai vadošo IPSR amatpersonu nebija informācijas par jautājumiem, kas attiecās uz padomju armiju.

Neatkarības atgūšana situāciju vēl pasliktināja, jo attiecības starp Igaunijas valdību un karaspēka komandieriem nebija skaidri noteiktas un nebija kontroles pār karaspēka vienībām; tā rezultātā dabā nonāca liels piesārņojuma apjoms. 1992. gadā Vides ministrijas pakļautībā tika izveidota Komisija bijušās PSRS karaspēka radītā vides piesārņojuma novērtēšanai un likvidēšanas finansēšanai (turpmāk tekstā – Komisija); komisijas darbību finansēja no valsts budžeta.

Arī vairākas citas valstis sniedza nozīmīgu finansiālu atbalstu, kā arī nodrošināja aprīkojumu un speciālistu apmācību. Vislielāko palīdzību sniedza Dānija, Somija, Zviedrija un Vācija. 1999. gadā komisiju pārdēvēja par Atlikušā piesārņojuma likvidācijas komisiju, taču reāli tā beidza darbību. Kā komisijas darba apkopojumu Vides ministrija 1999. gadā publicēja grāmatu „Endise Nõukogude Liidu sõjaväe jääkreostus ja selle likvideerimine” (“Padomju armijas radītais piesārņojums un tā likvidācija”) (sagatavoja un rediģēja Anto Raukass). Šis kopsavilkums ir galvenokārt balstīts uz šo grāmatu.

2. MILITĀRO OBJEKTU SKAITS UN ATRAŠANĀS VIETA

Komisijas pirmais uzdevums bija identificēt militāro objektu skaitu un atrašanās vietu. Diemžēl neizdevās uzzināt padomju militārpersonu skaitu Igaunijā. 1980. gadu vidū kopējais militārpersonu skaits Igaunijā bija 122 480, pie kā ir jāpieskaita militārpersonu ģimenes locekļi. Jebkurā gadījumā to kopējais skaits pārsniedza 10% no Igaunijas pastāvīgo iedzīvotāju skaita. Tādējādi militārpersonu radītajam tiešajam piesārņojumam ir jāpieskaita vēl nozīmīgs sadzīves piesārņojuma apjoms. Vēl viens būtisks piesārņojuma avots bija militārā rūpniecība; viszināmākais piemērs ir Silamē atkritumu novietne.

Visaptveroša izpēte mums ļāva noteikt, ka padomju okupācijas pēdējos gados Igaunijā bija 1565 militārie objekti aptuveni 800 vietās, kopumā aizņemot 87 000 ha jeb 1.9 % no Igaunijas teritorijas. Tallinā vien militārie objekti atradās 212 vietās un aizņēma 863 ha. Lielākie militārie objekti bija artilērijas poligoni Aegvīdu (33 100 ha), Utsali (13 411 ha), Nursi (3703 ha) un Verska (1962 ha), visa Paldisku pussala ar Paldisku pilsētu (3703 ha), Pakri salas (24,447 ha) un Naisāre (1867 ha). Militārie objekti radīja dažāda apmēra piesārņojumu, daļa no tiem bija relatīvi nekaitīgi. Tomēr lielgabala lādiņa sprādzienā bojā gājuša cilvēka piederīgajiem fakts, ka šis lādiņš minētajā teritorijā bija vienīgais, ir vājš mierinājums. Tāpēc visi militārie objekti bija rūpīgi jāpārmeklē. Lai parādītu šo teritoriju kādreizējo bīstamību, var minēt, ka Pakri salās 1995. gadā vien igauņu sapieri iznīcināja 2538 dažādus sprādzienbīstamus priekšmetus, tostarp 432 kaujas šāviņus. Osmusārē 1996. gada 11. jūnijā vienā dienā tika atrasti un iznīcināti 49 kaujas šāviņi.

3. PIESĀRŅOJUMA RADĪTO ZAUDĒJUMU APRĒĶINĀŠANA

Piesārņojuma radīto zaudējumu novērtēšana tika veikta 194 militārajos objektos ar kopējo platību 80 000 ha, papildu piesārņojuma izpēte (ekoloģijas pārbaudes un hidroģeoloģiski darbi)

tika veikta 64 vietās. Objektu novērtēšanā tika izmantota Vācijas Vides ministrijas ieteiktā metodika. Piesārņojums tika klasificēts atbilstoši 1992. gadā apstiprinātajai *Igaunijas atkritumu klasifikācijai*. Tika konstatēti naftas produkti augsnē 4335 hektāros zemes (piesārņotais augsnes slānis sver 761 427 tonnas), metāllūžņi tika atrasti 850 ha, ķīmikālijas - 65 ha u.t.t. Aprēķinātais svars bija: ķīmikālijām - 8257 tonnas, naftai un degvielai – 12 038 tonnas, plastikātam un gumijas atkritumiem – 44 191 tonnas. Kopējais aprēķinātais atkritumu svars bija 1 741 159 tonnas. 20 vietās tika atklātas kopumā 5637 tonnas cilvēku veselībai īpaši bīstamu atkritumu. Piemēram, Meniku, Lēne-Virumā, padomju karaspēks atstāja neapsargātas 20 tonnas napalma. Pērnavā un Tapā tika atstāti lieli daudzumi hloropikrīna un aizdedzinošu vielu. Astagā pie Tallinas tika atrasti lieli daudzumi sprāgstvielu daudzumi. Daudzviet tika atrastas izvietas dzīvsudraba tvaiku spuldzes, PCD saturoša transformatoru eļļa un niķeļa - kadmijs akumulatori. Novērtēšanas un attīrīšanas darbiem tika iztērēti 34.3 miljoni EEK. Tomēr rezultāti bija nenozīmīgi, salīdzinot ar kopējām vajadzībām, jo padomju armijas radītie tiešie zaudējumi tika aplēsti ~65 miljardu EEK apjomā. Netiešo kaitējumu iedzīvotāju veselībai nevarēja novērtēt, taču tas būtu jāpievieno pie zaudējumiem.

3.1. MILITĀRIE LIDLAIKI KĀ TEHNOĢENĀ PIESĀRŅOJUMA AVOTI

Militārie lidlauki Tapā (771 ha), Tartu-Rādi (698 ha), Pērnavā-Saugā (731 ha), Hāpsalā-Paralepā (799 ha) un Emari (930 ha) bija visvairāk piesārņoti. Tapas lidlaukā vien augsnē un gruntsūdeņos bija noplūduši tūkstošiem tonnu aviācijas degvielas; bija radies piesārņojums 16 km² lielā platībā. Dažās vietās degvielas un degvielas / ūdens maisījums virs gruntsūdens veidoja 5m biezu slāni. Sešu gadu laikā tika izsūkņēti 105 200 litru atdalītas degvielas un 681,798 m³ piesārņota gruntsūdens; darbs izmaksāja vairāk nekā 7 milj. EEK un 8 milj. DKK. Par spīti šim darbam līdz šim brīdim (2004.) piesārņojums nav pilnībā likvidēts. Papildus piesārņojumam ar degvielu Tapas lidlaukā 162 vietās tika konstatēta 101 cita piesārņojoša viela. Tika identificētas 1217 tonnas dzelzs un tērauda metāllūžņu. 4485 m² lielu teritoriju sedza eļļas pelķes, tika atrastas 150 tonnas degvielas eļļas un tvertņu tīrīšanas atkritumproduktu. Tāpat tika identificētas 1037 tonnas celtniecības atkritumu, 42,5 tonnas jauktu saimniecības atkritumu, 30 tonnas hlora savienojumu un 18 tonnas sēra.

Bijušais Tartu-Mārdus militārais lidlauks arī rada smagas ekoloģiskās problēmas. Lidlauka drenāžas sistēma ir iznīcināta, tāpēc augsne ir mitra un tās pašattīrīšanās spējas ir mazas. Ārkārtīgi bīstamās raķešu degvielas sastāvdaļas samīna aizvākšana no degvielas tvertnēm un augsnes tika pabeigta tikai 1998. gada oktobrī. Lai lidlauku varētu izmantot civilām vajadzībām, augsne būtu jāattīra no naftas produktiem un ķīmikālijām. Tāpat būtu jānodrošina drenāža, kanalizācija un ūdensapgāde, atkritumu aizvākšana un nolīdzināšana. Rādi lidlauku apkalpoja Kērnas degvielas bāze (11 ha) un Akimetsas munīcijas noliktavas (134 ha). Gan Kērnas degvielas bāzē, gan lidlaukā pašā bija notikušas daudzas liela apjoma degvielas noplūdes (1968., 1971., 1981., 1982., 1988., 1990., 1991.), kad no tvertnēm vai cauruļvadiem noplūda lieli degvielas daudzumi. Augsne un augšējie gruntsūdens slāņi ir piesārņoti vismaz 20 ha lielā platībā.

3.2. PIESĀRŅOJUMS NO RAĶEŠU BĀZĒM

Igaunijā padomju armijai bija apmēram 50 pretgaisa un krasta aizsardzības bāzes, stratēģisko vidēja rādiusa raķešu bāzes un tās apkalpojošas vienības. Papildus tam bija milzīgi pazemes vadības centri. Lielākās bāzes bija Karujervē (1218 ha), Kadilā (941 ha), Sennā (543 ha) un Keilā-Joā (423 ha). Vidējā rādiusa raķešu palaišanas vietas aizsargāja pretgaisa aizsardzības pulks, kas bija izvietots vairākās vietās pie Valgas, Sennas un Karksi-Nuijas. Līdz 1974. gadam šai militārajai vienībai bija bāzes arī Rongu un Vatse-Nursi. Šķidrās raķešu degvielas sastāvdaļas rada lielus draudus videi. Īpaši bīstama situācija izveidojās raķešu bāzē Keilā-Joā, kuras apkārtnē atrodas vasarnīcu ciemati.

Lai varētu nelikumīgi pārdot nerūsošā tērauda tvertnes, 1993. gadā indīgā viela samīns tika vienkārši izliets uz zemes. Tādējādi 10-15 tonnas samīna nonāca gruntsūdenī. Indes izplatīšanos apturēja sadarbībā ar Vācijas uzņēmumu IABG GmbH. Vides stāvokļa novērtēšana un attīrīšana raķešu bāzē Keilā-Joā izmaksāja 4 606 453 EEK no valsts budžeta kā arī ārvalstu finanšu palīdzību 150 000 DEM no Vācijas un 120 000 FIM no Somijas.

3.4. PROBLĒMAS PALDISKOS

Pakri pussala Igaunijas civiliedzīvotājiem bija slēgta vairāk nekā 50 gadus. Tajā bija izvietotas jūras spēku, raķešu spēku, robežsardzes vienības, apmācību centrs kodolzemūdeņu personālam ar kodolreaktoriem u.c. padomju karaspēka vienības. Armija kontrolēja abas

Paldisku ostas; starp tām bija izvietotas torpēdu noliktavas. Ir pat grūti uzskaitīt visus piesārņojuma punktus Pakri pussalā. Viens no galvenajiem piesārņojuma avotiem bija centrālā katlumāja, kur regulāri notika mazuta noplūdes; ļoti sliktā stāvoklī esošās notekūdeņu attīrīšanas iekārtas un primitīvas izgāztuves. Notekūdeņi no raķešu bāzēm un dzelzsbetona konstrukciju rūpnīcas tika bez jebkādas attīrīšanas novadīti zemē; savukārt notekūdeņi no kodolreaktoriem, robežsardzes vienības objektiem un galvanizācijas ceha netraucēti ieplūda Baltijas jūrā. Lietus ūdens katru gadu ieskaloja kanalizācijas sistēmā vairāk nekā 60 tonnas mazuta; vismaz 20 tonnas izkļuva cauri neefektīvajām barjerām un sasniedza jūru. Degvielas tvertnēs bija sūces, un lieli degvielas daudzumi sakrājās plaisās kalņakmens slānī. Ostas bija piesārņotas ar metāllūžņiem – mucām, caurulēm u.c.

Īpaši jāatzīmē apmācību centrs kodolzemūdeņu personālam jeb “kodolobjekts”. Tas bija uzcelts pussalas vidienē, kur ir augsts gruntsūdens līmenis un kur ne gruntsūdeņiem, ne virszemes ūdeņiem nav nekādas dabiskas aizsardzības. Abi reaktori (70 un 90 MW) tika izslēgti 1989. gadā. Kad teritorija 1995. gadā tika nodota Igaunijas Republikai, atklājās, ka tā ir smagi piesārņota ar mazutu (400t); piesārņotā augsnes slāņa apjoms bija vismaz 12000 m³. 5000 m² teritorija bija piesārņota ar gružiem, sasisti svina akumulatori aizņēma 1200 m². Līdz 2. reaktora iedarbināšanai 1983. gadā lietus ūdens no visas teritorijas (23 ha) un neattīrīti notekūdeņi tika iepludināti vietējā strautā. Kodolatkritumu uzglabāšanas apstākļi neatbilda nekādiem standartiem.

3.5. SILAMĒ INDUSTRIĀLAIS KOMPLEKSS UN ATKRITUMU POLIGONS

Urāna rūdas apstrāde Silamē sākās 1948. gadā. Sākotnēji par izejvielu tika izmantots vietējais izrakteis argilīts, taču tajā urāna rūdas saturs ir mazs, tāpēc to vēlāk aizstāja ar bagātāku rūdu, ko iveda no Austrumeiropas. Rūpnīcas vadība apgalvo, ka Silamē tika apstrādāti kopumā vairāk nekā 4 miljoni tonnu urāna rūdas. Paralēli tam rūpnīca sāka apstrādāt Kolas pussalā iegūto radioaktīvo minerālu loparītu, lai no tā atdalītu retos metālus – niobiju, tantalumu u.c. Pirmajos darbības gados ražošanas atkritumi tika izvietoti uz zemas piekrastes terases pie Peiteninas. 1959. gadā tur uzsāka būvēt dambi, lai atdalītu bīstamo atkritumu izgāztuvi no jūras. Vēlākajos gados atkritumu novietni paplašināja atbilstoši pieaugošajām vajadzībām. Atbilstoši novērtējumiem pašreizējais novietnes tilpums ir apmēram 8 miljoni m³; pusi no tā veido urāna rūdas apstrādes atkritumi. Pastāvēja draudi, ka ūdens, kas sūcās cauri atkritumiem, varētu radīt noslīdeni uz kembrija mālu slāņa, kas atrodas zem atkritumu novietnes un pazeminās jūras virzienā. Tādā gadījumā radioaktīvie atkritumi varētu ieslīdēt Somu jūras līcī. Vētras izskaloja krasta terasi un destabilizēja dambi. Silamē atkritumu novietne apdraud visas ap Baltijas jūru esošās valstis, tāpēc pēc Zviedrijas iniciatīvas 1997. gadā tika aizveidota ekspertu darba grupa SIERG. 1999. gada 13. oktobrī Igaunijas vides ministrs, Ziemeļvalstu valdību pārstāvji un NEFCO pārstāvji parakstīja vienošanos par novietnes sakārtošanu. Saskaņā ar vienošanos Baltijas jūras reģiona visbīstamākā atkritumu izgāztuve tiks padarīta droša līdz 2006. gadam. Projektu finansē Eiropas Komisija (EUR 5 milj.), Norvēģija (USD 2 milj.), Zviedrija (EUR 1 milj.), Dānija (USD 1 milj.), Somija (USD 1 milj.) un Igaunija (EUR 3 milj.), kā arī NEFCO (EUR 2 milj.), Šai summai var pieskaitīt EUR 5 milj. ilgtermiņa kredītu, ko Igaunija saņēma no Ziemeļu investīciju bankas. Projekta kopējās izmaksas ir apmēram 320 milj. EEK.

3.6. TRĪS SVARĪGI SECINĀJUMI

Pamatojoties uz iepriekš minēto un jo īpaši Silamē piemēru, var izdarīt trīs svarīgus secinājumus: 1) Padomju Savienības un Krievijas radītais kaitējums videi ir milzīgs; 2) šī kaitējuma neitralizācija ir ilgstošs process; 3) kaitējumu var neitralizēt tikai ar starptautiskas sadarbības palīdzību. Šajā pārskatā ir aplūkoti tikai daļa no okupācijas armijas radītajiem zaudējumiem videi. Reālā situācija ir vēl sliktāka.

Ir iespējams, ka patieso situāciju mēs nezinām, jo Krievijas armija, kad tā pameta Igauniju 1994. gadā, neatstāja nekādus dokumentus par radīto piesārņojumu; pilnīgi pretēji – tā centās noslēpt savus nodarījumus. Mēs gandrīz neko nezinām par piesārņojošajām vielām, kas tika izgāztas jūrā, tāpat arī Igaunijas zemes dziļēs var slēpties vēl daudz nepatīkamu lietu.

Atsauces

- Kink, Hella; Marandi, A.; Metslang, Toomas. *Pakri poolsaare vesija militaarmõjud*. Eesti Geograafia Seltsi aastaraamat, Vol. 31. Tallinn, 1998, 72.-84. lpp.
- Ratas, Rein; Otsa, Enn; Tang, Hugo. *Endise NSV Liidu sõjaväeobjektidel tehtud keskkonnauuringud ja saneerimistööd aastail 1992—1997*. Eesti Geograafia Seltsi aastaraamat. Vol. 31. Tallinn, 1998, 55.-71. lpp.
- Raukas, Anto (ed.). *Endise Nõukogude Liidu sõjaväe jääkreostus ja selle likvideerimine*. Tallinn, 1999.
- Riet, Kristjan; Meriste, T.; Reinap, Neeme. *Põhjavee samiinireostuse saneerimisest Keila-Joa raketibaasis*. Eesti Geograafia Seltsi aastaraamat, Vol. 31. Tallinn, 1998, 85.—96. lpp
- Althausen, M. *Lower Palaeozoic (Riphean) metalliferous black shales*. — Oil Shale, 1992,19,3, 194-207. lpp.
- Kink, Hella; Metsur, Mait; Miidel, Avo. *Ecological security of the Pakri Peninsula*. Publicēts: P. Vares & G. Lassinantti (eds.). *Ecological Security of the Baltic States, Nordic Countries and North-West Russia*. Tallinn, 1995, 69.-80. lpp
- Nosov, V. *Environmental problems in Sillamäe*. Tallinn, 1995, 64.—68. lpp
- Otsa, Enn; Raukas, Anto; Tang, Hugo. *Current state and future trends in the military areas*. Publicēts: A. Raukas (ed.) *Estonian Environment. Past, Present and Future*. Tallinn, 1996, p. 145.-148. lpp
- Putnik, Henno; Raukas, Anto; Hütt, Galina. *Ionizing radiation and radioactive pollution*. Tallinn, 1996, 149.-154. lpp.
- Raukas, Anto. *Radioactive pollution in the former military and industrial areas of Estonia*. Publicēts: DEMECO '97. *The First International Conference of Demilitarization Ecology in Central & Eastern Europe & the former Soviet Union*. June 4—7, 1997. Miskolc-Lillafüred, 1997, 27. lpp
- Raukas, Anto. *Ecological security in Estonia: Russian military bases and mining of mineral resources*. Publicēts: P. Vares (ed.). *Estonia and the European Union: In Search of Security. Eurouniversity Series, International Relations*, 1999, vol. 2/3, 134.—142. lpp
- Raukas, Anto; Ratas, Rein. *About land and soil protection in Estonia*. Publicēts: R. A. Kramer, S. Hollenbruke and G. Labes (eds.). *Environmental Policy. Soil Protection Policies within the European Union*. Bonn, 1999, 159.—164. lpp.
- Raukas, Anto; Tang, Hugo. *Past pollution of the Soviet Army in Estonia: environmental and economic aspects*. Publicēts: *Transactions of the Third International Technical-Practical Conference „Productive Reuse of Former Military Sites: Environmental and Economic Aspects of Demilitarization”*, September 23-27, 1996. Minsk, 1996, 390.-398. lpp.

EKONOMIKA

IX

KAITĒJUMS EKONOMIKAI

Kalevs Kuks

Ja vēsture būtu izvērtusies citādi un Igaunija būtu attīstījusies tādos pat ekonomiskajos un politiskajos apstākļos kā Somija, un pieņemot, ka Igaunijas attīstības līmenis bija vienāds ar Somijas attīstības līmeni (izteikts IKP uz 1 iedzīvotāju), Igaunijas IKP būtu jābūt 37,2 miljardiem EUR 2003. gada cenās. Faktiski Igaunijas IKP bija tikai 8,0 miljardi EUR jeb viena piektdaļa no hipotētiskās summas attiecīgajam gadam. Šis ir pats vispārīgākais un adekvātākais novērtējums (kaut arī tikai vienam gadam) par ekonomiskajiem zaudējumiem, ko nodarīja Igaunijas okupācija un aneksija.

1. NOVĒRTĒŠANAS METODES

Igaunijas tautsaimniecībai nodarītos zaudējumus var novērtēt no dažādiem skatupunktiem. No vienas puses, mēs varētu noteikt to līdzekļu vērtību, ko okupācijas varas iznīcināja vai izveda no Igaunijas, kā arī **IKP daļu, ko atsavināja ar nodokļu un cenu sistēmas palīdzību**. No otras puses, mēs varam analizēt Igaunijas neatkarības vardarbīgās iznīcināšanas rezultātus un piecdesmit Igaunijai uzspiestos okupācijas un totalitārisma gadus, t.i., novērtēt kaitējumu, kas tika izdarīts, iznīcinot Igaunijas tirgus ekonomiku, kas bija atvērta pasaules tirgum un ievēroja Eiropas praksi un vērtības. Pirmā pieeja būtu lietderīga un pamatota īstermiņā; tomēr, ņemot vērā, ka okupācija ilga divu paaudžu garumā un ka administratīvi noteikto cenu sistēma pēc sava rakstura bija patvaļīga, otrā pieeja ir vienīgā metode, ko mēs varam izmantot, t.i., mums ir jādefinē kaitējums kā negatīva ietekme uz visas tautsaimniecības attīstību, ko parāda Igaunijas neapstrīdamā atpalcība, salīdzinot ar Somiju un citām uz tirgus ekonomiku balstītām Rietumeiropas valstīm. **Tādējādi mums ir jānovērtē nacionālais ienākums, kas netika gūts pagātnē un netiks gūts nākotnē.**

Sajā pārskatā mēs esam izvēlējušies otro, t.i., netiešo novērtēšanas metodi. Tiešie zaudējumi (radušies no nacionālās bagātības iznīcināšanas vai atsavināšanas) ir minēti tikai iepriekšējo pētījumu kontekstā (2. punkta ievads) un importa un eksporta kontekstā (2.8. apakšpunkts).

Runājot par tiešajiem zaudējumiem, kas pēc sava rakstura ir neatkārtotošies, vienmēr ir jāizlemj, kāds ir konteksts, kurā tiek runāts par tiešo kaitējumu vai zaudējumiem, un kādas ir cenas, kuras ir jāizmanto šo zaudējumu aprēķināšanai. Pieeju, saskaņā ar kuru tiek aprēķināti tiešie zaudējumi, var izmantot tiešo kara zaudējumu vai no nelīdzsvarotas resursu izvešanas izrietošu zaudējumu aprēķināšanai. Ir jānovērtē arī tādu neatgūstamu dabas resursu vērtība, kas ir patērēti okupācijas perioda laikā, taču ir jāņem vērā, ka liela daļa šo resursu tika iznīcināta neefektīvu ražošanas tehnoloģiju dēļ.

Ņemot vērā degslānekļa resursu samazināšanos, mums ir jāaskaras ar šādiem jautājumiem: ja Igaunija nebūtu zaudējusi suverenitāti un tirgus ekonomiku, kāda būtu derīgo izrakteņu iegūšanas jauda, kāda tehnoloģija tiktu izmantota, kāda būtu ietekme uz vidi un kādiem mērķiem iegūtais degslānekļis tiktu izmantots? 30. gadu ekonomiskās un politiskās tendences liek domāt, ka Igaunija būtu mēģinājusi attīstīt spēcīgu elektroenerģijas ražošanas nozari uz degslānekļa bāzes. Pat jauda, iespējams, būtu līdzīga tai, kas faktiski tika sasniegta, ja pieņem, ka elektroenerģijas patēriņš būtu attīstījies līdzīgi kā ziemeļvalstīs. Tas būtu atkarīgs no Igaunijas izvēlēto tautsaimniecības nozaru energoietilpības. Tomēr šobrīd ir iespējams tikai minēt, kāda būtu Igaunijas tautsaimniecības struktūra un tās energoietilpība. Igaunijas faktiskie zaudējumi radās no tā, ka Igaunijas tautsaimniecības "sociālistiskās revolūcijas" rezultātā izvēlēta ražošanas struktūra un tehnoloģijas nebija ilgtspējīgas un konkurētspējīgas starptautiskajā līmenī. Šī iemesla dēļ Igaunijas ekonomiskā un sociālā attīstība ir aizkavējusies, salīdzinot IKP uz vienu iedzīvotāju ar kaimiņos esošām valstīm ar tirgus ekonomiku. Citiem vārdiem sakot, okupācijas režīmu radītos ekonomiskos zaudējumus var vairāk vai mazāk adekvāti novērtēt, tikai salīdzinot Igaunijas ekonomikas produktivitāti (un tādējādi arī cilvēku kapitālu) šobrīd un tuvākajā nākotnē ar neskatītiem atskaites punktiem (t.i., tādām valstīm, kas turpināja attīstīties tirgus ekonomikas apstākļos). Netiešie zaudējumi tā vai citādi ietver arī ilgtermiņa īpašuma bojājumus, t.i., zaudējumus, ko rada ekonomiskā potenciāla (dabas resursu, ražošanas un cilvēku kapitāla) iznīcināšana un mazināšana. Ar to ir domāta iznīcinātā vai bojātā (iznīkotā) kapitāla zaudētā produktivitāte.

Līdzīgi kā ar degslānekli, neviens nevar pateikt, kas būtu noticis ar Mārdus fosforīta resursiem, ja vēsture būtu attīstījusies citādi. Mēs zinām, ka 30. gadu beigās fosforīta ieguve un fosfora

minerālmēslu ražošana Mārdū tika paplašināta.

Arī Lgaunijas laukos īstenoto kolektivizāciju nevar uzskatīt par tiešu nacionālās bagātības zaudējumu. Kolektivizācija pati par sevi nesamazināja kopējo lauksaimnieciskās ražošanas līdzekļu vērtību (zemnieku īpašums tika pārveidots par "sabiedrības īpašumu"), tomēr tā ievirzīja Lgaunijas lauksaimniecību ilgtespējīgas attīstības gultnē.

Pēc grāmatas "II pasaules karš un padomju okupācija Lgaunijā: ziņojums par zaudējumiem" (1991) publicēšanas ekonomisti un vēsturnieki ir pievērsuši maz uzmanības ar padomju laiku ekonomiku saistītajām problēmām Lgaunijā. Lgaunū un somu ekonomisti kopīgi publicēja grāmatu "Lgaunija un Somija – retrospektīvs sociālekonomisks salīdzinājums" (1993), ko var uzskatīt par pirmo nopietno mēģinājumu salīdzinoši pētīt ekonomikas attīstību Lgaunijā un pārējā pasaulē. Raktā par Lgauniju, kas tika pievienots pie "Komunisma melnās grāmatas" (*Le livre noir du communisme. Crimes, terre et répression. Editions Robert Laffont. Paris, 1997*), Marts Lārs ir sniedzis pārskatu par pētījumiem par Lgaunijas ekonomiskajiem zaudējumiem.¹ Padomju laikā veiktie ekonomiskie pētījumi sniedz interesantus statistikas datus, taču to interpretācija bija izteikti ideoloģizēta, un tiem ir vajadzīga kritiska izvērtēšana. Arhīvu dokumenti par Lgaunijas Komunistisko partiju, IPSR valsts plānošanas komiteju un citām iestādēm varētu palīdzēt pētniekiem nākotnē izprast fona situāciju un tolaik pieņemto ekonomisko lēmumu rezultātus. Diemžēl par laika periodu no 1940. līdz 1944. gadam nav gandrīz nekādu ticamu statistikas datu.

2. IGAUNIJAS KOLONIZĀCIJA

Lgaunijas pievienošana PSRS pēc 2. pasaules kara ietvēra arī Lgaunijas ekonomisku aneksiju, t.i., okupētās Lgaunijas Republikas kā formālas PSRS padomju republikas iekļaušanu PSRS vienotajā ekonomiskajā sistēmā. Šim procesam, ko ideoloģisku nolūku dēļ sauca par "Lgaunijas ekonomikas atjaunošanu un sociālistisku pārveidi", pēckara gados bija visas **klasiskās kolonizācijas pazīmes**:

- 1) 1920.-1940. izveidotās tautsaimniecības struktūras mērķtiecīga iznīcināšana;
- 2) tādas ražošanas struktūras ieviešana, kas atbilda okupācijas varas interesēm. To sauca par "intensīvu to rūpniecības nozaru attīstību, kurās Lgaunija specializējas vissavienības līmenī";
- 3) plaša un plēsonīga vietējo dabas resursu izmantošana;
- 4) darba un imigrācijas politika, kas bija vērsta uz vietējo iedzīvotāju asimilāciju un
- 5) bijušo ekonomisko kontaktu saraušanu un Lgaunijas ekonomikas izolēšanu no pasaules ekonomikas.

Lgaunijas pārveidošana par PSRS ekonomikas sastāvdaļu pamatā izpaudās kā attīstības liegšana tai Lgaunijas tautsaimniecībai, kas Lgaunijai bija tās neatkarības laikā un kā "sociālistiskās ekonomikas" ieviešana, t.i., totalitāra administratīva sistēma, kas balstīta uz centralizētu plānošanu. Faktiski bijusī tirgus ekonomika tika mehāniski aizstāta ar PSRS 1930. gadu ekonomisko modeli. Ar visaptverošas nacionalizācijas palīdzību ražotājus atšķīra no ražošanas līdzekļiem (Lgaunijā dominēja mazi uzņēmumi ar pašnodarbinātiem īpašniekiem), un Lgaunijas ekonomika tika atdalīta no pasaules ekonomikas. Vietējie dabas resursi, ražotnes un finanšu resursi tika tieši pakļauti PSRS centrālās varas pavēlēm.

Lgaunijas ekonomikas tūlītējā pakļaušana PSRS centrālās varas ekonomiskajām interesēm ir labi redzama pēc principiālajām izmaiņām ārējās tirdzniecības ģeogrāfiskajā struktūrā. 2. pasaule kara sākums 1939.gada rudenī neizbēgami noveda pie Lgaunijas ārējās tirdzniecības orientācijas uz Vāciju un PSRS. Tomēr drīz notika izteikta pārorientācija: jau periodā no 1940. gada augusta līdz novembrim 84,3% no jaunizveidotās Lgaunijas PSR eksporta bija uz PSRS iekšējo tirgu (1. tabula). Šāda attiecība tirdzniecībā ar rietumiem un austrumiem bija raksturīga visam padomju periodam.

Lgaunijas okupācija un iekļaušana PSRS tūlīt radīja nelīdzsvarotu resursu izvešanu: 1940. gada jūnijā/ jūlijā, kad Lgaunija formāli vēl bija neatkarīga, eksports uz PSRS pārsniedza importu no PSRS par 96,1% (attiecīgi 5,7 milj. EEK un 2,9 milj. EEK), un nākošajos 4 mēnešos pēc Lgaunijas pievienošanas par 39,5% (31,0 milj. EEK un 22,2 milj. EEK). Par spīti dažādajiem pasākumiem (garākas darbdiēnas, administratīva piespiešana) pirmajā padomju varas gadā ražošanas apjomi samazinājās. Diemžēl pirmais padomju varas gads un vācu okupācijas gadi ir vieni no vismazāk pētītajiem Lgaunijas ekonomikas laika posmiem; par šo periodu nav gandrīz nekādu ticamu statistikas datu. Jaunajam režīmam nepatika statistika un ekonomiskā analīze. To parāda arī fakts, ka pēc Lgaunijas pievienošanas PSRS tūlīt beidza publicēt „Eesti Statistika Kuukiri” (*Recueil mensuel du Bureau de Statistique de l'Estonie*) un „Konjunktuur” (*Lgaunijas Ekonomiskās pētniecības institūta ikmēneša pārskats*).

1. tabula

Izmaiņas Igaunijas ārējās tirdzniecības ģeogrāfiskajā sadalījumā (procentos), ko radīja 2. pasaules akra sākums un iekļaušana PSRS sastāvā.²

	1938	1939 I-VII	1939 IX—XII	1940 I-VII	1940 VII I-XI
Eksports					
Lielbritānija	34.0	37.9	3.0	0.7	—
Vācija	31.4	30.0	46.1	49.6	12.5
Somija	5.6	5.2	8.1	6.1	0.1
ASV	4.4	3.3	10.0	0.0	0.0
Zviedrija	4.3	4.8	11.5	5.2	2.0
PSRS	4.2	3.4	8.2	22.6	84.3*
Citas valstis	16.1	15.4	13.1	15.8	1.1
Imports					
Vācija	31.1	32.5	52.0	49.6	22.9
Lielbritānija	17.9	20.4	5.6	1.6	0.3
Zviedrija	8.2	5.5	3.2	3.3	2.3
ASV	6.6	8.0	6.8	4.4	1.7
PSRS	4.9	3.6	8.7	19.8	61.2*
Somija	4.4	3.5	4.0	1.2	1.2
Citas valstis	26.9	26.5	19.7	20.1	10.4

* ieskaitot Latviju un Lītovu

Diemžēl nav bijis vairāk zinātnisku darbu par šī perioda ekonomiku, kā vien raksti, kas publicēti apkopotajā darbā "Igaunijas valsts un tauta 2. pasaules karā", kura mērķis bija noskaidrot pirmās padomju okupācijas radītos zaudējumus Igaunijas ekonomikai.³ Tāpēc mēs varam tikai atkārtot Haralda Nurka kopsavilkumu, ka "šos materiālos zaudējumus nevar novērtēt un kompensēt. Tika iznīcināti jebkādi igauņu noguldījumi un citi iekrājumi. Rūpniecības uzņēmumu iekārtas tika demontētas un aizvestas uz Padomju Savienību... Pirms atkāpšanās uz austrumiem, padomju armija iznīcināja daudzus rūpniecības uzņēmumus, spēkstacijas, transportlīdzekļus, lopus un ēkas pilsētās un laukos... Padomju Savienība izveda igauņu preces lielos daudzumos bez jebkādas reālas kompensācijas. Igaunija tika pilnībā izslēgta no normālas brīvās pasaules ekonomiskās, tehniskās un kultūras attīstības. Pat aptuvenai šo zaudējumu aprēķināšanai, ja vien tāda vispār ir iespējama, būtu vajadzīgi pamatīgi īpaši pētījumi"⁴.

PSRS oficiāli novērtēja, ka tiešie karadarbības un līdzekļu evakuācijas uz austrumiem un rietumiem radītie zaudējumi 1941.-1944. gadā veidoja 16 miljardus rubļu toreizējās naudas vienībās. Tika apgalvots, ka 2. pasaules kara laikā tika iznīcināti 45% Igaunijas ražošanas jaudu, tajā skaitā 90% degvielas pārstrādes, 75% tekstilrūpniecības, 60%, kokrūpniecības, celulozes un papīra ražošanas, 55% ķīmiskās rūpniecības, 35% metālapstrādes un mašīnbūves.⁵ No 1941. līdz 1944. gadam par 24% samazinājās lopu skaits (govis par 43,6%, cūkas par 38,5%, zirgi par 19,0%)⁶. Tomēr šie skaitļi ir jāvērtē piesardzīgi. Proti, kara reparāciju apjoms bija atkarīgs no "reģistrēto" zaudējumu apjoma, tāpēc Padomju Savienība bija ieinteresēta uzrādīt pēc iespējas lielākus kara zaudējumus.

Līdzīgi novērtējumi, it īpaši par lauksaimniecībai nodarītajiem zaudējumiem 1940.-1941. gadā tika publicēti rakstu krājumā "Eesti rahva kannatuste aasta" ("Igaņu tautas ciešanu gads").

Saskaņā ar aprēķiniem tiešie pirmā padomju okupācijas gada laikā lauksaimniecībai nodarītie zaudējumi sasniedza aptuveni 200 miljonus reihsmarku; šī summa neietvēra lauksaimniecības kooperācijas zaudējumus. Papildus tiešajiem zaudējumiem no šķirnes liellopu un zirgu "evakuācijas", saimniecību nodedzināšanas un ražošanas līdzekļu iznīcināšanas bija arī netiešie zaudējumi, ko radīja padomju zemes reforma: tika izjaukta augseka, mēslošana bija nepietiekama ganāmpulku samazinājuma rezultātā, un reformas novājinātā ietekme lauksaimniecībā bija vērojama vēl daudzus gadus.⁷

2.1. "BRĀLĪGO REPUBLIKU PALĪDZĪBA"

Kara seku likvidācija jāva PSRS centrālajai varai noslēpt tās patiesos mērķus Igaunijā zem eifēmisma "brālīgo republiku palīdzība". Ekonomikas atjaunošana pēc kara prasīja lielus līdzekļus, taču reizē arī sniedza labu iespēju reorganizēt Igaunijas ekonomikas struktūru un panākt tās atbilstību PSRS interesēm. Saskaņā ar ceturtais piecgades plānu (1946.—1950.) Igaunijā bija plānots investēt 3,5 miljardus rubļu (oficiālie dati, toreizējās naudas vienībās). Tas bija 1,7-2,9 reizes vairāk kā investīcijas, ko piešķīra Latvija, Lietuvai, Moldāvijai, Armēnijai, Kirgīzijai, Tadžikijai vai Turkmēnijai, kur bija vairāk iedzīvotāju. Investīcijas uz vienu iedzīvotāju Igaunijā pārsniedza PSRS vidējos rādītājus par 30% 1945.-1950. gadā un par 17% 1951.-1955. gadā (1955. gada 1. jūlija cenās).⁸

Mēs nezinām, no kurienes nāca šī nauda: vai tā nāca no Igaunijas, vai tika saņemta no centrālās varas, kas to bija eksproprijējusi citās republikās, vai arī no kara reparācijām. Naudas izcelsme nebija svarīga sabiedrībā, kas fetišizēja administratīvu sadales sistēmu. Ir pašsaprotami, ka Igaunijas privilēģijas naudas sadalē nebija balstītas uz altruistiskiem apsvērumiem vai mērķiem (pretēji plaši izplatītam mītam) – tās kalpoja konkrētiem centrālās varas politiskiem un ekonomiskiem mērķiem. Šīs investīcijas kalpoja par līdzekli Igaunijas kolonizēšanai. Toreizējais Igaunijas PSR Ministru padomes priekšsēdētājs Arnolds Veimers to noformulēja šādi: "Padomju valdība, vadoties pēc staliniskās valsts politikas, nesavtīgi un dāsni palīdz dažām atpalikušām republikām un **veic liela apjoma celtniecības darbus visas Padomju Savienības labumam un tādējādi arī tās republikas labumam, kurā notiek šī celtniecība.** Igaunija ir saņēmusi ne tikai miljardiem rubļu lielas summas, bet arī **celtniecības organizācijas, kuras veic lielu daļu no šiem celtniecības darbiem**, un aprikojumu, ar ko šie darbi tiek veikti. (raksta autora izcēlums)"⁹ Faktiski šādu "celtniecības organizāciju" piešķiršana (starp citu, pusi no darbiem saistībā ar Igaunijas degslānekļa resursu apgūšanu bija jāveic NKVD¹⁰) nozīmēja pirmā kolonistu vilņa nosūtīšanu uz Igauniju. Aprēķini rāda, ka laika posmā no 1945. līdz 1950. gadam pilsētu iedzīvotāju skaits pieauga par ceturtdaļmiljonu (no 267 000 līdz 516 000); vismaz 90% no šī pieauguma veidoja imigrācija, t.i., kolonistu iepludināšana.¹¹

Juhans Talve (citā vārdā Sirje Sinilinds) ir sniedzis vienkāršu izskaidrojumu šīm investīcijām: "Kāpēc šāds altruisms pret Igauniju? **Faktiski tā bija padomju koloniālās varas īstenota Igaunijas ekonomiska okupācija.** (raksta autora izcēlums)"¹²

Ekonomiskie faktori, kas atvieglāja uz Padomju Savienību orientētu Igaunijas ekonomikas attīstību bija šādi: relatīvi labi attīstīta ražošanas un sociālā struktūra, vēsturiskas ražošanas tradīcijas un augsta darba kultūra. Viegli pieejami dabas resursi (g.k. degslānekļi un kokmateriāli) un augstāks dzīves līmenis nekā uz austrumiem esošajās kaimiņu teritorijās padarīja Igauniju pievilcīgu. Šie faktori padarīja investīciju veikšanu Igaunijā lētāku nekā vairākumā "vecu" PSRS teritoriju un samazināja ekonomiskos riskus. Tajā pat laikā caur Igauniju, pateicoties tās ģeogrāfiskajam novietojumam, tika sūtītas reparāciju kravas no Vācijas un citām valstīm, no kurām salīdzinoši liela daļa palika Igaunijā. Tomēr visnozīmīgākais faktors, kas noteica Igaunijas ekonomikas "attīstību" pēc kara gados, bija Ļeņingradas tuvums; šī iemesla dēļ arī industrializācija bija lielākoties balstīta uz degslānekli.

2.2. IGAUNIJAS PĀRVEIDOŠANA PAR ĻEŅINGRADAS APGĀDĀTĀJU

Mērķis pārveidot Igauniju par Ļeņingradas apgādātāju, iespējams, bija galvenais iemesls, kāpēc Igaunijai tika veltīta lielāka centrālās varas uzmanība nekā citām padomju republikām. Tas sākotnēji izpaudās forsētā degslānekļa resursu izmantošanā, lai nodrošinātu Ļeņingradas iedzīvotājus ar degslānekļa gāzi un Ļeņingradas rūpniecību un transportu ar šķidro degvielu, ko arī ražoja no degslānekļa. Šis attīstības virziens bija fiksēts jau PSRS Aizsardzības komitejas 1945. gada 10. jūnija rīkojumā "Par Igaunijas PSR un Ļeņingradas apgabala degslānekļa rūpniecības atjaunošanu un attīstību un Ļeņingradas nodrošināšanu ar gāzi."¹³

Plāns 1946.-1950. gadam paredzēja investīcijas Igaunijas ekonomikā 3,5 miljardu rubļu apjomā. 40% no šīs summas tika novirzītas degslānekļa sektoram, ko pakāpeniski nodeva vissavienības ministriju pārraudzībā, savukārt rūpniecība kopumā saņēma vairāk nekā 60% no kopējā apjoma. Par laimi investīciju plāns šai piegādei netika izpildīts nedz kopumā nedz degslānekļa sektorā; kopumā plāns tika izpildīts par 64,2%. Plāns 1950. gadam paredzēja iegūt 8,4 miljonus tonnu degslānekļa; faktiski tika iegūti 3,5 miljoni tonnu. No visām Igaunijā veiktajām investīcijām 1946.-1950. vissavienības nozīmes uzņēmumi saņēma 65,8%, bet vietējas nozīmes uzņēmumi – 18,4% (2. tabula). Degslānekļa nozare saņēma pusi no investīcijām rūpniecībā, attiecīgi 58% 1946. gadā un 42% 1950. gadā.

2. tabula

Kapitāla investīciju sadalījums pa administratīvajiem līmeņiem 1945.-1950. (1945. gada cenās, procentuāli)¹⁴

1945	1946	1947	1948	1949	1950	1946-50
Vissavienības ministrijām pakļauti uzņēmumi						
53.2	59.8	68.0	75.6	62.6	56.2	65.8
Vissavienības / republikas ministrijām pakļauti uzņēmumi						
19.4	19.6	15.0	12.4	20.9	28.1	18.4
Republikas ministrijām pakļauti uzņēmumi						
27.4	20.6	17.0	12.0	16.5	15.7	15.8

Šīs “altruistiskās” forsētās investīcijas, kas bija galvenokārt vērstas uz Igaunijas degslānekļa resursu apgūšanu, bija domātas, lai sasniegtu divus galvenos mērķus:

1.Radīt Igaunijā eksteritoriālu ekonomikas sektoru, kam raksturīga tieša pakļautība centrālajai varai, orientācija uz eksportu un zemas eksportētajām precēm noteiktās cenas. Piemēram, degslānekļa gāzes cauruļvads no Kohtlajerves uz Ļeņingradu tika izbūvēts 1948. gadā, bet uz Tallinu tikai 1953., gadā. Pat 1961. gadā 62,5% no kopējā saražotā apjoma jeb 333 miljoni kubikmetru degslānekļa gāzes nonāca Ļeņingradā. Igaunijas degslānekļa gāzes nozīmi Ļeņingradas saimniecībā labi ilustrē fakti, ko sniedzis Igaunijas PSR Zinātņu akadēmijas Ekonomikas institūta zinātniskais līdzstrādnieks Dmitrijs Kuzņecovs: Līdz 1954. gada beigām 2,5 miljoni Ļeņingradiešu 227 000 dzīvokļos izmantoja igauņu degslānekļa gāzi, bet Tallinā līdz 1955. gada 1. novembrim gāze bija pieslēgta 6041 dzīvokļos ar 28 000 iemītnieku. Tādējādi to Tallinas iedzīvotāju skaits, kuri varēja izmantot degslānekļa gāzi, bija simtreiz mazāks nekā Ļeņingradā. Kuzņecovs rakstīja: “Ļeņingradas iedzīvotāji gūst lielu labumu no gāzes pieslēgšanas dzīvokļos, jo Ļeņingradā izmantot gāzi ir 4-5 reizes ekonomiskāk nekā cita veida degvielu. Pateicoties gāzes izmantošanai, Ļeņingradas iedzīvotāji 1948.-1954. gadā varēja ietaupīt vairāk nekā 400 miljonus rubļu.” Gāze no Igaunijas lielā mērā palīdzēja Ļeņingradai samazināt vajadzību transportēt dārgu degvielu no attāliem reģioniem. 1953. gadā vien degslānekļa gāze aizstāja 265 000 tonnas standarta degvielas, ieskaitot 160 000 tonnas benzīna (114 000 tonnas natūrā) un 55 000 tonnas standarta degvielas akmeņogļu veidā (80 000 tonnu akmeņogļu no Pečoras raktuvēm).¹⁵ Kuzņecovs rakstīja: “Igaunijas degslānekļis tiek izmantots kā degviela Pleskavas termoelektrostacijā, rūpnīcās Rīgā, Viļņā, Kauņā un citās Latvijas, Lietuvas un Ļeņingradas apgabala pilsētās¹⁶. Citiem vārdiem sakot, Igaunijā veiktās investīcijas tika atmaksātas ar eksportēto degslānekli un tā produktiem, Igaunija no šīm investīcijām labumu neguva.

2.Asimilēt vietējos iedzīvotājus, īstenojot Igaunijas ekonomikas “sociālistisku industrializāciju”. Kā jau tika minēts iepriekš, lielāko daļu (vismaz 90%) no būtiskā pieauguma pilsētu iedzīvotāju skaitā (par ceturtdaļmiljonu) laikā no 1945. līdz 1950. gadam radīja imigrācija. Laikā no 1951. līdz 1989. gadam Igaunijas iedzīvotāju skaits pieauga par 466 600 cilvēkiem, no kuriem 241 200 jeb 51,7% bija imigranti.

Galvenais uzsvars tika likts uz apzinātu etniskās struktūras pārveidošanu ziemeļaustrumu Igaunijā. Spilgts piemērs ir Igaunijas Komunistiskās partijas Narvas pilsētas komitejas sekretāra Jerjomina pārmetumi Krēnholmas rūpnīcas direktora vietniekam Volkovam par to, ka Volkovs bija sūdzējies Igaunijas Komunistiskās partijas centrālkomitejas vadītājiem, ka t.s. “vecie” Narvas iedzīvotāji nevar saņemt dzīvokļus Narvā. Viņš bija ierosinājis, ka bijušajiem iedzīvotājiem, kas atgriežas pilsētā, vajadzētu piešķirt 15-20% dzīvokļu. Biedrs Jerjomins pamatoja savus apvainojumus ar to, ka līdz ar tūkstošiem godprātīgu strādnieku pirms 1940. gada Narvā dzīvoja daudz bijušo baltgvaru, spiegu un ekspluatatoru, kurus padomju Narvā negrib vairs redzēt.

3. tabula

Igaunijas iedzīvotāju skaita pieaugums 1951.-1989. (tūkstošos)¹⁷

T.sk:			
	Kopā	Dabiskais pieaugums Imigrācija	
1951-1955	58.5	30.5	28.0
1956-1960	59.7	34.2	25.5
1961-1965	75.1	31.9	43.2
1966-1970	75.0	27.4	47.6

1971-1975	62.7	29.8	32.9
1976-1980	41.7	21.2	20.5
1981-1985	48.2	25.2	23.0
1986-1989	45.7	25.2	20.5
1951-1989	466.6	225.4	241.

“Vai tiem, kas ir ieradušies no Ļeņingradas, Novgorodas, Pleskavas, un citiem patiesiem padomju patriotiem (raksta autora izcēlums), kuri nesa kara smago nastu, cieta tik daudz neērtību un ciešanu, būtu jāsaņem dzīvesvieta un citi labumi tikai pēc tam, kad tā saucamie “vecie” Narvas iedzīvotāji ir apmierinājuši savu apetīti?”¹⁸

Cits jautājums ir tas, kādā mērā toreiz degslānekļa pārstrāde piesedza vēlmi uzsākt urāna ražošanu no *Dictyonema* slānekļa. Vēlāk šīs ražošanas rezultātā ieplūda papildus imigranti un investīcijas elektroenerģijas ražošanā, Silamē tika pārveidots par slēgtu pilsētu, ziemeļaustrumu Igaunijā tika izveidota lojāla ražošanas zona, kurā nebija igauņu.¹⁹

2.3. STRUKTURĀLĀS PĀRMAIŅAS EKONOMIKĀ

Tādējādi pēc pirmās pēckara piegādes bija izveidots pamats tādai ražošanas struktūrai Igaunijā, kas atbilda PSRS kopējām vajadzībām un kurā resursu izmantošanu un produktu sadali noteica centrālā vara. Igaunijas ekonomikas funkcionālā un organizatoriskā viengabalainība tika likvidēta. Padomju Savienības ekonomikas vienotā administratīvā struktūra, ekonomikas strukturālas regulēšanas kritēriju trūkums (jo cenas noteica administratīvi un patvaļīgi) un administratīvās centrālās plānošanas fetišizēšana (tajā pat laikā aizliedzot jebkādu ekonomikas pašregulāciju), padarīja par nebijušu jebkādu efektu, ko mēģināja sasniegt ar atsevišķu prioritāru nozaru attīstīšanu. Tajā pat laikā Igaunijas ekonomika bija izolēta no pasaules ekonomikas, apdarīta par slēgtu ekonomiku.

Padomju Igaunijas ekonomikas pēckara attīstību var dalīt vismaz trīs atšķirīgos periodos:

- 1) No kara beigām līdz 1950. gadu vidum;
- 2) No 1950. gadu visus līdz 1960. gadu vidum;
- 3) No 1960. gadu visus līdz 1989. gadam.

Katrā no šiem periodiem bija raksturīga politiskā un ekonomiskā ideoloģija un kvantitatīvās strukturālās prioritātes. Vadoties pēc šīs klasifikācijas, pirmo pēckara desmitgadi var raksturot kā ļoti precīzu Igaunijas iekļaušanu PSRS 1930. gadu ekonomiskajā modelī. Laiku no 1957. līdz 1964. gadam, kurā bija raksturīgas t.s. tautsaimniecības padomes, var nosacīti uzskatīt par periodu, kura laikā bija centieni izveidot republikā koncentrētu vadību un līdzsvarot dažādo tautsaimniecības nozaru attīstību (cik nu tas bija iespējams totalitārajā ekonomiskajā sistēmā). 1965. gadā tautsaimniecības padomes tika likvidētas, un var teikt, ka vēlākajā periodā Igaunijas ekonomikā īpašs uzsvars bija uz vissavienības vajadzību apmierināšanu. Igaunijas tautsaimniecība tika apdarīta par ļoti abstraktu jēdzienu, kas bija sinonīms Igaunijā izvietotajam ekonomiskajam konglomerātam. Igaunijas pašas tautsaimniecības trūkums tika legalizēts pēdējā Igaunijas PSR konstitūcijā, kuras 16. pants noteica, ka “Igaunijas PSR ekonomikā ir jābūt vienotā valsts ekonomiskā kompleksa sastāvdaļai, kurš **ietver visus sabiedriskās ražošanas, sadales un apmaiņas segmentus PSRS teritorijā** (raksta autora izcēlums)”. Tādējādi Igaunijas tautsaimniecība tika definēta konstitūcijā no ārpuses.

Kā jau tika minēts iepriekš, 38% no investīcijām 1946.-1950. gadā (29-35% turpmākajās piegādēs) tika veikti rūpniecībā, piemēram, attiecība starp investīcijām rūpniecībā un lauksaimniecībā bija 6,6 pret 1. Tādējādi tā sauktā Igaunijas tautsaimniecības sociālistiskā pārbūve bija balstīta uz industrializāciju; ražošanas aspektā rūpniecība bija balstīta uz degslānekli un politiskā un organizatoriskā aspektā – uz Savienības vajadzību apmierināšanu. Runājot par tautsaimniecības raksturu, Igauniju ātri pārveidoja par industriāli agrāru valsti (tas bija arī pirmskara Igaunijas mērķis 1930. gadu beigās), taču lielais darbaspēka patēriņš rūpniecībā un lauksaimniecībā un terciārā sektora nepietiekama attīstība 1980. gadu beigās parādīja, ka Igaunija atpaliek no Skandināvijas valstīm (4. tabula) par 20 līdz 30 gadiem.

Forsētās investīcijas degvielas rūpniecībā ļāva palielināt ražošanu šajā nozarē ātrāk (6,7 reizes fiksētajās tā laika cenās) nekā jebkura cita laika posmā no 1946. līdz 1950. gadam, bet nozare veidoja tikai 10% no kopējās Igaunijas rūpniecības. Toreiz un arī vēlāk tika uzskatīts, ka degslānekli kā dabas resursu nemaksā neko (1955. gadā izejvielas un pamatmateriāli veidoja tikai 0,5% no ražošanas izmaksām degslānekļa ieguves rūpniecībā.²⁰

4. tabula

Izmaiņas ekonomiski aktīvo iedzīvotāju sadalījumā pa nozarēm Igaunijā un citās valstīs (procentos, visi iedzīvotāji kopā veido 100%)²²

		Lauksaimniecība Mežsaimniecība Zvejniecība	Ieguve Ražošana Enerģētika	Pakalpojumi
Igaunija	1960	26.5	38.9	34.6
	1970	16.1	44.4	39.5
	1980	13.9	43.0	43.1
	1990	12.7	42.5	44.8
Somija	1970	22.6	34.6	42.8
	1990	8.4	31.0	60.6
Zviedrija	1970	8.1	38.4	53.5
	1990	3.3	29.2	67.5
Norvēģija	1970	13.9	37.3	48.8
	1990	6.5	24.7	68.8
VFR	1970	7.5	48.9	43.6
	1990	3.6	40.6	55.8
Austrija	1970	14.5	42.3	43.2
	1990	7.9	36.8	55.3
Šveice	1970	8.6	46.0	45.4
	1990	5.5	35.0	59.5
Polija	1990	25.8	37.3	36.9
Čehoslovāk	1990	11.2	45.2	43.6
Ungārija	1990	18.8	35.4	45.8
PSRS	1990	18.2	38.4	43.4

Kapitālieguldījumi enerģētikā, mašīnbūvē un metālapstrādē, kā arī celtniecības materiālu ražošanā arī bija netieši vismaz daļēji saistīti ar degslānekļa rūpniecību. Kopumā 1950. gadā 24,9% no Igaunijas rūpniecības pamatlīdzekļiem veidoja degslānekļa rūpniecība; 1955. gadā šis skaits bija 24,0 %.²¹

5. tabula

Civilās rūpniecības struktūra Igaunijā 1950.—1989. gadā*

Rūpniecība,		1950	1960	1970	1975	1980	1985	1989
ieskaitot:		100	100	100	100	100	100	100
Enerģētika	A	2.6	2.8	5.3	5.5	5.2	5.5	5.1
	B	1.0	2.0	6.4	6.5	6.2	5.3	4.7
Degvielas rūpniecība	A	8.7	7.4	5.5	5.8	6.4	6.1	**2.2
	B	8.0	6.0	5.9	6.2	6.8	6.1	5.5
Ķīmiskā rūpniecība	A	1.8	2.4	3.1	3.2	3.2	3.4	**7.8
	B	2.0	3.0	3.1	3.1	3.1	3.4	3.3
Mašīnbūve un metālapstrāde	A	12.6	13.8	14.3	16.4	17.5	16.2	16.5
	B	5.0	6.0	10.5	12.2	14.4	16.0	17.2
Koksnes, celulozes un papīra rūpniecība	A	14.6	9.7	8.2	7.6	7.4	8.3	8.8
	B	16.0	11.0	8.7	8.0	7.9	8.4	9.0
Būvmateriālu	A	3.9	4.1	4.6	4.5	4.0	4.3	4.3
	B	3.0	4.0	4.8	4.7	4.4	4.3	4.4
Vieglā rūpniecība	A	20.9	27.2	23.12	20.0	21.2	23.1	22.7
	B	31.0	35.0	28.2	24.5	23.4	23.1	22.7
Pārtikas rūpniecība	A	30.5	29.5	A30.52	30.8	28.1	26.3	25.0
	B	34.0	33.0	30.4	30.5	28.0	27.2	26.0

* „A” rindā ir sniegtas summas fiksētajās attiecīgajā gadā²⁶, bet „B” rindā – faktiskajās 1985. gada cenās²⁷.

** Bija izmaiņas nozaru sīkāka sadalījumā.

Papildus degvielas rūpniecībai prioritāte tika piešķirta arī vieglajai rūpniecībai (uzņēmumi tika atjaunoti un attīstīti, lai apmierinātu patērētāju vajadzības visā Savienībā), būvmateriālu ražošanai, mašīnbūvei, un ķīmiskajai rūpniecībai. 5. tabulā ir attēlotas izmaiņas Igaunijas rūpniecības struktūrā šajos gados un vēlāk. Ir jāuzsver, ka dati ietver tikai civilo rūpniecību. Mums nav statistikas datu par militāro rūpniecību, kas gan Igaunijā bija attīstīta mazāk nekā citās padomju republikās.

Igaunijas industrializāciju veica uz citu ekonomikas sektoru, it īpaši lauksaimniecības, rēķina un, protams, uz iedzīvotāju rēķina, kuru pirkspēja palika zema.

Runājot par lauksaimniecību, pirmkārt, ir jāmin pretrunīgā zemes reforma 1944.-1947. gadā, efektīvas lauksaimniecības ražošanas iznīcināšana ar augstiem nodokļiem, ar ko aplika t.s. budžu saimniecības, un piespiedu kolektivizācija, ko galvenokārt īstenoja 1949.-1950. gadā. 1955. gadā tiešo kara zaudējumu un lauksaimniecības “sociālistiskās reorganizācijas” rezultātā apsētā platība veidoja tikai 85,2% no 1940. gada platības, liellopu skaits – 82,4% (govju – 65,7%), cūku skaits – 86,7%. Šo gadu laikā par 14,6% bija samazinājusies gaļas ražošana un par 28,6% piena ražošana.²³

Padomju lauksaimniecības un zemes reforma kalpoja tikai ideoloģiskiem mērķiem. Kaut arī varas iestādes saprata, ka mazas saimniecības ir ekonomiski neperspektīvas, bailes no kapitālisma atdzimšanas bija lielākas par bailēm no iespējama bada. IPSR Ministru padomes pirmā sekretāra vietnieks (1961.-1979.) Edgars Tenurists ir atzinis, ka toreizējos apstākļos lauku saimniecībā Igaunijā vajadzētu vismaz 45-60 ha lauksaimniecības zemes, lai tā būtu rentabla, tomēr, lai attaisnotu bijušo lauksaimniecības politiku, viņš teica: “Atļaujot zemei koncentrēties šāda izmēra vai vēl lielāku privāto saimniecību īpašumā, tas radītu **jaunu kapitālistu diferencēšanos lauku rajonos un ar to saistītās nevēlamās parādības - izjauktu strādnieku šķiras un zemniecības vienotību un novirzītu lauksaimniecisko ražošanu kapitālisma attīstības virzienā.** (raksta autora izcēlums)”²⁴

6. tabula

Atsevišķu lauksaimniecības produktu ražošanas "sociālā struktūra", 1950.-1958.³¹

	1950.	1955.	1958.
Gaļa, (tūkst. t.)	82.1	95.2	111.3
Sovhozi un citas valsts	8.0	10.5	17.8
Kolhozi	15.5	26.0	26.8
Privātas piemājas	58.6	58.7	66.7
Piens (tūkst. t.)	508.0	558.1	734.0
Sovhozi un citas valsts	47.6	54.1	99.9
Kolhozi	178.3	188.6	263.3
Privātas piemājas	282.1	315.4	370.8
Olas (milj. gab.)	121.7	146.7	188.0
Sovhozi un citas valsts	2.1	5.1	12.5
Kolhozi	12.3	24.0	32.4
Privātas piemājas	107.3	117.6	143.1

Viņš secināja, ka "bija nepieciešams īstenot striktus administratīvus un ekonomiskus pasākumus, lai ierobežotu budžu saimniecību augšanu un nepieļautu jaunu budžu rašanos no zemnieku vidus."²⁵

Fakts, ka ideoloģiskie apsvērumi dominēja pār ekonomisko pieeju lauksaimniecībai, ir redzams pēc tā, ka, kaut arī lauksaimniecības kolektivizācija un nacionalizācija bija gandrīz pabeigta (1957. gadā bija kolektivizēti 99,3% saimniecību), kolektivizētā sektora saražotā lauksaimniecības produkcijas daļa tik un tā bija vairāk nekā pieticīga pat 1950. gadu beigās. (6. tabula).

Ar administratīviem līdzekļiem lauksaimniecības produktiem tika noteiktas absurdi zemas cenas, salīdzinot ar rūpniecības precēm. 1950. gadu sākumā "patiesība" bija tāda, ka rūpniecības preces veido 80% no Igaunijas tautsaimniecības saražotā apjoma.²⁸ Daudz ko šajā sakarā izskaidro ārkārtīgi zemās oficiālās lauksaimniecības produktu iepirkuma cenas.

Šo Igaunijas industrializācijas veidu 1983. gadā aprakstīja Reins Tāgepera: "Tā bija rūpniecība, kas balstījās uz krievu investīcijām un krievu darbaspēku, to vadīja krievi atbilstoši krievu mērķiem. Liela daļa izejvielu tika ievestas no Krievijas; uz turieni tika izvesta lielākā daļa saražotā. Visa šī izlikšanās tika saukta par "Baltijas" rūpniecisko izaugsmi tikai tāpēc, ka padomju vara bija izlēmusi to īstenot Baltijas teritorijā."²⁹ Arnolds Purre ir teicis: "Vienīgais labums, ko igauņu tauta guva no milzīgās padomju rūpniecības Igaunijas teritorijā, bija iespēja dabūt darbu un nopelnīt naudu iztikai."³⁰ Cita lieta ir tas, kādu dzīves līmeni varēja nodrošināt par šādu algu, salīdzinot, piemēram, ar Somiju. Protams, ka (bieži vien izteikti emocionālie) trimdā dzīvojošo igauņu viedokļi krasi atšķīrās no ideoloģiskajām slavas dziesmām, ko dziedāja Igaunijā par godu padomju ekonomikas sasniegumiem.

2.4. VILTUS EKONOMISKĀ AUTONOMIJA

1957. gadā iepriekšējo centralizētās vadības sistēmu aizstāja tautsaimniecības padomju sistēma, kuras ietvaros tika mēģināts piešķirt prioritāti teritoriālai vadībai. Teritorialitātes principa (t.s. "Hruščova modeļa") ieviešanai PSRS valsts ekonomikas vadībā bija vajadzīga jauna pieeja ekonomiskās ideoloģijas un stratēģijas veidošanai arī perifērijā. Igaunijas PSRS tautsaimniecības padomju priekšsēdētājs Arnolds Veimers, formulēja šo padomju uzdevumus šādi:

„Mūsu uzdevums ir vispusīgi attīstīt republikas tautsaimniecību. Mums ir jāanalizē, kurām tautsaimniecības nozarēm šeit ir perspektīva sasniegt vissavienības nozīmi, bet kuras nozares ir piemērotas tikai Igaunijas darbaļaužu ikdienas vajadzību apmierināšanai. Mums ir kritiski jāanalizē esošā rūpniecības struktūra, tās profils, lai varētu to attīstīt pareizi un konsekventi, vadoties pēc sociālistisko ražošanas spēku pozicionēšanas likumiem."³²

Tomēr tautsaimniecības padomju izveidošana nepadarīja Igaunijas tautsaimniecību jūtami autonomāku. Drīzāk pretēji, jo Igaunijas PSR ekonomiskajā kontekstā bieži tika dēvēta par "Igaunijas administratīvo ekonomisko rajonu". Arī šeit liela nozīme bija Arnolda Veimera ieguldījumam. 1961. gadā viņš publicēja monogrāfiju „Комплексное развитие и специализация Эстонского экономического административного района”³³ ("Igaunijas administratīvā ekonomiskā rajona vispusīga attīstība un specializācija"), kuru viņš pēc gada izmantoja savai doktora disertācijai. Uz tās pamata Arnold Purre izdarīja šādu secinājumu: "Padomju rūpniecības vadības reorganizācija sniedza labus argumentus propagandistiem. Viņi

sāka apgalvot, ka Lgaunijas PSR jau ir bijusi neatkarīga, bet tagad tā tautsaimniecības padomju vadībā ir kļuvusi vēl neatkarīgāka.”³⁴ Rauls Renters ir teicis, ka lielākā atšķirība, salīdzinot ar iepriekšējo situāciju, bija tas, ka “pēc PSKP 20. kongresa vietējie revolucionāri un karjeras komunisti atguva varu Lgaunijā”, pārņemot to no t.s. “Krievijas igauņiem”.³⁵

Kaut arī “Hruščova modelis” īpaši neizmainīja padomju totalitārās ekonomikas vadības sistēmu, tomēr tautsaimniecības padomju periods (1957.-1964.) bija salīdzinoši visveiksmīgākais posms padomju varas laikā. Tajā pat laikā ir jāņem vērā, ka tas bija izteikti ekstensīvas ekonomiskās attīstības periods. Rūpniecībā, protams, bija novērojams progress (šajā laikā Lgaunijā tika izveidota moderna enerģētika un mašīnbūve), kā arī beidzot tika panākts kaut kāds progress lauksaimniecībā. Proti, 1950. gadu beigās Lgaunijas lauksaimniecība sasniedza pirmskara ražošanas līmeni, un 1965. gadā pārsniedza to 1,3 reizes. Kaut arī šajā laikā vēl joprojām lielākā daļa investīciju nonāca eksportējošajās nozarēs (1960. –58%, bet 1965. – 61% tika ieguldīti tādās kapitālietilpīgās nozarēs kā enerģētika, degvielas rūpniecība un okeāna zvejniecība), Lgaunijas ekonomiskās attiecības vairs nebija tā vienkāršā došana un ņemšana, ko praktizēja “brālīgās palīdzības” ietvaros pirmajā pēckara desmitgadē. Turklāt 1956. gadā sākās Lgaunijas tautsaimniecības rādītāju mērīšana, šajā gadā tika ieviesta neto un bruto materiālā kopprodukta aprēķināšana (protams, izmantojot toreizējo terminoloģiju).

Tiesa gan, ir grūti pateikt, kādā mērā var uzticēties un kādā veidā interpretēt šos datus, piemēra, kādā mērā militārie izdevumi tika iekļauti šajās summās.

Kvalitatīvās un kvantitatīvās izmaiņas Lgaunijas tautsaimniecībā šajos gados lielākoties radīja uz republiku orientētas vadības ietekmes pieaugums (kaut arī ekonomika bija un palika komandekonomika). 1958.-1962. 98-99% no rūpnieciskās ražošanas apjoma piederēja Lgaunijas PSR pakļautiem uzņēmumiem; tas ir īpaši nozīmīgi, salīdzinot ar ~10% pēc 1965. gada (7. tabula). Tajā pat laikā “vietējā” vadība un izmaiņas Lgaunijas PSR rūpniecības struktūrā radīja lielāko imigrācijas vilni pēckara gados (skat. 3. tabulu).

7. tabula

Lgaunijas civilās rūpniecības struktūra – sadalījums pēc uzņēmumu pakļautības 1955.—1989. gadā (procentos)³⁶

Rūpniecība kopā:		Vissavienības ministrijām pakļauti uzņēmumi	Vissavienības / republikas ministrijām pakļauti uzņēmumi	Republikas ministrijām pakļauti uzņēmumi
195	100	23.6	...	...
196	100	1.2	-	98.8
196	100	28.6	57.5	13.9
197	100	23.5	65.9	10.6
197	100	30.5	57.8	11.7
198	100	27.6	59.5	12.9
198	100	29.2	61.5	9.3
198	100	29.2	62.2	8.6
198	100	29.0	56.5	14.5

2.5. “ATTĪSTĪTĀ SOCIĀLISMA” GADI

1965. gadā tautsaimniecības padomju sistēmu atkal aizstāja ar iepriekšējo ministriju vadības sistēmu, un Lgaunijas ekonomiku lielākoties pakļāva vissavienības ministrijām un vissavienības / republikas ministriju kopīgai vadībai (7. tabula). Tiesību aktu līmenī augstākā padomju republiku izpildvara - Ministru padome – labākajā gadījumā bija līdzvērtīga vissavienības nozaru ministrijām un valsts aģentūrām; tas ir redzams parastajā vissavienības normatīvo aktu uzskaitījumā:

„...PSRS ministrijas un valsts aģentūras, kā arī padomju republiku ministru padomes...”

Līdz ar t.s. “attīstītā sociālisma” triumfu ekonomiskajā progresā bija vērojama palēnināšanās (1965. gada ekonomiskā reforma, kas padomju ekonomikā ieviesa nelielu tirgus stimulu, sākumā palīdzēja saglabāt attīstības tempu). 1970. gadu vidū bija straujš ekonomikas attīstības tempu kritums, un parādījās ekonomiskas degradācijas pazīmes. Lgaunijā parādījās tehniskā progresa atpalicības pazīmes, it īpaši mašīnbūvē un metālapstrādē. Lgaunijas preces zaudēja konkurētspēju, tāpēc samazinājās eksports. No plaši reklamētās un daudzveidīgās Lgaunijas mašīnbūves produkcijas tikai rūpnīcas „Volta” ražotie elektromotori nonāca attīstīto industriālo

valstu tirgū, galvenokārt kā citu padomju republiku eksportētu mašīnu un mehānismu sastāvdaļa.

Saistībā ar tehniskā progresa palēnināšanos bija vērojama jaunu produktu īpatsvara samazināšanās mašīnbūves uzņēmumu produkcijā. Preču funkcionāla novecošana pakāpeniski palielinājās, pieauga preču ražošanas ilgums, ražošanā arvien ilgāk palika novecojušas mašīnas, ierīces, mērinstrumenti (8. tabula).

8. tabula

Preču sadalījums pēc to ražošanas ilguma gados. Lgaunijā esošo vissavienības pakļautības mašīnbūves rūpnīcu rezultāti 1970.—1989. (procentos)³⁸

	Ražošana Kopā %	T.sk. preces, kas ieviestas ražošanā:		
		Pēdējo 5 gadu laikā	Pirms 6-10 gadiem	Pirms vairāk nekā 10 gadiem
1970	100	46.6	36.1	17.3
1975	100	49.6	34.9	15.5
1976	100	35.0	40.1	24.9
1977	100	29.5	44.0	26.5
1978	100	31.6	36.7	31.7
1979	100	35.1	32.7	32.2
1980	100	27.9	37.9	34.2
1985	100	51.4	25.3	23.3
1986	100	42.3	33.1	24.6
1987	100	48.9	27.3	23.8
1988	100	56.5	24.8	18.7
1989	100	54.6	22.5	22.9

Jaunu preču ieviešana ražošanā bija lēna; Lgaunijā aprasti bija vajadzīgi 4-6 gadi, lai sāktu ražot jaunu produktu; eksportam paredzētām precēm ieviešana ražošanā notika vēl lēnāk. Jauni izgudrojumi un tehniski risinājumi ražošanā ieviestajās precēs bija ļoti reti. Piemēram, 1981.-1985. gadā (t.i., 10. piecgadē) produkti ar jauninājumiem veidoja tikai 10% no Lgaunijas mašīnbūvē un metālapstrādē ražošanā ieviestajiem produktiem. Tomēr tie bija vienīgie ražojumi, kurus reāli varēja uzskatīt par konkurētspējīgiem pasaules tirgū, jo tika apliecināts to globālais novatoriskums un bija iespējams nodrošināt patentu aizsardzību.³⁷ No 1979. līdz 1982. gadam Lgaunijas preču eksports samazinājās par vairāk nekā piektdaļu.

Šķietami pozitīvās tendences 1980. gadu beigās, kad tika demonstrēts tehnikas eksporta pieaugums, lielā mērā tika radīts, manipulējot ar statistiku. Situācijā, kad labākajā gadījumā 3-4% saražotās tehnikas tika eksportēti (galvenokārt uz sociālisma zemēm), oficiālajā statistikā tika uzrādīts, ka eksporta preču īpatsvars 1989. gadā bija 35,8%.³⁹

Par problēmu kļuva kvalificēta darbaspēka trūkums, it īpaši eksportam apredzētu preču ražošanā mašīnbūves un metālapstrādes rūpniecībā, jo eksporta preču ražošana ir daudz darbietilpīgāka nekā vietējam tirgum paredzēto preču ražošana.

Lgaunijas ekonomikas konkurētspējas zudumu var pamatot arī ar to, ka 1980. gados tikai 2-3% rūpniecības produkcijas tika realizēti ārvalstu tirgos (9. tabula), un tikai 0,4-0,5% tika pārdoti pret brīvi konvertējamu valūtu. Padomju ražotāji bija izolēti no pasaules ekonomikas, un līdz ar to arī pilnībā aizsargāti pret konkurenci, tāpēc tie ražoja salīdzinoši zemas kvalitātes preces vietējam tirgum, kur patērētāji pieņēma jebko. Tas noveda pie arvien lielākas Lgaunijas rūpniecības tehnoloģiskās un ekonomiskās atpalicības, ražošanas kultūras degradācijas, konkurētspējas zuduma. 1980. gadu 2. pusē Lgaunijā ražoto un pret brīvi konvertējamu valūtu pārdoto preču vērtība bija 50-60 milj. USD; t.i., vairāk nekā 100 reizes zemāka nekā Somijas eksporta vērtība.

9. tabula

Eksporta īpatsvars Lgaunijas rūpniecības produkcijas realizācijā 1970. un 1980. gados (procentos)⁴⁰

1970	1975	1980	1981	1982	1983	1984	1985	1986	1987	1988	1989
5.0	3.4	2.4	2.1	1.9	1.9	2.0	2.42	2.6	2.9	2.7	2.3

1980. gados šķietami labi attīstītā lauksaimniecība vairs nespēja saražot pietiekami daudz pārtikas Lgaunijas iedzīvotājiem: pat piens un gaļa Lgaunijas tirgum tika daļēji saražoti, izmantojot importētu lopbarību. Attīstoties pilnīgas muitas aizsardzības apstākļos un ņemot vērā neapmierināmo PSRS iekšējā tirgus apetīti, lauksaimniecība faktiski zaudēja īstas lauksaimniecības pazīmi – tā bija pa pusei industriāla importētu lopbarības graudu (1987./1988. gadā tika ievesti 1,3 milj. tonnu) pārstrādāšana gaļā un pienā, kurš savukārt tikai piegādāts vissavienības fondiem.

2.6. SLĒGTA EKONOMIKA

Lgaunijas ekonomika bija atvērta tikai PSRS iekšējā tirgus kontekstā. Faktiski Lgaunija bija viena no padomju republikām ar visaktīvākajiem ekonomiskajiem sakariem. Saskaņā ar 1987. gada datiem Lgaunijā uz vienu iedzīvotāju bija vislielākais importa un eksporta apjoms visā PSRS (attiecīgi 2324 un 1883 rubļi). Kopējā eksporta attiecība pret IKP bija 49—50% 1987.-1989. gadā (neskaitot pakalpojumu eksportu); šis rādītājs faktiski bija ļoti augsts. 1987. gadā 41% no Lgaunijas rūpniecības produkcijas tika eksportēti, un no visa rūpniecības preču patēriņa 45% bija importēti.

Lgaunijas rūpniecības un ekonomikas izolāciju kopumā labi parāda fakts, ka vairāku uzņēmumu, kas ražoja preces ārvalstu tirgiem ("ārējam eksportam"), šādu preču īpatsvars no kopējā ražošanas apjoma nekad nepārsniedza 3-5% (vidējais ārējā eksporta (ārpus PSRS) īpatsvars kopējā Lgaunijas uzņēmumu ražošanā 1975.-1988. gadā bija 1,8-2,75); bija tikai apmēram 10 uzņēmumi, kuru ražošanā ārējā eksporta īpatsvars pārsniedza 10%.

Lgaunijas ekonomiskie sakari šo 50 gadu laikā aprobežojās gandrīz tikai ar sakariem austrumu virzienā, ko izskaidro PSRS kopējās ekonomikas politikas autarkiskais raksturs. (Šādu pašizolāciju no pasaules ekonomikas var uzskatīt par apzinātu vai neapzinātu padomju režīma pašsaglabāšanās mēģinājumu). **(Lgaunijai suverenitātes zaudēšana nozīmēja arī gandrīz 50 gadus ilgu izolāciju no pasaules tirgus.** "Ciešajai brālīgo padomju republiku sadarbībai" bija jāizstāj bijušās attiecības ar visu pasauli. Iekšējā tirdzniecība (iekšējais imports un eksports) ar austrumiem dominēja gan importā, gan eksportā (10. tabula).

10. tabula

Lgaunijas importa un eksporta ģeogrāfiskais sadalījums 1956.-1987. (procentos)⁴¹

	1956	1961	1966	1972	1977	1982	1987
Eksports:							
Uz citām padomju republikām	97.6	92.7	89.0	91.4	92.9	94.6	92.7
Uz ārvalstīm	2.4	7.3	11.0	8.6	7.1	5.4	7.3
Imports:							
No citām padomju republikām	95.3	88.3	87.3	80.7	81.7	80.9	81.8
No ārvalstīm	4.7	11.7	12.7	19.3	18.3	19.1	18.2

Vienotā PSRS ekonomiskā sistēma faktiski neatzina atsevišķu padomju republiku eksistenci, tāpēc ir saprotams, ka nevarēja būt ekonomisku attiecību starp padomju republikām. Tā faktiski bija ideoloģiska fikcija, kas neparādījās pat oficiālajā statistikā. (Šāda veida statistikas informācija, kas bija paredzēta "tikai dienesta lietošanai", bija izteikta statistiskās naudas vienībās, un to apkopoja reizi 5 gados no 1960. līdz 1980. gadam ar mērķi apkopot bruto materiālā kopprodukta ieguldījumu / produkcijas bilanci). Ekonomiskās attiecības starp Lgauniju un Latviju, Ukrainu vai Gruziju nebija attiecības starp republikām; bet gan aritmētiska tādu vai citādu iemeslu dēļ attiecīgajā teritorijā izvietotu uzņēmumu piegāžu summa; viss notika Maskavas vadītās "fondu un limitu" sistēmas ietvaros. Vietējie uzņēmumi nevarēja veidot attiecības ar pasauli - tiem bija jāvienojas ar vissavienības ārējās tirdzniecības organizācijām, kuras pārstāvēja valsts monopolu ārējās ekonomiskajās attiecībās.

2.7. IMPORTA UN EKSPORTA BILANCE

Padomju republiku ekonomiskās attiecības nebija skaidri definētas, tāpēc šajā jomā bija iespējamās ideoloģiskas spekulācijas. Normālas preču plūsmas starp reģioniem reizēm vajadzēja interpretēt kā savstarpēju brālīgu palīdzību, kaut arī fakti netika sniegti. Tomēr 1980. gadu beigās Mihails Gorbačovs pārmeta Lgaunijai, ka tā “dzīvojot uz kredīta”, kas izraisīja karstas debates.

Importa un eksporta attiecības plaši aplūkoja trimdā dzīvojošie lgaunī; tomēr šie viedokļi bieži bija naivu spekulāciju līmenī. Vislabāk trimdā dzīvojošo ekonomistu grūtības interpretēt situāciju ir noformulējis Agu Krīss: „Parasti liels importa apjoms ir vēlams, jo tas ļauj valstij importēt preces, ko nevar saražot uz vietas. Tomēr Maskavas plānu izpilde nedod labumu Lgaunijas iedzīvotājiem, jo Maskava arī nosaka, cik un kādas preces Lgaunija drīkst importēt.”⁴²

Administratīvās cenu metodes dēļ PSRS nebija iespējas un vajadzības novērtēt padomju republiku importa un eksporta līdzsvaru – šāds jautājums netika izskatīts *a priori*. Faktisko Lgaunijas un citu padomju republiku importa un eksporta attiecību noteica PSRS centrālās varas diktētā ražošanas struktūra. Administratīvās cenas kopumā neatspoguļoja faktisko saražoto un patērēto preču vērtību. Padomju republiku importa - eksporta bilanci vēl vairāk izkropļoja reģionālā statistiskā ārējās tirdzniecības ienākumu sadale; katras republikas saņemtā daļa nebija atkarīga no tās tiešās vai netiešās efektivitātes preču eksportēšanā. Reizi 5 gados apkopotā statistikas informācija atspoguļoja tikai preču plūsmas, kuras organizēja valsts; maksājumu bilanci neviens necentās aprēķināt. Formāli, statistika par saražoto un patērēto nacionālo ienākumu ilustrēja arī “dzīvošanu uz kredīta” (11. tabula), taču šiem datiem nebija gandrīz nekādas saistības ar reālo ekonomiku. No otras puses, Eduards Poms savā analizē par nacionālā ienākuma parametriem apgalvoja, ka, piemēram, 1970. gadā centrālā vara Lgaunijā atstāja tikai 32% no tur saražotā nacionālā ienākuma, bet pārējos 68% Kremlis atsavināja un izveda, nemaksājot nekādu atlīdzību”. Arī uz šiem apgalvojumiem ir jālūkojas kritiski.⁴³

11. tabula

Lgaunijā saražotais un patērētais nacionālais ienākums 1956.-1989. (attiecīgā gada cenās, miljonus rubļu)⁴⁴

	Saražotais nacionālais ienākums	Patērētais nacionālais ienākums	Balance
1956	743.4	...	...
1957	804.4	...	...
1958	900.2	...	...
1959	942.9	...	...
1960	984.8	...	...
1961	1070.3	1138.2	-67.9
1962	1141.4	...	...
1963	1212.7	...	...
1964	1318.8	...	...
1965	1488.1	1384.8	+103.3
1966	1554.5	1489.0	+65.5
1967	1719.0	1715.3	+3.7
1968	1845.6	1843.2	+2.4
1969	2009.7	1962.8	+46.9
1970	2164.8	2184.0	-19.2
1971	2278.7	2288.9	-10.2
1972	2265.8	2331.6	-65.8
1973	2366.4	2504.8	-138.4
1974	2544.1	2524.9	+19.2
1975	2617.9	2623.7	-5.8
1976	2791.7	2688.5	+103.2
1977	2889.4	2866.6	+22.8
1978	2954.2	2943.1	+11.1

1979	3056.3	3226.2	-169.9
1980	3222.0	3358.6	-136.6
1981	3333.5	3498.7	-165.2
1982	3398.1	3586.6	-188.5
1983	3678.6	3825.2	-146.6
1984	3761.4	3985.7	-224.3
1985	3605.1	4084.0	-478.9
1986	3867.5	4297.0	-429.5
1987	4067.4	4333.3	-265.9
1988	4061.8	4624.7	-562.9
1989	4386.1	4959.6	-573.5

13. tabulas aile "Balance" tādējādi parāda, vai formāli dominēja imports vai eksports (preces, pakalpojumi un finanšu resursi), balstoties uz administratīvi noteiktajām cenām attiecīgajam gadam. Ir jāatzīmē, ka, kaut arī formāli importa pārsvars no 1970. gadiem strauji pieauga, to cita starpā radīja cenu tendence, kas Lgaunijai bija neizdevīga.

Proti, importēto preču (izejvielas, energoresursi, rūpniecības un lauksaimniecības tehnika) cenas pieauga straujāk nekā eksportēto preču cenas; to var redzēt pēc izmaiņām importa un eksporta bilanci 1973. gada fiksētajās cenās.⁴⁵ Tādējādi cenu kontekstā Lgaunijas ražošanas struktūra kļuva arvien neefektīvāka. To var izmērīt ar saražotā un patērētā ienākuma cenu indeksu attiecību, analogiski tirdzniecības noteikumu loģikai starptautiskajā tirdzniecībā, kas izmanto eksportēto un importēto preču cenu indeksu attiecību; 1971.-1988. gadā šī attiecība bija 0,844. Principā šai attiecībai būtu jāparāda, ka Lgaunijas ekonomika nespēja piemēroties cenu izmaiņām. Tomēr būtu netaisnīgi Lgaunijai par to pārmest, jo PSRS vienotā sistēma izturējās pret padomju republikām kā pret abstrakciju un līdzsvara cenas nebija zināmas.

Jebkuri mēģinājumi novērtēt Lgaunijā gūtās peļņas pārdalīšanu ar PSRS valsts budžeta sistēmas palīdzību un līdzekļu piešķiršanu no PSRS valsts budžeta Lgaunijas PSR budžetam ir jāaplūko tajā pat loģiskajā kontekstā. Arno Susi ir aprēķinājis, ka Lgaunija PSRS valsts budžetā ieskaitīja šādas summas: 1,9 miljardus rubļu no iedzīvotāju ienākuma nodokļa, 8,2 miljardus rubļu no apgrozījuma nodokļa, 3,9. miljardus no uzņēmumu peļņas nodokļa. Pie šīm summām ir jāpieskaita bezbērnu nodoklis un lauksaimniecības nodoklis, kā arī starpība starp gaļas, piena un kartupeļu iepirkuma cenām un pārdošanas cenu tiem produktiem, ko Lgaunijas PSR piegādāja centrālajai varai. No otras puses, Arno Susi ir aprēķinājis, ka Lgaunija saņēma 3,4 miljardus rubļu pensijās un 3,9 miljardus rubļu kā neto investīcijas no PSRS valsts budžeta.⁴⁶

Šādus aprēķinus tagad ir jāuzskata par emociju izpaušmēm laikā, kad tikko bija atgūta neatkarība; to statistiskā precizitāte un pilnīgums ir apšaubāms. Tādējādi to faktiskā vērtība un iespējas tos interpretēt ir vairāk nekā apšaubāmas; turklāt, pat ja tiek ņemtas vērā dažādās rubļa denominācijas, tā pirkspēja laika gaitā būtiski izmainījās.

3. KĀDS BIJA IGAUNIJAS PSR ATTĪSTĪBAS LĪMENIS?

Bija un joprojām ir grūti (ja ne neiespējami) kvantitatīvi novērtēt padomju pārvaldes reālās izmaksas un ekonomiskās kolonizācijas radītos zaudējumus. Lgaunijas PSR ekonomika, līdzīgi kā PSRS ekonomika, pēc savas dabas bija sirreāla.

No vienas puses to raksturoja augsti ražošanas rādītāji (kas potenciāli nodrošināja Lgaunijai augstu vietu pasaulē), no otras puses bija pastāvīgs, pieaugošs visa veida resursu un patēriņa preču deficīts. Tā 1988. gadā Lgaunijā elektrības ražošana bija 11 188 kWh uz 1 iedzīvotāju (Somijā – 10 846, Zviedrijā – 20 104, VFR – 7101 kWh); gaļas ražošana – 145 kg (attiecīgi 73, 67 un 96 kg); piena ražošana – 818 kg (attiecīgi 556, 406 un 405 kg); sviesta ražošana – 20,7 kg (attiecīgi 11,0; 8,1 un 6,9 kg). Lgaunija 1988. gadā uz 1 iedzīvotāju saražoja arī 762 kg cementa, 156 kg minerālmēsli un 122 m² kokvilnas audumu.⁴⁷

Arī šo datu precizitāte ir apšaubāma, taču šī ražošana bija balstīta uz centrālo plānošanu, ražošanu ražošanas pēc, un saražotās preces varēja realizēt tikai milzīgajā, visu pieņemšajā, slēgtajā PSRS iekšējā tirgū. Šīs preces nebija konkurētspējīgas pasaules tirgū, t.i., tās nevarēja pārdot pret brīvi konvertējamu valūtu. Padomju Lgaunijas ekonomikas konkurētspēja pasaules tirgū – un tagad arī iekšējā tirgū – kļuva redzama tikai pēc padomju ekonomiskās sistēmas sabrukuma un Lgaunijas neatkarības atgūšanas.

Jebkādu secinājumu izdarīšanā par faktiskajām summām ir jābūt ļoti piesardzīgam, jo šīs summas bija balstītas uz administratīvi (t.i., mākslīgi) noteiktām cenām, kas bija tendenciozi labvēlīgas rūpniecībai. Parametru NKP (nacionālais kopprodukts) PSRS sāka izmantot tikai 1980. gadu beigās; to varēja izmantot starptautiskos salīdzinājumos, tomēr tas bija izteikts rubļos un aprēķināts pēc iekšējā tirgus cenām, tāpēc tajā nebija jebkādas nozīmīgas

informācijas. Tam nav ekvivalentas vērtības dolāros, jo neeksistēja tādas attiecības starp rubli un dolāru, ko varētu izmantot šādos aprēķinos. Rublim nebija tirgus cenas, un līdz 1990. gadu sākumam pat melnā tirgus cenas nevarēja uzskatīt par rubļa maiņas kursu. 1987. gadā PSRS tika ieviesti t.s. diferencētie valūtas koeficienti uzņēmumu eksporta ieņēmumu aprēķināšanai (faktiski tika atzīta faktiskā eksportēto preču vērtība brīvi konvertējamā valūtā nevis vērtība iekšējā tirgus rubļos). Tās faktiski bija uz produktiem balstītas valūtas maiņas likmes, un šādu koeficientu skaits dažādās rūpniecības nozarēs, uzņēmumos un preču grupās sāka strauji augt. Saskaņā ar dažādiem avotiem to skaits 1987. gada beigās sasniedza 3000, un koeficientu vērtība svārstījās no 0,2 līdz 6,6.⁴⁸

Igaunijas NKP uz 1 iedzīvotāju 1989. gadā bija 4030 rubļu.⁴⁹ Saskaņā ar oficiālo valūtas kursu 1989. gada beigās tas atbilda 6400 USD, tomēr atbilstoši tolaik ieviestajam t.s. "tūristu kursam" tas atbilda 640 USD. Pirmajā gadījumā Igaunija ierindotos 35.-40. vietā pasaulē, otrajā gadījumā 110.-120. vietā.

Starp citu, pirmajā PSRS valūtas izsolē 1989. gada 3. novembrī vidējā ASV dolāra cena bija 24,3 rubļi.

Grūtības adekvāti novērtēt nacionālo kopproduktu NKP vai iekšzemes kopproduktu IKP un tādējādi arī faktisko padomju Igaunijas ekonomikas attīstības līmeni vislabāk ilustrē dažādie novērtējumi. Šīs vērtības tika pārvērtētas gan PSRS gan rietumos. Kā padomju ideoloģiskās eiforijas piemēru var citēt Igaunijas PSR valsts plānošanas komitejas priekšsēdētāja Bruno Tamres teikto, vēršoties pie trimdā dzīvojošajiem igauņiem. Saskaņā ar viņa teikto Igaunijas nacionālais ienākums uz 1 iedzīvotāju ierindo to "starp 10 vadošajām valstīm pasaulē, augstāk par tādām attīstītām valstīm kā Lielbritānija, Norvēģija un Somija."⁵⁰ A. Fedotovs 1988. gadā līdzīgus apgalvojumus izteica par Latviju, cenšoties pierādīt, ka Baltijas valstu centieni pēc neatkarības ir lemti neveiksmei. Viņš apgalvoja, ka Latvijas (un līdz ar to arī Igaunijas) nacionālais ienākums uz 1 iedzīvotāju salīdzināmās cenās veidoja vairāk nekā 70% no attiecīgā rādītāja ASV.

Tomēr arī rietumvalstu ekspertu novērtējumi nebija pareizāki. Vēl 1991. gadā laikraksts "European and Business" novērtēja Igaunijas nacionālo ienākumu uz 1 iedzīvotāju kā 8340 ASV dolāru.⁵¹ Atbilstoši šādam parametram Igaunija būtu salīdzināma ar Austriju. Tas bija 3,4 reizes vairāk par attiecīgo skaitli Ungārijai un 4,5 reizes vairāk nekā Polijai. Ziņojumā "PlanEcon Report" tika izmantoti CIP dati un uz pirkjspējas paritātes pamata bija noteikts, ka Igaunijas NKP uz 1 iedzīvotāju 1989. gadā bija 6240 ASV dolāru, bet PSRS vidējais rādītājs – 5000 ASV dolāru.⁵² Turklāt šādi aprēķini tika sagatavoti laikā, kad deficīts bija kļuvis par vispārēju parādību un apstrādes rūpniecība bija gandrīz pilnībā zaudējusi konkurētspēju pasaules tirgū.

Novērtējumi par Igauniju un toreizējo PSRS bija tik pat kļūdaini kā tie, kas tika sagatavoti par VDR Vācijas apvienošanās kontekstā. Saskaņā ar aptuveniem novērtējumiem NKP uz 1 iedzīvotāju Igaunijā 1980. gadu beigās bija 2200-2300 ASV dolāru, ko var salīdzināt ar Ungāriju (2450 dolāru 1988. gadā, 2560 dolāru 1989. gadā).⁵³ Šādu vērtējumu papildus pamato arī summa 1780 ASV dolāru PSRS 1989. gadā, ko piedāvāja Starptautiskais Valūtas fonds un Pasaules Banka.⁵⁴

4. PIECDESMIT GADU CENA

Nēmot vērā visu iepriekš minēto, ir jāsecina, ka Igaunijas tautsaimniecībai 1940.-1990. gadā nodarīto kaitējumu nevar viennozīmīgi novērtēt rubļos, reihsmarkās vai dolāros ne, ņemot par pamatu nacionalizēto, kolektivizēto, konfiscēto, izvesto un iznīcināto līdzekļu vērtību, ne arī balstoties uz naudas un preču plūsmām PSRS.

Kaitējums ir redzams mūsdienu Igaunijas ekonomikas atpalcībā, salīdzinot ar citu Ziemeļvalstu ekonomiskām, un pārveides krīzes smagumā 1990. gadu sākumā (milzīgs kritums ražošanā, hiperinflācija, agrīnā kapitālisma morāle). Nav pareizi uzvel vainu par šo krīzi kļūdām vadībā vai nepareiziem lēmumiem, Igaunijā no jauna ieviešot tirgus ekonomiku. Salīdzinājumam ar iepriekš sniegtajiem datiem par Igauniju, minēsim Pasaules Bankas datus par IKP uz 1 iedzīvotāju Somijā, Zviedrijā un Dānijā 1989. gadā, kas attiecīgi bija 22 060, 21 710 un 20 510 ASV dolāru (skatīt arī 12. tabulu).

Uz šo atšķirību pamata rodas jautājums: „**Ko Igaunija ir zaudējusi tāpēc, ka tā nevarēja attīstīties tādos politiskajos un ekonomiskajos apstākļos kā Somija?**” (parastam igauņim Somija ir sinonīms veiksmīgai attīstībai). Uz šo skaitļu pamata mēs varam aptuveni novērtēt ekonomiskos zaudējumus (vai pagātnē un tuvākajā nākotnē negūtos ienākumus), kas Igaunijai tika nodarīti 50 piespiedu sovjetizācijas gadi PSRS sastāvā. Somiju var labi izmantot par atskaites valsti, jo tās un Igaunijas attīstības līmenis pirms 2. pasaules kara bija aptuveni vienāds, to dabas un sociālās attīstības apstākļi bija līdzīgi, un igauņiem un somiem bija daudz kopīgu kultūras vērtību. Mēs to varam izmērīt kvantitatīvi, izmantojot negūtā NKP/IKP vērtību.

12. tabula

NKP uz 1 iedzīvotāju dažādās Baltijas jūras reģiona valstīs 1993.—1998 (ASV dolāros)⁵⁵

	1993	1994	1995	1996	1997	1998
Faktiskās cenas (Pasaules Bankas)						
Igaunija	2720	2820	2860	3080	3360	3360
Latvija	2310	2290	2300	2290	2430	2420
Lietuva	1340	1350	1900	2280	2260	2540
Somija	19 400	18 850	20 580	23 240	24 790	24 280
Zviedrija	24 740	23 630	23 750	25 710	25 580	25 580
Dānija	26 580	28 110	29 890	32 100	34 890	33 040
Izmantojot pirktspējas paritāti						
Igaunija	6860		4220	4660	5090	7563
Latvija	5170	5170	3370	3650	3970	5777
Lietuva	3160	3240	4120	4390	4140	6283
Somija	15 230	16 390	17 760	18 260	19 660	20 641
Zviedrija	17 560	17 850	18 540	18 770	19 010	19 848
Dānija	18 940	20 800	21 230	22 120	23 450	23 855

Tā kā par Igauniju trūkst piemērotu statistikas datu, šādu kalkulāciju veikšanai mums ir neizbēgami jāiztiek ar vienkāršojumiem. Tādējādi šī ziņojuma autors iepriekšējā pētījumā⁵⁶ par 1969-1987. gadu nosacīti uzskatīja Igaunijas un Somijas attīstības līmeņus 1968. gadā par vienādiem (bija loģisks pamats uzskatīt, ka NKP uz 1 iedzīvotāju šajās divās valstīs attiecīgajā gadā bija 1720 ASV dolāru), un uzskatīja (arī vienkāršotā viedā), ka šī rādītāja pieaugums Igaunijā 1969.-1987. gadā bija lineārs. NKP uz 1 iedzīvotāju 1987. gadā Igaunijā tika lēsts 3700 ASV dolāru apmērā, un tika izmantoti dažādi valūtu kursi, lai noteiktu šo summu ASV dolāros. Visticamākajā versijā Igaunijas NKP uz 1 iedzīvotāju bija vienāds ar Ungārijas rādītājiem (2240 ASV dolāru). Tādā gadījumā aprēķinātais valūtas kurss 1987. gadā būtu 1 ASV dolārs = 1,65 rubļi; valūtas kursi gadiem no 1969.-1987. tika interpolēti, izmantojot oficiālo maiņas kursu 1961. gadā 1 ASV dolārs = 0.90 rubļi. Somijas NKP uz 1 iedzīvotāju 1987. gadā bija jau 14 370 ASV dolāru, tāpēc aprēķinātie Igaunijas NKP zaudējumi (ar minētajiem vienkāršojumiem) būtu 153 (± ?) miljardi ASV dolāru 1969.-1987. gadā jeb 73% no NKP vērtības, ko Igaunija būtu sasniegusi „Somijas apstākļos”. Šī skaitļa nozīmīgumu parāda arī tas, ka Igaunijas NKP pārsniedza 4 miljardus ASV dolāru tikai 1996. gadā. Pie šiem zaudējumiem ir jāpieskaita videi nodarītie zaudējumi, ko radīja piesārņojums un nelietderīga dabas resursu izmantošana, par ko nav saņemta kompensācija, kā arī zaudējumi, ko radīja iedzīvotāju morāles izkropļošana.

Šis ir tikai viens, pie kam visai hipotētisks, piemērs par relatīvi īsu laika periodu; mēs varam noteikt tā statistisko ticamību, taču šiem skaitļiem tāpat kā modelim pašam ir tikai „teorētiska” nozīme. Jautājums ir par mūsu modeļa pamata pieņēmumiem. Šo pieņēmumu izvēle ir ļoti nosacīta un subjektīva. Ja ņem vērā, ka *Eurostat* aprēķināja, ka Igaunijas IKP 2004. gadā bija 50,5% no Eiropas Savienības vidējā rādītāja (ņemot vērā pirktspējas paritāti; tā brīža cenās, kas parāda ekonomikas starptautisko pirktspēju, šis skaitlis ir apmēram divreiz mazāks), kopējie Igaunijai negūto ienākumu dēļ nodarītie zaudējumi ir vēl lielāki. IKP uz 1 iedzīvotāju Igaunijā ir zemāks kā jebkurai vecajai ES dalībvalstij (attiecīgie skaitļi 2004. gadā bija Portugālei 73,4% un Grieķijai 81,2%). Salīdzinājumam, Somija pārsniedza ES vidējo līmeni par 15%.

Ja vēsture būtu veidojusies citādi, un Igaunija būtu varējusi attīstīties tādos pat politiskajos un ekonomiskajos apstākļos kā Somija, un pieņemot, ka Igaunijas attīstības līmenis būtu tāds pat kā Somijā (par pamatu ņemot IKP uz 1 iedzīvotāju), tad Igaunijas IKP 2003. gadā būtu 37,2 miljardi eiro.

Faktiskais Igaunijas IKP bija tikai 8 miljardi eiro jeb piektā daļa no hipotētiskās summas. 2003. gadā IKP uz 1 iedzīvotāju Igaunijā bija 5941 eiro, bet Somijā – 27 496 eiro.

Ilo Ennuste⁵⁷ ir izmantojis līdzīgu pieeju, lai novērtētu Igaunijas ekonomikai nodarītos ilgtermiņa zaudējumus, t.i., viņš salīdzināja Igaunijas attīstību ar to kaimiņvalstu attīstību, kas tūpināja attīstīties tirgus ekonomikas apstākļos.

Igaunijas ekonomikas attīstība pēc neatkarības atgūšanas ir redzama 13. tabulā, kur ir salīdzināti IKP uz 1 iedzīvotāju bijušajās PSRS republikās. Aprēķinus veica „Economist Intelligence Unit Ltd” 1998. gadā, par pamatu ņemot pirktspējas paritāti (skatīt arī 12. tabulu). Atbilstoši šiem datiem Igaunija bija vienīgā bijusī PSRS republika, kam pēc pārejas perioda

krīzes bija izdevies pārsniegt 1989. gada līmeni. Igaunijā krīzes viszemākais punkts bija 1993. gadā).

13. tabula

IKP uz 1 iedzīvotāju bijušajās PSRS republikās 1989.-1997. (par pamatu ņemot pirktspējas paritāti, ASV dolāros)⁵⁸

	1989	1990	1991	1993	1995	1997
Igaunija	4914	4691	4375	3803	4174	5118
Latvija	5094	5469	5114	3070	3313	3847
Lietuva	5505	5412	5278	3681	3612	4148
Baltkrievija	4832	4878	5004	4228	3507	4131
Ukraina	3314	3446	3579	3227	2312	2129
Moldova	3664	3723	3193	2362	1681	1637
Gruzija	4296	3919	3256	1407	1009	1303
Armēnija	5058	4804	4467	1853	2122	2389
Azerbaidžāna	3074	2804	2879	1476	986	900
Kazahstāna	4342	4477	4302	3316	2421	2587
Uzbekistāna	2215	2312	2341	2048	1952	1998
Kirgizstāna	2553	2706	2523	1863	1336	1529
Turkmenistāna	2797	2903	2806	2195	1513	1107
Tadžikistāna	1917	1920	1769	915	693	680

Papildu informāciju par pētījumiem par ekonomiskajiem zaudējumiem var iegūt no

Okupācijas muzeja (www.okupatsioon.ee).

¹ Laar, Mart. 2000, 869-875.

² Avoti: Recueil mensuel du Bureau Central de Statistique de l'Estonie, 1939... 1940; Estonian National Archives, State Archive: c. 1831, i. 1, u.4523 (September 1939 - November 1940).

³ Kõll, G. J. K., 1956; Nurk, 1956 and 1959; Nõu, 1956.

⁴ Nurk, 1956, 127.

⁵ Eesti NSV ajalugu, 1971, 569. Tõnurist, 1967, 16.

⁷ Eesti rahva kannatuste aasta, 1995, 832—834; skatīt arī : Nõu, 1956.

⁸ Народное хозяйство СССР в 1958 году, 1959, 627, 631.

⁹ Veimer, Arnold, 1949, 51-52.

¹⁰ О газификации Ленинграда, 1945, 37.

¹¹ Eesti NSV ajalugu, 1971, 601.

¹² Sinilind, Sirje, 1983, 37.

¹³ О газификации Ленинграда, 1945.

¹⁴ Avots: Brandt, 1957, 83; Veimer, Korrovits, 1952, 83.

¹⁵ Kuznetsov, 1956, 63.

¹⁶ Turpat, 63.

¹⁷ Avots: Statistical yearbook 1994, 1994, 49, 75-76 (calculated by the author).

¹⁸ „Нарвский рабочий”, 25. 04.1950.

¹⁹ See, e.g. Vseviov, 2001, and Maremäe, 2000, and 2003.

²⁰ Eesti NSV rahvamajandus, 1957, 68.

²¹ Turpat, 32.

²² Avots: Eesti NSV rahvamajandus (the corresponding years); Statistika aasta-raamat 1991, 1991, 60; Statistisches Jahrbuch für das Ausland 1992, 1992, 21, 237-238.

²³ Nõukogude Eesti saavutusi 20 aasta jooksul, 1960, 41—43.

²⁴ Tõnurist, Edgar. 1967, 20-21.

²⁵ Turpat, 20.

²⁶ 1950 and 1960: EE 2, 1987, 321; 1970-1989: Eesti tööstus, 1990, 17.

²⁷ Autora aprēķini.

²⁸ Ustikov, 1955, 14; Brandt, 1956, 34.

²⁹ Misiunas, Romualdas, Taagepera, Rein, 1983, 107.

³⁰ Purre, Arnold, 1965, 155.

³¹ Avots: Народное хозяйство Эстонской ССР за 1958 год., 1959, 82—84.

³² Veimer, Arnold, 1958, 92-93.

- 33 Veimer, Arnold, 1961.
 34 Purre, Arnold, 1965, 112.
 35 Renter, Raul, 1991, 19.
 36 Avots: Eesti NSV rahvamajandus (1968...1988).
 37 Kuk, Kalev, 1985, 11-13.
 38 Avots: Kuk, Kalev, 1985, 12; Eesti NSV rahvamajandus (the corresponding years).
 39 Eesti statistika aastaraamat 1990, 1991, 188.
 40 Avots: Studies by the author in the Estonian Institute of Economics (manuskripts).
 41 Avots: Kuk, Kalev, 2000, 176.
 42 Kriisa, Agu, 1984, 61.
 43 Poom, Eduard, 1985, 16.
 44 Avots: Баланс народного хозяйства Эстонской ССР, 1975, p. 33 (1956-1970); Eesti NSV
 rahvamajandus (the corresponding years).
 45 Kuk, Kalev, 1987, 44-49.
 46 Susi, Arno, 1990, 48.
 47 Eesti statistika aastaraamat 1990, 1991, 413-418.
 48 Новый ..., 1988, 103.
 49 Statistika aastaraamat 1991, 1991, 4, 50.
 50 Tamre, Bruno, 1980, 25-26.
 51 European and Business, 25.-27. 10. 1991.
 52 „PlanEcon Report“, 1990, Nr. 52, 6.
 53 World Bank Atlas 1990, 1990, 7.
 54 The Economy of the USSR, 1990, 51.
 55 Avots: World Bank Atlas (1996-2000).
 56 Kuk, 1990.
 57 Ennuste, Ülo, 1993, 1-4.
 58 Avots: The Economist Intelligence Unit Ltd., 1998, 25—27.

Atsauces

- Eesti NSV ajalugu*. Vol. 3. Tallinn, 1971.
Eesti NSV rahvamajandus. Statistiline kogumik. Tallinn, 1957.
Eesti NSV rahvamajandus... aastal (1968...1988). Statistika aastaraamat. Tallinn.
Eesti nõukogude entsüklopeedia. Vol. 2. Tallinn, 1987.
Eestirahva kannatusteaasta. Koguteos. Tallinn, 1995. (1. izdevums 1943).
Eesti statistika aastaraamat 1991. Tallinn, 1991.
Eesti statistika aastaraamat 1994. Tallinn, 1994.
Eesti Statistika Kuukiri. (1939, 1940). Tallinn.
Eesti tööstus 1989. Statistika kogumik. Tallinn, 1990.
Nõukogude Eestisaavutusi 20 aasta jooksul. Statistiline kogumik. Tallinn, 1960.
Statistika aastaraamat 1991. Tallinn, 1991.
 Brandt, Eduard. *Vennasvabariikide abi Eesti töötajale sotsialismi ülesehitamisel*. Publicēts: Baltimaade rahvamajanduse ajaloo. Tallinn, 1956.
 Kriisa, Agu. *Okupeeritud Eesti — niinagu ta on*. Stockholm, 1984.
 Kuk, Kalev. *Eksportiprobleeme Eesti NSV masina-ja metallitööstuses*. Tallinn, 1985.
 Kuk, Kalev. *Saamatajäänud miljarid*. Eesti Ekspress, 23. 02. 1990.
 Kuznetsov, Dmitri. *Põlevkivitööstuse koht ja tähtsus Eesti NSV majanduses*. Publicēts: Baltimaade rahvamajanduse ajaloo. Tallinn, 1956.
 Kõll, G. J. K. *Eestipanganduse ja rahanduse likvideerimine*. Publicēts: *Eestiriikja rahvas II maailmasõjas*. Vol. 3. Stockholm, 1956.
 Laar, Mart. *Eesti ja kommunism*. Publicēts: *Kommunismi must raamat. Kuriteod, terror, repressioonid*. Tallinn, 2000.
 Mäemäe, Ello-Ragne. *Sillamäe uraanitehase asutamine ja töö aastatel 1946—1952*. Akadeemia no 12, 2000.
 Misiunas, Romualdas J.; Taagepera, Rein. *Balti riigid: sõlteeastad 1940—1990*. Tallinn, 1997.
 Nurk, Harald. *Eesti majandus punasel aastal*. Publicēts: *Eesti riik ja rahvas II maailmasõjas*. Vol. 3. Stockholm, 1956.
 Nurk, Harald. *Eesti majandus saksa okupatsiooni ajal*. Publicēts: *Eesti riik ja rahvas II maailmasõjas*. Vol. 8. Stockholm, 1959.
 Nõu, J. *Hoop Eesti põllumajandusele*. Publicēts: *Eesti riikja rahvas II maailmasõjas*. Vol. 3. Stockholm, 1956.

- Poom, Eduard. *Kommentaare Kremli koloniaalinfole*. Periskoop no 1—3 (10—12). Stockholm, 1985.
- Purre, Arnold. *Eesti saatuseaastad 1945-1960*. Vol. 3. Stockholm, 1965.
- Renter, Raul. *Tingliku isetegutsemise aastad Eestitööstuses sotsialismitingimustes*. EMI Teataja no1, 1991.
- Sinilind, Sirje. *Mõningatest rahvuspoliitika aspektidest. Visand nõukogude rahvuspoliitika kriitikaks Eestis 1940-1983*. Stockholm, 1983.
- Tamre, Bruno. *Nõukogude Eesti üleliidulises majandussüsteemis*. Publicēts: *Taas emakeele lätteil. Väliseestlaste teine kultuuriseminar Tallinnas, Lahemaal ja Tartus juunis 1979*. Tallinn, 1980.
- Tõnurist, Edgar. *Eesti NSVpõllumajanduse sotsialistlik rekonstrueerimine*. Tallinn, 1967.
- Veimer, Arnold. *Eestitööstus tõusuteel*. Tallinn, 1949.
- Veimer, Arnold. *EestiNSVsotsialistlik industrialiseerimine*. Tallinn, 1958.
- Vseviiov, David. *Nõukogudeaegne Narva elanikkonna kujunemine 1944—1970*. ORURK 15, Tartu, 2001.
- The Economist Intelligence Unit Ltd. London, 1998.
- Estonian National Archives, State Archive: c. 1831, i. 1, u. 4523.
- Estonia and Finland — A Retrospective Socio-economic Comparison*. Helsinki, 1993.
- European and Business 25.—27. 10. 1991.
- PlanEcon Report* no 52, 1990. Washington.
- Statistical Yearbook 1994*. Tallinn, 1994.
- The Economy of the USSR. A study undertaken in response to a request by the Houston Summit. Summary and recommendations*. IMF, IBRD, OECD, EBRD. 1990.
- World Bank Atlas ... (years 1990...2000), 1990...2000*. Washington.
- World War II and Soviet Occupation in Estonia: A Damages Report*. Tallinn, 1991.
- Ennuste, Ülo. *An outline for estimating long-term economic damage by means of analogy*. Proc. Estonian Academy of Sciences. Humanities and Social Sciences. No 1, 1993.
- Kukk, Kalev. *Estonia's foreign economic relations in the 20th century; geographical metamorphosis. — Estonia. Geographical Studies*. 8. Tallinn, 2000.
- Maremäe, Ello-Ragne. *Uranium Production Research at Sillamäe, Estonia, in 1946—1989*. Publicēts: *Historical Survey of Nuclear Non-Proliferation in Estonia, 1946—1995*. Tallinn, 2003. Misiunas, Romualdas J.; Taagepera, Rein. *The Baltic States. Years of Dependence 1940— 1980*. Berkeley, Los Angeles 1983.
- Poom, Eduard. *Nationaleinkommen und Besteuerung in Sowjet-Estland*. Publicēts: *Annales Societatis Litterarum Estonicae in Svecia*. VIII. 1977-1979. Stockholm, 1980.
- Statistisches Jahrbuch für das Ausland 1992*. Wiesbaden, 1992. Recueil mensuel du Bureau Central de Statistique de l'Estonie (1939, 1940). Tallinn.
- Баланс народного хозяйства Эстонской ССР. Статистический сборник. Таллинн, 1975.
- Веймер, Арнольд. Комплексное развитие и специализация Эстонского экономического административного района. Таллинн,, 1961.
- Веймер, Арнольд, Коррович, Ф. Итоги выполнения пятилетнего плана развития промышленности Эстонской ССР за годы 1946—1950. Таллинн,, 1949. (manuskripts Igaunijas Ekonomikas institūtā.)
- Народное хозяйство Эстонской ССР за 1958 год. Таллинн, 1959. ЦСУ СССР, Статистическое управление Эстонской ССР (manuskripts).
- Народное хозяйство СССР в ... год. - (dažādi gadi). Статистический ежегодник. Москва.
- Нарвский рабочий, 25. 04. 1950.
- Новый механизм внешнеэкономической деятельности и международного сотрудничества. Москва,, 1988.
- О газификации Ленинграда, 1945. Материалы IX сессии Ленинградского городского совета депутатов трудящихся. 18—19 июля 1945 г. Ленинград.
- Брандт, Эдуард. Создание экономического базиса социализма в Эстонской ССР. Таллинн, 1957.
- Кукк, Калев. Междуреспубликанские экономические связи Эстонской ССР: Тенденции развития и современное положение. Таллинн,, 1987.
- Сууси, Арно. Во што нам обошлась оккупация? Радуга 10, 1990.
- Шустиков, Н. И. Эстонская ССР. Москва,, 1955.
- Федотов, А. Буржуазные модели развития Советской Прибалтики. Вопросы экономики, 3. Москва, 1988.

Igaunijas Valija represīvās politikas izvērtēšanai 1993 –2004.

Vello Salo (Komisijas priekšsēdētājs no 1996. gada)
Ilo Ennuste
Kaido Jānsons
Jāks Kangilaski
Virve Kaska
Jiri Kivimee
Jāns Kross (Komisijas priekšsēdētājs no 1993. gada līdz 1996. gadam)
Kaljo Kegi
Jāns Lāss
Ando Lepss
Herberts Lindmee
Uno Lehmuss
Heino Nors
Egon Oja
Ādu Olls (1993.-2003.)
Erasts Parmasto
Juhans Pēgels
Leo Poks
Teet Rajasalu
Enns Sarvs
Enns Tarvels
Roberts Taso
Reins Teinbergs (1993.-1995.)
Hanss-Voldemars Trass
Pēters Tulviste
Hanness Valters
Anna-Mirjama Kabera (Komisijas sekretāre)
Pēps Varju (Komisijas priekšsēdētāja vietnieks)